

632175

63 2 17 5

X.6

Прикарпатський університет
ім. Євгена Стереминя
БІБЛІОТЕКА
ІВ. № 632175

Рік VI.

Р. 1897 кн. II.

Том XVI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VI Jahrgang.

1897, II B.

Band XVI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ГЕТЬМАН БОГДАНКО.

КРИТИЧНО-ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА.

Написав · М. Грушевський.

I.

Початкові часи козаччини представляють все ще хаотичну купу фактів і легенд, *rudem indigestamque molem*, де з трудностю орієнтують ся навіть спеціальні дослідники. Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів цілком фантастичну картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито. Хоч в цілості вона розбита критикою, але її місця не заступило ще наукове, критичне, детально переведене представлення річи, і от наслідком того в сучасній історіографії сього періоду живуть поруч особи й події і дійсні, і фальшиві, і заперечені злегка, і заперечені рішучо, і з'орієнтуватись між ними, кажу, нераз тяжко ловить і спеціалістови. До таких питань, де висловлені були певні підозріння, але по тому їх не перестудієвано докладно і не представлено в властивому світлі, належить особа славного в традиції літописній гетьмана XVI в. Богданка або Федора-Богдана.

Сучасний стан його справи такий більш-менш. До вісімдесятих років ніхто, здаєть ся, виразно не виступив проти літописної традиції про нього. В давніших оглядах початкових часів козаччини Антоновича¹⁾ й Костомарова²⁾ традиційний Федір-Богдан виступає

¹⁾ Передмова до ч. III т. 1 Архива Югозападной Россіи (вид. 1863 р.) с. 37: „перші три роки пановання Баторія гетьманом козацьким був Федір Богдан, що був цілком відданий королеви, поділяв його заміри, як свідчать всі історики; за нього ж була й переведена реформа Баторія.

²⁾ Богдан Хмельницький, вид. 4, 1884 р., т. I с. 20—1: „Він (Стефан) послав, як би на знак ласки й прихильности, козацькому гетьману Федору Богданку бунчук, булаву, печать .. Федір Богданко подякував за подарунки, але й не думав покорятись, і зараз же, без дозволу короля, пішов воювати з Турками.

в ряді гетьманів XVI в. Максимович, що тоді в ряді статей перевіряв літописну традицію, теж лишив в спокої Богданка¹⁾. Соловєв в своїм огляді козацької історії²⁾ вправді промовчав його зовсім, але він не писав докладної історії козащини. Важніше було, що Куліш в своїм першому томі Історії возсоединення, виданім в 1874 р.; теж не згадав нічого про літописного Богданка, хоч кілька разів говорив про Богдана Ружинського. В першому томі „Исторических пѣсень“ Антоновича і Драгоманова, що вийшов в тім же році, про Богдана Ружинського переказують літописні оповідання за Богданка. Дперва в 1882 р. небіжчик Новицкий в розвідці про кн. Ружинських, виставив догадку, що сей Богданко, або Богдан Ружинський, є одна особа з кн. Михайлом Ружинським³⁾, а слідом — в 1883 р. проф. Антонович в своїй замітці про Дмитра Барабаша, характеризуючи козацьку традицію історичну, признав Федора - Богданка особою, що ніколи не істновала.⁴⁾ Після сього справа Богданка не була докладно розслідженою. Федір-Богдан зістав ся в новім виданню Костомарова, що вийшло в 1884 р.; в новій книзі Куліша (Отпаденіє Малороссіи) Богданка знову не згадано; Д. Еварницький в своїй „Історії запорожських козаків“ (т. II. 1895) оповідає про Богдана Ружинського, сполучаючи відомости про нього з літописними переказами про Богданка і не застановляючись докладніше над висловленими в сій справі непевностями⁵⁾.

Таким способом зістаєть ся неясним, що в літописній традиції треба викинути й змінити, й що належить прийняти до науки як певний факт. Ми почнемо з перегляду самої традиції літописної, її наростків і модифікацій. Перегляд сей може бути цікавим не лише що до самого Богданка, а й для історії сїєї традиції взагалі.

II.

Перші звістки про Богданка в козачій традиції ми стрічаємо в 1-ій чверті XVIII в. Правда, про нього говорить звістний лист

¹⁾ Собрание сочиненій т. I (Историческія письма о козакахъ придняпровскихъ) с. 300.

²⁾ Історія Россії т. VII гл. I (по вид. 1894 р. с. 367—8).

³⁾ Історія возсоединенія Руси т. I с. 86, 110.

⁴⁾ Историческія пѣсни малорусскаго народа т. I с. 166—7.

⁵⁾ Київська Старина 1882. IV с. 82.

⁶⁾ Київська Старина 1883. V: „і на решті особи, що ніколи не істновали, як прославлений Федір-Богдан“.

⁷⁾ Історія запорожскихъ козаковъ II с. 42—3.

Сїрка до турецького султана з 1675 р., наведений у Величка, але сей лист, на нашу думку, представляє з себе фальсифікат XVIII в.: се ясно зраджує мова його й самий зміст. Поки що час написання сього листу годї нам докладнїйше означити, лише констатуємо, що найранїйші звістки про Богданка в перехованій до нас козацькій літописній традиції — то оповідання Грабянки (писане перед 1710 р.) і листа Сїрка (перед 1720 р.). Оповідання обох про Богданка дуже коротке і подібне: Грабянка каже, що після татарського нападу 1575 р.

„Вскорѣ козаки воздали имъ и за сіе, егда вшедше за Перекопъ зъ вожемъ своимъ Богданком, такожде огнемъ и мечемъ повоеваша“ (с. 21).

В листі Сїрка:

„По немъ (Кішці), року 1575, Богданко зъ козаками Крвмъ воевалъ и плюндровалъ“ (Величко II с. 380).

Сї відомости, безпосередно чи посередно (через яку небудь руську компіляцію XVII в., яких було чимало), мають своє джерело, певно, в Хронїці Бельського, взагалі найпопулярнїйшим з поміж писань, що згадують про похід Богданка; се знати з того, що з них лише Бельський називає Богдана здібнїлим іменем Богданка, тим часом як в иньших називаєть ся він Богданом Ружинським, а й саме його оповідання досить близьке до Грабянки:

„Але козаки тим часом теж не дармували і продершиєь за перекоп з воджем своїм Богданком (що потім під Асемгородком згинув), великі шкоди Татарам наробили і также брали, палили і нікого не живили, навіть дїтей малих на налі вбивали; але того не стало за наше“ (вид. Туровского с. 1367).

Грабянка, як ми бачили, теж звязує похід Богданка з нападом татарським; оповідання в листі Сїрка може бути простим скороченням ширшого оповідання, і обоє зуть його Богданком.

Оповідання Грабянки про Богданка увійшло, разом з иньшим, до „Краткого описанія Малороссїи“, уложеного десь в 30-их рр. XVIII в.¹⁾:

1574. Послѣ былъ гетманъ Богданко. Сей повоевалъ Крымъ²⁾.

Як відомо, се Описаніє послужило потім основою до видань Рубана і Шерера³⁾; з ньогож користали дві компіляції, опубліко-

¹⁾ Лїтопись Самовидца, вид. 1878 р., передмова с. 3—7.

²⁾ Лїтопись Самовидца с. 214.

³⁾ Лїтопись Самовидца, передмова с. 6—8.

вані доперва в наші часи — се літопись видана М. Білозерським в 1856 р.¹⁾ та Літопись т. зв. Лизогубівська, видана проф. Антоновичом²⁾.

При сих переходах з одної компіляції до другої до оповідання про Богданка само собою приросло де що.

Вже у Грабянки за оповіданням про похід Богданка іде оповідання про реформу Баторія і спустошення козаками Трапезунта і Синопа, але він нічим не натякає за звязок сих подій з Богданком:

А в лѣто 1576 за Стефана Баторія короля полского козаки в лучшей еще строй учинени (наступає оповідання про реформу).

И сим (удержаннем зі скарбу) козаки бяху надолзь доволни и многія брани имѣяху съ Татари на земли, а съ Турки на мору, обаче всегда побѣждаху ихъ. Въ то время Азію козаки нападше (оповідання про спустошення Малої Азії).

Взагалі Грабянка ще не має заміру дати якийсь ряд гетьманів без перерви і до них попривязувати всі події, зібрані з ріжних джерел. Але ся ідея проявляєть ся вже в „Краткому Описанію Малороссій“. Тим способом механічно скуплені у Грабянки і звідти перейняті події виглядають в „Описанію“ вже ніби фактами з діяльності Богданка, хоч на се укладчик компіляції з свого боку нічим не вказує.

Реформа Баторія органічно зростаєть ся з іменем Богданка доперва під пером Мілера: в своїй студії „О малороссійскомъ народѣ и о Запорожцахъ“, виданій з його паперів Бодяньским³⁾, він пише:

„Козаки вибрали собі на його (Сверчовского) місце вождем князя Богдана Рожинського, і його можна уважати першим гетьманом українським (малороссійськимъ), бо король Стефан Баторій надав за його (гетьманства) в р. 1576 повний військовий устрій козакам. Тоді їх поділено на полки й сотні, куди записано козаків, що були в дійсній службі. Король надав їх вождеві і звичайні в Польщі гетьманські клейноти. Не вважаючи ані на значність княжого рода ані на честь, показану йому королем, козаки називали його не инакше, як Богданком, без додатку княжого назвища Рожинських, на знак цілковитої рівности, якої вони від початку ста-

¹⁾ Южнорусскія лѣтописи с. 54 (Краткое лѣтоизобразительное описаніе).

²⁾ Сборникъ лѣтописей с. 4 (Лѣтописецъ или описаніе краткое), див. передмову с. 1—3.

³⁾ Чтенія общества исторіи и древностей (московського) річн. II т. III і особно: Историческія сочиненія о Малороссій и Малороссійнахъ Г. Ф. Миллера с. 4.

рали ся пильновати“ (наступають деякі звістки що до устрою козацького).

Правдоподібно з того ж джерела, від Мілера, що постачав нераз різні материяли Бішінгу¹⁾, перейшли сі факти в такім звязку до Бішінгової російської історії. Самої сієї книжки я досі, не вважаючи на свої заходи, не міг бачити і сю відомість беру з Симоновського, він пише :

„Перший козацький гетьман (по нововиданій і видрукованій в Гамбургу, 1763 року, німецькою мовою, історії про державу російську доктора Бішінга) був князь Богдан Рожинський, і йому король Стефан надав в вічне і дідичне володінне місто Терехтемирів“ (іде дальше оповідання за устрій козацький).

З Бюшінга взяв, як бачимо, се оповідання Симоновський в своє „Краткое описаніе“, уложене в 1765 р.; у нього увага скуплена на реформі, і ні про що инше нема мови²⁾. За Мілером і Симоновським пішов цілковито і Бантиш Каменський в першім виданню своєї історії³⁾.

Другий епізод — похід на Малу Азію зростаєть ся з Богданком вже під пером автора історії Русів, але про неї потім.

Поза сими наростками, що витекали з непорозуміння, дальше розширення оповідання про Богданка бачимо в „Собраніі Историческом’у“ Лукомського, уложенім в р. 1770: тут вперше приходить звістка Бельского вповні, але автор при тім не зрозумів згадки про Аслангородок :

„Тогожь 1575 года козаки Татарамъ тую на Подоліи ними учиненую обиду отмстили. Ходили они съ гетманомъ своимъ Богданкомъ за Черекопъ, п въ Кримъ впадши, многіе шкоди Татарамъ подѣлали, Кримъ разорили, жилия ихъ сожигали, Татаръ, женъ и дѣтей ихъ, не щадя, кого ни попадали, всѣхъ мертвили, токмо гетмана своего Богданка, которій подъ Асламъ-городкомъ убитъ, потеряли; однако сами съ великою добычею возвратились въ Украину благополучно“⁴⁾.

Лукомський при тім цитує: „Гваггинъ о Полшѣ, кн. 1 ч. 2“, але у Гванії оповідання сього не має (він кінчить війною Івані і смертю короля); так само покликують ся Лукомський на Гванії, оповідаючи перед тим про напад татарський, що у Бельского власно

○ 1) Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I с. 129.

2) Браткое описаніе о козацкомъ малор. народѣ с. 8.

3) Исторія Малой Россіи ч. I, передмова с. 17 (вид. перше).

4) Лѣтопись Самовидца с. 349.

кінчить ся оповіданням про похід Богданка, і від його імени наводять гадки Бельського про організацію козацтва, висловлені перед оповіданням про той напад¹⁾. Правдоподібно, Лукомський черпав з якоїсь компіляції, що покликувалась між иньшим на Іваніні, й хибно то все з Бельського переніс на Іваніні.

Досі ми могли слідити лише дуже повільне наростання легенди про Богданка. За те маємо великий скок відразу в славній „Історії Русів“. Наш епізод може бути цікавою ілюстрацією творчости її автора взагалі. Він орудує для Богданка тим запасом фактів, який бачили ми у Грабянки, але з них утворює за поміччю фантазії пишну картину, повну бічних епізодів, подробиць, нових імен.

Передовсім він поправляє хронологію; умістивши похід Сверчовського на Волощину під р. 1575, він кладе вибір на його місце полковника Богданка, що виступає вже під іменем Федора Богдана, на р. 1576, а похід отже відсовує на 1577 р.; він поясняє сей похід приказом Баторія і прикрашає рядом подробиць: з дороги Богдан виправляє есаула Нечая на човнах на приморські міста кримські, сам він коло Кинбурна має битву, описану автором дуже детально (дорогою при тім Богданко іде цілком фантастичною), наступає штурм Перекопа і Кафи і угода з Татарами, а фіналом служить напад морський на Синоп і Трапезунт. Не задовольнившись тим, автор сей напад на малу Азію повторяє в друге, але в формах цілком фантастичних: Баторий поручає Богдану зробити диверсію, і той іде чорноморськими степами на Кавказ, звідти в Малу Азію, нищить по дорозі турецькі осадні (між ними передмістя Синопа і Трапезунта), аж до Скутари, переходить на європейський берег і вертаєть ся через Болгарію й Волощину, примусивши Турків залишити свій похід на Сербію.²⁾ По сїм наступає реформа Баторія, розказана таким самим способом, наведено грамоту Баторія (розумієть ся — фальшиву) з 19/IV 1579 р. на вільности козацькі, де король згадує за недавні послуги „вѣрного гетьмана нашого руского Богдана“, і на тім історія Богданка кінчить ся: „по смерті гетьмана Богдана, що трапила ся скоро по його походах, 1579 р. вибрано гетьманом з полковників Павла Підкову.“³⁾

Таким чином з лабораторії автора „Історії Русів“ Богданко вийшов в цілком фантастичнім виді, й можна цілком згодитись з проф.

¹⁾ Порівняти Лукомського с. 348—9 і Бельського с. 1358—9 і 1365—7.

²⁾ Історія Руссовъ с. 24—26.

³⁾ Ibid. с. 29.

Антоновичом, що такий Федір-Богдан, якого ми бачимо в „Історії Русів“, в дійсности ніколи не існував.

З тим всім одначе він продержавсь досить довго в історичній літературі українській; не кажучи вже, що Маркевич повторив цілком оповідання Історії Русів, додавши ніби до часів Богданових (хоч не згадує виразно за нього) ще участь козаків в походах на землі московські¹⁾, а Скальковский скористав з нього для історії Січч, — як ми бачили, відгомони сього традиційного Богданка заховались ще були у Костомарова, Антоновича, а напр. в популярній історії козацчини Марковина²⁾— „історія“ Федора-Богдана з Історії Русів повторила ся ще раз en toutes lettres.

III.

Переїдїм тепер до справжнього Богданка; відомости про нього знаходимо в кількох сучасних джерелах, документальних і літературних. Переглянемо їх тепер.

Найранійшу звістку знаходимо ми в книжці Папроцкого: Panosza, що видрукована р. 1575, значить писана ще до похода на Крим, що головно прославив Богдана³⁾. Тут в реєстрі подільських панів⁴⁾ виступає й він:

Bogdan Kniaż Rożański, Hetman Nizowych kozakow s swoią rotą.

Ten wzgardziwszy bogactwa sławe vmiłował,
Bronic mężnie tych granic vmysł swoy zgotował.
Mitridates krol Rzymski snadz Rycerza tego,
Zostawił nam potomkiem na pohańca zlego.

¹⁾ Історія Малоросії I. с. 56—65.

²⁾ Очерк історії запорожського козацества, 1878 с. 38—40.

³⁾ Повний титул цієї рідкої книжки (списаний для мене ласкаво д. М. Біляшевським з примірника варшавської бібліотеки ординації Красінських) звучить так:

Panosza. | Tho iest Wysławienie | panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich y męsthwa z obycaziow y z inszych spraw pocziwych ktoremi oni porownali z onymi Greckiemі y Trojanskіemі mężmі także thez mądrēmі Rzymskіemі y inszych państw rozmaitych Ricerzmі, z Oratory y Philozophy, osnіą wirszow tylko co przednieysze osoby opisane. I masz thez Krole Polskie zmarłe, Woiewody Wołoskie sąsiady przylegle, insze krole Rzymskie, y inszych narodow, Hetmany ich sprawne, z rozmaitemi sprawami ich, krotce opisane. Z drukarniey Macieia Wirzbiety, 1575.

⁴⁾ На сторони Сс 2 по пагінації примірника бібл. Красінських (привіряк за надто обтягий і стратив свою початкову пагінацію).

Opuściwszy doczesne te zyiemskie roskoszy,
 Od których go y nedza y głod nie odploszy,
 Stoї iako mężny Lew wzniowszy rękę parawą,
 Pragnąc aby s pogany miał biesiadę krwawą.

Що тут іде мова не про нього Рожинського, а власне про Богдана, не підлягає найменшому сумніву з огляду на те, що власно події Богдана інтересували Папроцького найбільше, і ним він з всіх Рожинських головню займав ся в своїх інших виданнях, як зараз побачимо.

Про похід Богдана на Татар 1575 р. ми знаходимо передовсім звістку у Горецького в його „Описи війни Івонї“; історію сю написав Горецький, як сам каже в присвяті, за Бартошом Папроцьким¹⁾, але цього писання Папроцького ми не маємо. Праця Горецького видрукована була Гуркою р. 1578, значить написана була по горячим слідам події; на закінченню її, оповівши про напад татарський в жовтні 1575 р., він каже:

Коли Татари з в'язнями прибули до Волощини, дніпровські козаки, люде відважні до бою, під проводом Богдана Рожинського (Rosienki) напали на землю Татарську, пустошачи все мечем і огнем; жінкам відрізували груди, інших видирали очі, дітей розбивали, а давніх невільників визволяли²⁾.

Коротше переказано сей факт у Бельського; оповідання його навели сьмо вище; у нього напад татарський датовано 8 вересня і напад козацький положено на самий час (tym czasem) нападу татарського³⁾. З того всього виходить, що козацький похід став ся з кінцем р. 1575⁴⁾.

¹⁾ Передмова в виданню Сирокомлі — *Dziejopisowie krajowi* р. 3.

²⁾ *Dziejopisowie krajowi* р. 44 — теж в російськїм перекладі п. Мельник в Мемуарах до історії України I с. 136.

³⁾ Bielski р. 1367.

⁴⁾ Може час його можна буде ще докладнїше означити на основі відомости Ожельського: посла руських земель прибувши 8/XI 1575 р. на сойм варшавський, нарікали на своє нещастє й жадали помочи від інших земель, при тїм повідомляли, що „шляхта руська й подільська збройно рушила на границю, щоб покарати нелюдського ворога“ — *Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmiógo*, переклад Спасовича II с. 180. З певною правдоподібністю можна гадати, що се виступленне шляхти на пімсту Татарам стоїть в звязку з походом Рожинського (а може навіть се йде мова про той самий похід); в такім разі можна було б означити його кінцем жовтня. Але се лише можливе.

До цього татарського нападу прив'язуєть ся епізод з особистого життя Богдана: неволя його жінки. Ожельський, оповідаючи про сей напад, каже :

„Багато шляхти взято в неволю, з них найзначнійша жінка князя Рожинського, теж і жінка Смільовського, суді буського, і його ж донька, дівчина чудесної краси: її забрав один з вождів татарських“¹⁾.

Князів Рожинських було тоді кілька, отже оповідання Ожельського само по собі ще не належить до Богдана. Але з тим оповіданням зв'язуєть ся дума народня про неволю гетьманової жінки :

Ой Богдане, запорозський гетьмане!

Да чому ж ти в чорнім ходиш, да в чорнів оксамиті?

— Гей, були ж в мене гості Татарове :

Одну ніч ночували: стару неньку зарубали,

А миленьку собі взяли²⁾.

До згадки про чорне оксамитне убрання Богдана наводять звістку тогож Ожельського, що на варшавський сойм (8 падолиста 1575 р.) посла руські прийшли „звуждені на твари, в жалібній одежі“ (с. 180)³⁾.

Пунктів стичних так справді багато, що само просить ся — зв'язати Богдана думи з Богданом Рожинським; але при тім є й деякі труднощі. Захованне подій приватного життя в народній памяті трапляєть ся дуже рідко в формі так докладній; до того належність оповідання про жінку кн. Рожинського до Богдана має теж трудність: колиб Богдан так страшно помстив ся над Татарами, трудно, щоб не згадано було про се і в оповіданню про неволю його жінки і в оповіданню про його похід. Тож згадану належність можемо назвати лише можливою.

Безпосередно по тому між відомостями про Богдана Рожинського хронологічно наступає звістка з реляції Ржевського 1576 р. :

„Приїхав до царя кримського з Дніпра козак з відомостями: на Дніпро прислав московський цар до старшого (къ головѣ), князя Богдана Рожинського, і до всіх козаків дніпровських з великою

¹⁾ Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ósmiory, вид. Спасовича II с. 176.

²⁾ Историческія пѣсни Антоновича і Драгоманова I с. 163—4.

³⁾ Са гадка про думу висловлена вперше Кулішом — Перший період козацтва, Правда 1868 р. с. 166, див. також Историчні пісні Антоновича і Драгоманова с. 167, Куліш История возсоединенія I с. 86, Еварицький История II с. 42.

свою ласкою (себ то дарунками) і переказав їм: як що вам треба на підмогу козаків, то я вам пришлю їх, скільки треба, і салітри пришлю, і запасу всякого, а ви маєте йти доконче весною на кримські улуси і до Козлова. Старший і козаки піднялись цареві сильно служити і дуже зраділи з ласки царської¹⁾

Дуже можливо, що в звязку з тим закликком московським до походу на Крим і що важнійше — з тією обіцянкою всякої помочи й запасу — стояв новий похід Рожинського на Татар.

Найстаршу відомість про нього маємо знов у Папроцкого. В оповіданню своїм про жите Самуеля Зборовского між козаками він описує напад його на Аслангородок і з тієї нагоди згадує про напад Рожинського:

„Хтів доконати того Зборовский, що перед ним пробував був перед кількома літами князь Рожинський (Rożeński), добуваючи того замку, аби його зруйновати, і вже був того доказав, але підкладаючи порох під замок, необережно став на небезпечнім місці і пропав нещасливо“²⁾.

Бельский, як вже ми бачили, згадує за новий похід Богдана побіжно, при оповіданню про перший похід, без всяких подробиць і якого небудь хронологічного означення³⁾.

Час сього похода можна означити лише з певним приближенням: Папроцкий своє оповідання про Зборовского писав десь при кінці 1583 р. або на початку 1584, похід Богданка був „перед кількома літами“, як здатись на се означенне — значить р. 1580 або раньше, але не ранійше 1576 р., себ то в р. 1577—1580. Коли візьмем під увагу, що в актах Батория що до козаків з 1578—90 р. за Богдана нема згадки, то се може дати певну (хоч і негативну лише) причину смерть його припускати скорше близшою до 1577, ніж до 1580 р.

Тим вичерпують ся автентичні відомости про Богданка. Зістають ся ще дві події, що приросли до його особи, як ми бачили, в розвитку літописної козацької традиції: се реформа Батория і морський похід на Малу Азию.

¹⁾ Уривок з „списка“ Ржевского надруковано в т. VII історії Соловєва, вид. 1894 р. с. 368. На жаль не знаємо близної дати цієї реляції.

²⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 109: Chcąc pokazać to Zborowski, o co się też kuśił przed nim kmaż Rożeński przed kilkim lat, staraiąc się o on zamek aby go był mógł zburzyć, iakożby był tego iuż dokazał, tylko prze nieopatrzność gdy podsadził pod zamek prochy, na złym mieyscu sam stanął, potym mizernie zginął.

³⁾ Bielski p. 1367.

Що до першої, то тут не місце про неї розводитись. Такої реформи, як оповідає традиція, за Баторія ніколи не було, було кілька розпоряджень про козаків, звістних по часті з документів самих, по часті з пізнійших про них згадок; належали вони, певне, до ріжних років і деякі, дійсно, могли припадати на ті роки, коли старшим козацьким був Богданко. Чи був він в тій ролі признаний польським урядом — иньша справа; в звістних нам листах Баторія в справі козацькій Богданко не виступає, і звязувати як небудь його імени з тими розпорядженнями ми не маємо причини.

Що до другої події, то взагалі в XVI в. ми не бачимо, щоб козацькі напади сягали так далеко, як то оповідає Грабянка:

„В то время Азію козаки нападше на тысячу миль повоєваша и Трапезонтъ взяша и изсѣкоша, Синопъ до основанія опровергоша и подѣ Константинополемъ многія взяша користи“ (с. 22).

І документи з тих років, і оповідання сучасників, що згадують про труднощі, які мало з козаками правительство польське, за щось подібне у козаків кажуть; вони оповідають лише про напади в сусідстві: Волощину, Очаків, Тегиню, Крим; якийсь більший напад певно не був би промовчаним. Для того всього оповідання Грабянки мусимо уважати перенесенням в XVI вік памяти про козацькі напади XVII в., напр. про походи — 1614 р. на Синоп, 1615 — в околиці Константинополя, 1616 — на Трапезунт, сполучені тут в одну картину, (і то в побільшених розмірах — спустошення на 1000 миль)¹⁾.

IV.

Папроцький, оповідаючи за рід Богдана, каже:

„Був князь Михайло, а в нього були сі сини: Кирик, що часто бував в бою з поганцями, багато й відважно з ними бив ся, як то потім з історії покажесть ся. Богдан, що був гетьманом низових козаків, брат його, муж великого серця, про нього читав еси під гербом Яструбець, при Самуелю Зборовскім²⁾). Миколай, третій, также муж славний; про нього на ріжних місцях і тут і потім в історії будеш читати“.³⁾

¹⁾ З новіших праць наукових сей морський похід Богданка приймаєть ся напр. у Еварицького Історія зап. козаків II с. 42.

²⁾ Наведено у нас вище.

³⁾ Herby rycerstwa polskiego вид. 1584 с. 652: Był kniaź Micháyło, ktorego byli сі synowie:

Ся генеальогія, уложена близьким сучасником, показуєть ся одначе хибною. З сучасних актів правних виходить, що Кирик і Миколай були синами не Михайла, а Остапа Рожинського, і мали брата Михайла¹⁾. Всі вони — і батько Остап, і три сини його — Кирик, Миколай і Михайло були живі під час, коли Папроцький друкував свої „Герби“²⁾, і коли він давав їм в батьки якогось кн. Михайла, то мав на думці, мабуть, не Михайла Остаповича, а якогось з старших Михайлів — може Михайла Івановича, брата Остапового і стрія Кирика і Миколая, може ще одного Михайла (одні уважають його Федоровичом, а иньші Абрамовичом), а може навіть Остапового діда — теж Михайла Івановича, що вмер ще в першій чверти в. XVI.

Генеальогія князів Рожинських звернула на себе спеціальну увагу дослідників³⁾ і розсліджена дуже старанно, одначе деякі пункти все ще зістають ся в ній неясними; так не знаємо, до котрого з кількох Михайлів Рожинських належать відомости про гетьмана Михайла Р. з р. 1585 і дальших — до Михайла Остаповича чи його стрія — Михайла Івановича; не знаємо, коли вмер Михайло Іванович; для того не можемо розгадати і того, якого Михайла розумів в згаданім текстї Папроцький і чи міг він Михайла Остаповича просто забути, вчислюючи синів Остапа (як що не він був старшим козацьким — значить особою Папроцькому звітною) чи помішав з Миколаєм, назвавши сього „мужом великого серця“, як мішають

Kierk, który często z Pogány w potrzebie bywał, wiele a mężnie z nimi czyniwał, coé potym się w historyey vkaże znacznie.

Bogdan, który był hetmánem Nizowych kozakow. brat iego, małż serca welkiego, o kotrymes czytał pod Jastrębcem przy Sámuelu Zborowskiem.

Mikołay, treci Małż także sławny, o kotrym ná roznych mieścách, y tu, y napotył w historyey czytać będziesz.

1) Опись книги кийвського архива N 8 f. 157 (скарга Кирика Остаповича, ст. 159, 221), f. 227 (скарга на Михайла Остаповича), кн. 9 f. 24 (скарга на Миколу Остаповича, cf. N 8 f. 328).

2) Остап ще живий в році 1586 (Опись кн. N 8 f. 174), Кирик вмер р. 1599 — (Zródła dziejowe т. XXI р. 44, Wolff Kniaziowie litewsko-ruscy р. 418), Михайло з повним іменем своїм виступає р. 1587 (Опись N 8 f. 227), Микола вмер р. 1592 — див. Wolff Kniaziowie litewsko-ruscy с. 417 (цитати з Литовської Метрики).

3) Максимович присвятив її розділ в своїх „Письмах про козаків наддніпрянських“ (Собраніє соч. I с. 299), Новицький — спеціальну монографію: „Князья Ружинские“ в Клівській Старині 1882, IV; Едв. Руліковський застановляв ся над нею в своїх статях про Ружин і Паволоч в Słownik'у Geograficzn'im, нарешті Вонедзий (Poczet rodów w. ks. Litewskiego, 1887) і особливо Вольф (Kniaziowie litewsko-ruscy 1895) присвятили їм досить просторі розділи в своїх генеальогічних працях.

і пізнійші письменники: напр. Руліковський в своїй статі про Паволоч, в *Słownik'u geograficzn'im*¹⁾.

Иньшу похибку припустив, як вже згадував я, Новицький в своїй спеціальній монографії про Рожинських. Уважаючи на те, що Богдан ніде в документах сучасних не згадуєть ся, він виставив догадку — чи Богдан не одна особа з Михайлом, гетьманом 1585 р. (Новицький сього гетьмана уважав Михайлом Остаповичом). Він виходив з того факта, що в актах 80-х рр. де так багато звісток про иньших Рожинських, нема нічого про Богдана, а також з відомости Папроцкого: прийнявши Богдана-гетьмана за одну особу з гетьманом Михайлом, об'яснили б ми собі, чому Папроцкий сього останнього упустив.

Розумієть ся, таке припущенне можливо б було, як би ми не знали, що в р. 1585 і дальших, коли виступає той гетьман Михайло Рожинський, Богдана вже на світі не було (Новицький не знав сього); такої помилки у Папроцкого (бо на його оповіданню про смерть Богдана під Аслан-Керменом сей факт опираєть ся) припустити не можливо. Значить, безперечно — Богдан і гетьман Михайло дві ріжні особи. Щож до браку відомостей про Богдана в документах, то се поясняєть ся досить легко: документи про Рожинських виступають в значнім числі головню в житомирських іродських актах, а ті починають ся доперва з кінцем р. 1582, коли Богдана не було на світі, та й то документальні звістки про Рожинських стають частійшими властиво доперва з другої половини 80-их років.

Родинних відносин Богдана — чий він був син — документальні відомости не подають, маємо — як найранійшу — звістку Папроцкого, що в сій часті своїй, як ми бачили, хибна. Заходить про Богдана питання — чи він дійсно був братом рідним Кирпка Остаповича, і Папроцкий помилив ся в імені його батька, як і для иньших Остаповичів, — чи він дійсно був сином котрогось Михайла Рожинського (Михайла Івановича або другого Михайла) і стричним а не рідним братом Кирика і Миколая? Розв'язати се питання можна було б на основі документів або якоїсь звістки, незалежної від Папроцкого²⁾. Д. Е. Руліковський в статі про Паволоч покликуєть ся на

¹⁾ *Słownik geograficzny* VII р. 917: Miś (Mikołaj czy Michał); в статі про Ружин (ib. X с. 48) він одначе в гетьмані Михайлі бачить Михайла Івановича.

²⁾ З тої причини не можуть мати тут значіння напр. звістки Огольського і Несецкого; останній, не мудруючи лукаво, іде за Папроцким, а за пригоду Богдана під Аслан-Керменом довідуєть ся з *Paszkowski Dzieje tatarskie*, і для того не знає

якусь „рукописну генеалогію“, де Богдан, Миколай і Кирик виступають синами Остапа¹⁾; на жаль одначе, автор при тім зовсім не поясняє, що то за рукописна генеалогія і яку може вона мати вартість. Се тим більше цікаво знати, що таку саму генеалогічну схему маємо ми в генеалогічних таблицях Яблоновського: тут на таблиці Рожинських (табл. LXXIX) Остап має синів Кирика, Богдана і Миколая²⁾. Можливо наприклад, що рукописна генеалогія Руліковського стоїть в залежності від генеалогії Яблоновського, а ся — знов можливо — представляє з себе припадкову похибку або комбінацію укладчика.

Тож хоч наведені нами отсі всі відомости промовляють за думкою, що Богдан був рідним братом Кирика і Миколая і сином Остапа³⁾, і в певній мірі потверджують її, але цілковито розв'язати питання ще не можуть.

V.

Наша критична робота коло Богданка скінчена. Оглянемо ся тепер ще на сю фігуру історичну.

навіть, до котрого з Рожинських се належить. Оповіданне Околяського виглядає дуже спокусливо, але се лише риторичні ампліфікації звісток Папроцького; наведу його оповіданне (*Orbis Polonus t. II, вид. 1641*): *Michael Rozynski bello stratagematibus et victoriis de Tartaris et Moschis clarus, hos filios qui testes virtutis fortitudinisque suae virenti imitatione forent reliquit. Kirikum seu Cyrillum, qui omnes Tartarorum machinationes dum mente terra et modo computavit, nullum quoque congressum sine strage hostium numeravit. Clarus igitur victoriis a Serenissimis Regibus, campis, pascuis, terra et fructibus, vbi nunc Kotelnia evecta perseverat aeviterne privilegio et constitutione donatus fuit. Bogdanum, hic a mamilla ad expugnandas insidias Tartarorum educatus a Marte et Pallade, nunquam ex campis desertis atque Scythiarum vsui accomodis descendit, ino Kosacorum agmen deducendo, quouis loco et tempore illos appugnauit expugnauitque. Quapropter consensu regio Kosacorum Zaporowsciorum caput, et administrator pro Regno institutus creatusque fuit. Nicolaum, qui maiorum firmatus consuetudine et acri hostium victoria, eo disposuit animum, fortunam et vires, ut gladio intincto in sanguine hostili elaboratam antecessorum gloriam, posteritati in campis Tartaricis demonstraret speculandam. O quam iucundum Patriae est et perutile, dum parentes nobiliter et generosae progeniti, iis artibus liberos disponunt et instruunt, quibus honestum, gloria et Reipub. commodum ampliaretur et suscrescat.*

¹⁾ Słownik geograficzny VII: według rękopismienego rodowodu miał on (Остап) trzech synów: Bohdana, Mikołaja i Kiryka.

²⁾ Tabulae Jablonovianae (вид. 1748 р.); за те на табл. X (потомки Гедимина) Богдан (Bochdanus dux Cosacorum) виступає дідом Остапа і прадідом Кирика.

³⁾ Такої думки й найновіший дослідник — д. Вольф, але й він висловляє її обережно (покликаючись на Słownik Geograficzny i Tabulae Jablonovianae) — podobno syn Ostafieja — Kniaziowie litewsko-ruscy p. 417.

Його діяльність належить до початкових часів козаччини, коли вона не представляла ще сили грізної для самої Річі посполитої й її шляхетського устрою, коли вона ще не закрасилась виразно соціально-політичною, анти-польською й антишляхетською закраскою, а представлялась на поверховний погляд ще якимсь лише юнацьким буяннем *an und für sich*, якимсь спортом, приодягненим авреолью боротьби з поганими ворогами св. Хреста, і се пограничне „лупленне чабанів татарських“ і руйнування татарських улусів і турецьких осад було разом і популярним в очах тогочасного суспільства зайнятем, і вигідним промыслом. Тож до козаччини приставали люди різного стану і народу — охочі до слави й охочі до лекшого хліба, шляхтичі з сусідніх земель, з „добрих родів“, охочі до бурхливого, військового життя, особливо такі що не мали чого робити в родинних гніздах — чи з причини малої „фортуни“ чи з поводу якого небудь „нещастя“ в формі чиеї небудь розбитої голови або небезпечно проколотого боку.

До сієї категорії належали Вишневецькі, Самоель Зборовський, Станіслав Копицький — сюди ж належала і родина Рожинських.

Родина кн. Рожинських була родом з Волиня, з Володимирського повіту, родина розгалужена і здрібніла: родинні маєтності волинські вже в середині XVI в. поділялись на кілька частин, тож Рожинські мусіли заробляти хліб службою по иньших краях: один брат Остапа служить кн. Роману Сангушкови, сам Остап — кн. Мих. Вишневецькому підстаростою в Черкасах, а пізнійше Костянтину Острожському — підвовою в Київі, син його Михайло служить, здасть ся, Янушу Острожському¹⁾. Иньші — як Кирик і Миколай пробовали поправити свою „фортуну“ кольонізацію українських „пустинь“²⁾. Для таких небогатих шляхтичів Запороже і козацькі забави представляли дуже відповідну і привабну арену, і от ми бачимо цілий ряд Рожинських козацькими отаманами. Є цілковита аналогія тут між ними і иньшою княжою родиною волинською — розумію Вишневецьких. Як сї так і ті стояли близько до козаків, займаючи уряди на Україні; Остап Рожинський був підстаростою черкаським і підвовою київським; він же здобув маєтності в Київщині — значить і в сфері кольонізаційній мусів стикатись з козаками. Перехід до ватаг козацьких для його родини

¹⁾ Принаймні був в якійсь залежності від нього — Опись. кiev. арх. кн. 8 с. 53 N 22, cf. Новицький ор. с. с. 64.

²⁾ Дав. відомости про Рожинських в наведених статях і особливо у Вольфа с. 415—417.

був не трудний, і різними часами аж трох Рожинських виступають козацькими атаманами — Богдан, Михайло і Кирик¹). Козаччина тоді, повторяю, свого соціального характеру виразно не замаркувала, тим поясняєть ся і се, що такий Кирик — колишній отаман козацький (десь коло р. 1588), коли та козаччина рушила на Україну й почала руйновати шляхетські дібра по ряду (між ними й його власні), виступив проти козаків разом з Жолкевським і своїми людськими карами над ними скандалізував навіть Жолкевського, аж той виправдував його, що козаки „всій тій землі, а особливо йому до живого доїл“²). Тим поясняєть ся і се, що Рожинські то атаманують, то господарюють на Україні.

Богдан виступає перший в ролі отамана; як ми бачили, вже в 1575 р. у Папроцького виступає він як „гетьман низових козаків“, на чолі своєї „роти“, в ролі пограничного рицаря, відданого цілковито боротьбі з Татарвою. Хоч Папроцький говорить, що він „погордивши богатством, полюбив славу“, і для неї покинув „дочасну роскіш світову“, але ми не маємо ніяких поводів думати, що Богдан справді був людиною багатою: всі Рожинські належали до бідніших князів, Остап — як що він був батьком Богдана, мав цілком незначну маєтність на Волині, а набуті ним землі в Київщині тоді ще не мали більшої вартости, при тім Богдан був одним з чотирох синів, хіба б женячкою збогатів — але й на се нема сліду, так що скорше треба уважати ті слова Папроцького риторичною фразою³).

Рота Богдана отже, правдоподібно, не була надвornoю ротою, які бачимо у богатших панів; не був він і ротмістром пограничним в службі річи посполитої — тому противить ся назва „гетьмана козацького“⁴); рота, мабуть, значить тут лише близших товаришів

¹) Руліковський (Słownik geogr. VII р. — 917, X р. 48), і за ним Вольф, уважаючи гетьмана Михайла за Михайла Івановича Рожинського, мають ще четвертого козака в роді Рожинських — Миколая Остановича: до нього вони прикладають актову звістку, що в р. 1587 Кирик і Мись (Miś) Рожинський разом з кн. Курцевичом вбили в Луцьку Олекс. Комара, напавши на його господу, за що Кирика засуджено на смерть а інших двох на увязнення (Руліковський взяв сю звістку з рукоп. Poszatek rejestru ksiąg ziemi Łuckiej), і потім в ним бачуть Михайла Рожинського, згаданого в р. 1588 разом з Кириком в ролі козацьких отаманів (у Соловєва).

²) Listy St. Żółkiewskiego р. 74.

³) Інакше думав Куліш, — ідучи за Папроцьким, очевидно: „було вт сего чимъ держати свою роту до оборони узграниччя, а мавши коло боку хоробру роту, тимъ самимъ звертавъ на себе увагу козацького товариства и, зъ его волі, гетьманувавъ надъ Запорозцями (Перший періодъ козацтва, Правда 1868 с. 294).

⁴) Д. Еварницький (Історія II с. 41) пише: „кн. Б. Р. став звістним з початку як проводир польської козацької міліції, що стерегла границі польської республіки.

Богдана в його козакованню (подібно як при Оришевським в пописи р. 1581 бачимо відділ з 30 люда окрім самого козачого війська¹⁾).

В ролі козацького отамана, на чолі Низовців, робить Богдан похід на Крим 1575 р., має зносини з урядом московським, що тоді часто запомагав козаків грошима в своїх інтересах — боротьби проти Татар; виходить в новий похід на Татар десь в р. 1577 або пізнійше трохи, і гине під Аслан-Керменом (теперішньою Каховкою). Відомости про нього, як ми бачили, бідні, час його діяльності історичної дуже короткий, за те й образ його одноцільний — се шляхтич-козак, пограничний лицар-борець з „поганством“.

Папроцький називає його гетьманом; в иньших відомостях він сього титула не має (у Горецького і Бельського зветь ся просто вождем, в московській реляції — головою). Тодішнє козацтво ледви чи було вже зорганізовано в один організм, з одним старшим на чолі, як то ми бачимо пізнійше (хоч і то не все).

Правда, наші відомости не все докладні; чужі автори ріжних реляцій про козаків могли не дуже застановлятись над козацькою ерархиею; але можемо констатувати в них виступлення рівночасно кількох осіб в ролі козацьких старших: напр. в московським листі з р. 1588 Кирик і Михайло Рожинські виступають разом, як старші козацькі²⁾.

В памятках літературних і в документах навіть (але не в правительственных) такі отамани козацькі — без ріжниць — звуть ся дуже часто гетьманами: так називають в р. 1585 міщане кийвські Михайла Рожинського, а записка в львівських книгах актових тогож чи иньшого Рожинського в р. 1588; так називає Бельський під р. 1578 свого свояка Оришевського, хоч в урядовім документі пописі р. 1581 він названий лише „поручником козаків низових запорозьських“, і під час його урядовання бачимо ми багато иньших „отаманів“, „старших“ і „гетьманів“. Лише уряд польський центральний ніколи, аж до Хмельницького, сього титулу за козацькими вождями не признавав і звав їх старшими.

Побачивши спільність інтересів як граничних так і низових козаків, Б. Р. перейшов до низових — се, очевидно, довільне толкованне слів Папроцького, що називає Богдана „гетьманом низових козаків“; та й противставленне якихось козаків граничних козакам низовим трудно оперти на фактах.

¹⁾ Źródła dziejowe XX p. 155.

²⁾ Уривок у Соловєва т. VII, вид. 1894 с. 609.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи III т. I с., Zubrzycki Kronika m. Lwowa p. 213, Bielski p. 1480

Чи був з тим всім Богдан Рожинський головним вождем цілого козацтва, чи одним з кількох подібних йому отаманів козацьких, — безпосередних вказівок не маємо, але то можемо констатовати, що між р. 1575 і 1577 (похід Шаха) окрім нього ніхто нам тепер в ролі козацького старшого не відомий.

У Львові, 6 (18) падолиста 1896 р.

Легенди з Хітарського збірника

(1-ої пол. XVIII в.),

подав Володимир Гнатюк.

Минулого року був надрукований в Записках [Записки Наук. Тов. і. Ш. т. X, Miscellanea „Інтересний збірник з с. Хітаря стрийського пов.“ ст. 7—14] докладний опис отього збірника, до котрого нині приходять ся мені знов повернути. Збірник написаний в першій половині XVIII в., найпізнійше 1743 р. містить в собі „Александрію“, себ то звісне оповідане про життя, діяльність і смерть Александра Македонського, що займає більшу часть збірника, і девять легенд, з котрих остання не перехована в цілости. Заголовки тих легенд в скороченю такі: 1. Про царя, що ходив красти. 2. Слово про покуту. 3. Про конечність відбутя мук на сїм або на другім світі. 4. Про рицаря і смерть. 5. Про царя Йовіяна. 6. Про розбійника Давида. 7. Про розбійника Флавіяна. 8. Про ангела і пустельника. 9. Про патрiярха Терентія (не докінчене). Позіставляючи Александрію на пізнійший час до опублікованя, нині подаю легенди, думаючи, що вони не будуть без інтересу для тих, що займають ся нашою літературою.

Згадані легенди не були у нас ще друквані з виїмкою одної — „Рицарь и смерть“, що вже два рази видавав властитель друкарні в Коломиї М. Білоус в крейцаровій бібліотеці для народа. Варіант Білоуса зближений вельми до легенди хітарської; ріжниця між ними заходить лиш така, що остання обширнійше і живійше представлена; редакція однакож і варіанту Білоусового і хітарського є одна. Я долучую тут ще третій варіант, записаний мною на Угорській Русі, що представляє цілком иньшу редакцію. По-

чаток в нїм зближений до казки, де смерть запрошена в куми до бідака — котрого всі задля бідности відцурали ся, не хочючи навіть при хресті потримати дитини — учинила його богачем, даючи йому дар уздоровлюваня всіх хорих, від котрих иньші лікарі відступили. Ту дає смерть бідакови чудесний ніж, за те, що її поклонив ся; від того ножа гинуть всі, скоро лиш його побачать. Щоби викупити ся від смерти, признають люди бідака царем. Бідний стрілець випрошує ся: де йому царем бути? З клопоту висвободжує його якийсь панок, що приймає на себе обовязок царюваня, а стрільцеви в заміну дає такі богацтва, що він може „в молоді купати ся“. Стрілець збогатівши так ненадійно, стратив голову і почав вести незвичайно гуляще життя.

Звідси доперва починає ся властива легенда про рицаря і смерть. Рицарь (літер) прибравши собі за йнаша молодшого свого брата, що давнійше жив ще в гіршій біді як старший, їде в поле і ту здибає ся — в дуже трагічним положеню — з смертю. Момент сей цілковито відмінний від такогож в легенді хітарській, де рицар умисно вибирає ся в дорогу, щоби найти смерть і з нею попробувати ся. Кінець ві всіх вариянтах вже подібний, хоть в одних ширший, в других коротший: Рицар пробує бороти ся з смертю, але не годен нічого вдіяти супроти її сили. Мусить вмирати такою на поли, а лиш його инаш вертає до дому, щоби занести сумну звістку про смерть пана...

Ще й до другої легенди є у мене вариянт записаний з народних уст. Маю ту на думці легенду „Про царя, що ходив красти“, надруковану вже в Житю і Слові, записану від господаря Прохвата в тім самім Хітарі, відки походить й рукописний збірник. Оба вариянти належать до одної редакції. Бути може навіть, що вариянт рукописний дав початок устному; можливе се не лиш з огляду на спільну місцевість походження обох вариянтів, але й з огляду на форму устного, що показуєсь немов витягом рукописного. Ріжницї між ними такі:

Вариянт рукописний: Мудрець радить цареві, щоби йшов красти одної ночі, коли хоче дальше жити. Цар слухає і в ночі виходить на місто, де здибає ся з заводовим злодійом. Они знаймаляють ся і присягають, що оден другого не зрадить. По сім радить цар-злодій своєму товаришові удати ся на царський замок і там поповнити крадіж. „Льояльний“ товариш дає цареві за таку раду по „челюсти“, по чім затыгає його до маршалка, котрого варта було обікрасти, бо він „злий, людей дреть и кроля не бойть“. У маршалка було ще світло. Злодій стає цареві на плечі, підно-

сять ся до вікна і вислухує, як маршалок радить ся жінки, яким чином царя згладити. Оповідает се цареві, потім міняють ся за шапки, щоб могли пізнати ся і розходять ся. Другого дня пізнає цар злодія в костелі, бере його до себе і йде з ним на гостину до маршалка, що мусить сам вихилити чашу зладжену цареві. Жінку маршалка цар каже розірвати кіньми, злодія же іменує маршалком.

Варіант устний: Три ночі приходить ангел до царя і ззиває його, щоб він шов красти. За третім разом цар йде. На дорозі здибає злодія і разом з ним випадково підходить під вікно міністра. Злодій стає цареві на плечі і слухає, що в середині говорять, але не розуміє, бо розмова німецька. На його місце йде цар і вислухує змови, не виявляючи її однак злодійови. Помінявши ся за шапки, розходять ся. Цар іде на баль до міністра сам і каже йому випити для себе зладжену чашу. Пізнійше устроює у себе баль; на нього приходить злодій, а цар робить його міністром.

Варіант устний пізнійший від рукописного, бо натякає вже на відносини австрійські, чого в другім зовсім нема. Се відріжнює його також від сього останнього.

До інших легенд я ані не записав варіантів, ані не найшов в українсько-руських збірниках, тому не можу їх порівнати, як дві повисші.

Порядок, в яким наступають по собі легенди, можна вправді було змінити на инший, що навіть може було би раціональнійше, але я уважав за добре заховати його таким, яким він є в збірнику. Змін в мові і правописи не робив я жадних; за те змінив я інтерпункцію на сучасну, позамінював малі букви великими, де заходила потреба і навідворіть, порозділював одні слова від других і розв'язав кілька слів — бо їх дуже мало було — назначених титлами; пояснене деяких виразів дано в скобках.

При порівнанню мови легенд з мовою наших публікацій видаваних сто літ пізнійше (а деяких ще тепер), показуєсь, що она далеко красша як в останних, що она сильно закрашена виразами, зворотами чисто-народними, котрі й доси переховались в устах наших Бойків [збірник між ними писаний]. З цілого збірника пробиваєсь дуже виразно змагане до введення в літературу мови народної; се річ дуже важна супроти загально розширеної у нас думки, що змаганя сі появились доперва в нашій віці, а ціла література давнійша писана мовою далекою від народної. Думаю тому, що легенди отсі починають ся і до усунення подібної

гадки, даючи собою материял язиковий, не тільки що зацікавлять наших етнографів і прихильників наших памяток літературних.

Вкінці уважаю своїм обовязком зложити на сім місци мою щирю подяку д-рови Іванови Франкови так за вказаня, як і за поданє деяких паралель до легенд.

I.

Повѣсть о единомъ королѣ, который ходилъ со злодѣем в ночи красти. Если бы был красти не пошол, то бы был изгинулъ злою смертію.

Былъ¹⁾ нѣко[то]рый крол' барзо добрый, былъ до людей. Тому королеви повѣлъ еденъ мудрецъ: Кролю найяснѣш[і]й! Сей ночи если ты не пойдешъ красти, то назаранъ (до рана) злою смертію погинешъ. Слышавши то кроль почудовал ся тому, а потомъ уснулъ по обѣдѣ. И приснилъ ся ему сон: Кролю найяснѣший! если ты хочешъ свое здорова заховати, идиш ты сей ночи красти; а если не пойдешъ, то злою смертію погинешъ. Кроль пробудивши ся, здумѣл ся велми. И мыслить самъ собѣ: Боже милый! що бы то мало быти? если то такъ, волю я пойти красти, нѣжли злою смертію погинути. И не повѣдал то никому, а коли было у твердый²⁾ первосны, зняли кроля гатки, неможе³⁾ спати. Потомъ коли пѣснули ушитки, уставши крол'³⁾, оубравши ся по хлопскій, тилко королевскую дорожую шапку узялъ на себе й выйшолъ из города потаємнымъ выходомъ и пошолъ на мѣсто и сталъ ходити по межи крамницѣ, где бы мавъ що украсти. И ту знайшолъ чоловѣка. Чоловѣкъ также увѣдивши чоловѣка, збояв ся. А то былъ также злодѣй. Потомъ крол потиху рекъ: Кто ты ест? и що за человекъ? А злодѣй рекъ: А ты кто ест? Крол рекъ: я злодѣй. Почувши то злодѣй, радъ былъ велми и пришолъ близъ и рече: И я естемъ злодѣй. Прощу тя, брате, буд'ме собѣ товаришѣ. А крол рекъ: добре, брате, я товаришеви барзо радъ. И дали собѣ руки и присягли, еденъ другаго незрадити, але вѣрне жити. И ходили оба⁴⁾ помежи крамницѣ, хотячи якую vybrати. Але были твердо позамыка[н]ы, не могли ничего

¹⁾ В гірських говорах вимовлюєся се слово „блн“ с твердим „н“.

²⁾ „И“ з значком вимовлювало ся очевидно як теперішнє наше „і“.

³⁾ Такий значок по твердим співзвукую означає його змягченя; треба отже читати „кроль“; деколи заступає він також „ъ“.

⁴⁾ Буква „ш“ заступлена всюди буквою „о“.

достати. Рекъ злодѣй: Що маѣме чинити, товаришу? Нездобудеме ся ту ничого. Где ся повернеме? А крол рекъ: Не знаєшь ты що? Ходѣме мы до королевского замку; я знаю, куда увойти оу замокъ и знаю вденъ склеп королевскій; и мы тамъ ся здобудеме добре. Слышавши то злодѣй, выпалит' кроля по челюсти моцно и рече: О злый чловеце! що се ты говоришь? абы ты недочекаль живымъ свѣта! то я его милости королеви, панови своему, ворогом мавъ быты, а онъ естъ намъ добрый, яко отецъ! Не дай ми то Боже! А кролъ мовчить. Потомъ злодѣй рече: Слухай ты мене, товаришу милый! я тебе поведу, если ты хочешь; ходѣме мы до дому королевского маршалокъ (-маршалка) того пана. Злый, людей дретъ и кроля не бойтъ. Тамъ я знаю скарбъ и тамъ ся здобудеме. И тамъ пойшли до дому маршалка и увѣдѣли, ано ся свѣтитъ у покой его. Они пришли тихо, а было вѣкно високо; рекъ ему злодѣй: Милый товаришу! Станъ под стѣну, нехай я стану на твои плечѣ и выслухаю, що ту за бесѣда. И такъ сталъ злодѣй на плечѣ кролеви и станеть слухати; ано маршалокъ²⁾ говорити жонѣ своей тые слова: зготовати лютую отрову кролеви со змиевымъ ядомъ; и запрошу кроля заранъ до себе на гостину и насыпаю ему у погаръ тоту трутизну; онъ выпивши, умретъ, а мы будеме над его скарбомъ паномъ и его добро поживати. Выслухавши то злодѣй, излѣзъ ис плечи¹⁾ королевых; станеть его кролъ пытати: що еси, милый товаришу, выслухавъ? А онъ рекъ: злая новина, товаришу! а то заранъ маршалокъ хоче кроля запросити на гостину и отройти его; такъ ся намовили из жоною своєю. А я не знаю, якъ бы то кролеви сприяяти, абы ся стерѣгъ. Слышавши то кролъ, одхнувъ ташко и рече: злая вѣсть, товаришу, на кроля нашего; треба бы то ему сприяяти. Знаю, що мавбы от него великую ласку той чловекъ. Рече злодѣй: Даймо покѣй, брате, теперъ и ростайме ся, рекъ злодѣй. Якже ся маѣме назаранъ спознати? Дайме собѣ знакъ. А кролъ рекъ ему: Прийди ты, брате, до костела, хйба ся тамъ спознаѣме. Рече злодѣй: Если то такъ, товаришу милый, дайме собѣ знакъ. Возми ты на себе мою шапку, а ты мѣнѣ дай свою; и коли будеме завтра оу костелѣ, незнимаймешъ собѣ из головы шапки; то если такъ ся спознаѣме. А в томъ ся розышли. Злодѣй пошолъ до дому, а кролъ собѣ пошолъ на полату и лѣгъ спати и мысливъ собѣ: Милый Боже, що то ся хоче на до мною стати от моего слуги? Подобно ми Богъ того злодѣя нагодивъ, хоч мя и по челюсти выпа-

¹⁾ Така форма gen. plur. уживає ся і тепер загально в гірських говорах.

²⁾ Бракує слова „станеть“.

ливъ; лѣпше ми то приятѣль, нѣжли мой слуга. Коли бы ми его заутра познати, нагородивъ бых¹⁾ ему добре за его приязн'. А коли зазоряло, зазвонено до костела, стали ся люде и пан'ство збирати, бо была неделя. По томъ крол' убравши ся, пошол' ис панствомъ до костела; шаты на немъ королевскіе, дорогіе, а шапка цундрава²⁾, барзо старая. И чудовало ся велми все пан'ство тому, що то ся чинигъ. И самъ маршалокъ дивует' ся, который то хоче кроля отроити. Пришовши крол' до костела, сѣвъ оу крѣслѣ высоко и смотритъ по всѣхъ людей товариша своего. Потомъ якогос' часу не борзо увойшолъ и злодѣй до костела. Станетъ пилно смотрѣти на ким' бы моглъ свою шапку познати. Потомъ посмотритъ на майстатъ королевскій, ано увѣдѣвъ шапку свою на королѣ. И оубояв ся и мысливъ собѣ: То конечно хтос' то подслухавъ нас оу ночи ис товаришомъ моймъ, що есме бесѣдовали, му дал то королеви³⁾; або мой товаришъ самъ мене удавъ. Потомъ кроль увидѣвши товариша своего и познавъ его по своей шапцѣ и радъ был' велми товаришеви; и послал' слугъ своихъ, абы его вартовали пил'но. А коли было по службѣ, казалъ крол' просити того человека за собою до полаты своей на обѣдъ. Хлоп ся збоявъ и мысливъ собѣ: теперь ми горкый обѣдъ. А коли крол войшол оу полату, казалъ оувести до себе и злодѣя; ѣ были тамъ сами два⁴⁾). Рекъ ему крол: не бой ся, товаришу милый! Я днес' кролем', а в ночи былемъ злодѣй. Я ест твой товариш', которого ты по лицѣ оударивъ. Але я ти тото прощаю. Не бой ся, не гадайничого злого. Ты ест мой вѣрный приятѣль; едно тя прошу: если то ест' правда, що мя мой маршалок' хоче днес' отровити, будеш от мене великую ласку мати. Тут ся ему злодѣй оу ноги поклонивъ и рекъ: О найяснѣншій кролю пане мой, отпущай твоя милость мою злость, бо я розумѣвъ, же тото простый хлопъ зо мною' ходитъ; а то, пане мой, есто правда, иж то твоей милости зготовлено отрову. Але ся не бой, я тебе поражу, якъ маешъ не тымъ чинити. Потом крол казалъ ему дати шаты дорогіе и посадилъ его попри себе в мѣсто гостя и казалъ ему дати пити. Тутъ ему рече товаришъ: Кролю милый! такова ест на тя порада маршалкова и жоною его, иж то коли тя зазоветъ до себе на гостину, дастъ тобѣ чашу золотую першую. А буде пилно ты

1) Народ. форма.

2) Подерга.

3) Се мабуть помилка; повинно б бути: и удал то королеви; „удау“ уживае ся тепер в гір. гов. памість „видав“.

4) Нар. фор.

просити и[с] своєю панею, абыс ты за ихъ здорова тую и чашу сподниль. Але ты кролю милый, не слухай ихъ лукавствія, хочбы тебе якъ лестили, але ты его самага пригрози своего злого ворога, що тобѣ изготоваль, нехай то поживе. А коли крол сидѣвъ оу столу, пришол маршалокъ, станеть кроля просити до своего дому на гостину. Уставши крол пошоль и оузяль товариша своего вмѣсто гостя. И коли тамъ сѣль крол, станеть теда перед кролем маршалокъ со женою своєю, почнуть его вѣщовати розмайтыми словы¹⁾ леснымы, яко вороги лукавыѣ. А товаришъ ему рекъ по тиху: Кролю милый! Если хочъ здорова²⁾ свое заховати, неслухай ихъ лукавствія. Потомъ маршалокъ оузявши злотый погаръ у руки, поставиль перед кролемъ з лютою трутизною, смертелномъ ядомъ змиевымъ. И поклонивши ся, станеть его барзо умилно а розмайто просити, абы то за ихъ здорова й за ихъ любовь тую чашу исполниль. А крол оузявши тоту чашу, поставиль еи пред маршалка, станеть говорити, рекучи: Мой маймилший слуго! дякую ти за такую вашу любовь и приязнь противко мнѣ. Але то иначе й не можетъ быти, едно ти мусишь до мене пана своего перше поклонити за доброе здорова, а я потомъ поклоню до твоей паний. Рекъ маршалокъ: Кролю милый, не принадлежно мнѣ перше от кроля с королевского погара пити, бо то вашей милости насыпано во ймя королевское. А крол ему рекъ: Юж ты на тое ничъ не гадай; коли я тобѣ позволяю, мусиш то оучинити, а если бесъ не хотѣвъ, то мой мѣчь, а твоя шия. Тутъ ся крол на него опаливъ и рсказав слугамъ своимъ, застати его от двери, абы не утѣк, а самъ рече: Юж ты м[у]сишь пити, если ты ми вѣрны слуга, або горло свое утратишь. Тутъ ся маршалокъ оубоявъ и мысливъ самъ собѣ: Еднако юж мнѣ живому не быти, хоч пити, хоч не пити. Узявши погаръ оу руки с трутизною, сталъ пити не по воли и рече: Оуживай то сама душе, що еси была пану зготовила. То рекъши, выпивъ тоту злую, лютую трутизну, а скоро выпивъ, заразъ оупавъ и здохъ и стал ся пукати люто. Вѣдѣвши то кролъ, похвалив небеснаго Бога, а жону его казалъ розволочити конми по полю. И побивъ вороговъ своихъ, а товариша своего учинивъ маршалкомъ. Посадивъ его на вшиткомъ томъ панствѣ, оучинивъ его першимъ по собѣ и шановавъ его барзо пристойне, якъ свое здорова. И жилъ крол в радости великой оу годности, у щясту, в мѣрѣ, в добромъ покою. Доконалъ живота своего, оумеръ смертию великою, славною, яко крол и мо-

1) Така форма abl. pl. уживае ся тепер.

2) В гір. гов. всі такі neutra sing. кінчать ся тепер на „и“, а не на „е“.

нарха великій й погребень с честію великою. Богу же нашему слава всегда и нинѣ и присно и во вѣки вѣкомъ амѣнь.

Паралелі: Жите і Слово. Т. IV. Ст. 172—173. Др. Франко замічує там: Ся казка була в середніх віках вельми популярна в Европі і в старих поемах прикладувалась до Константина В. (старофранцузька поема *Dit de l' empereur Constantin*), то до Карла Великого (старонімецька поема *Carl meinet*)... Казка ся в тій формі, в якій її передає старонімецька поема, послужила основою для моєї драми „Сон князя Святослава“. — *Chelchowski, Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza* ч. I ст. 259—268: O chłopie, co z bidy krad.

*Відміна попередньої легенди передрукована
з „Житя і Слова“.*

Буў йіден царь на свѣті і буў дуже поббжний. До него шчось приходило і клікало: Царьу, іди красти! Али царь ся збудіў, гадаў, шчо сьа йимў снит. Али другойі ночі акуратни приходит зноў під вікно і клічи: Ну, царьу, йди красти, бо ўмреш! Царь ся пробудиў, рахуйи собі: Йак йа мѡжу йти красти, коли йа царь? Аш трѣтойі ночі приходит і кажи: царьу, йак ни йдеш красти, то за три дни ўмреш.

У тот час царь ўстайи ў ночі, збирайи сьа так, йак цивільний, виходит на мѣсто, находит йидного чоловіка. І кажи тому: Шчо ти ту рѡбиш?

От, кажи, хѡчу, ци бим дешчо ни здобуў.

Тож кажи царь до того: Йа бим так сѡмо рад, ци бим дешчо ни здобуў!

Аш так оні йдут чѣриз мѣсто, ў йидным дѡмі свѣтит сьа. Тот кажи царь до того: Анў подиви сьа, шчо там рѡбѣят! Тот царь стаў на цѡпки, тот стаў йимў на плѣчі, дѣвит сьа, шчо там. І кажи: Йа ни розумійу, бо ту говорѣят по нѣмецьки.

Тогдї кажи царь: Стань ти цѡпки, а йа на тѣби стѡну! У тым часѣ царь чѣйи, а там пан йиден с своѣоў жонѡў говорѣт: Йак би ми могли царѣа стрѡтити?

Тогдї кажи онѡ йимў: Зладым баль, запросым царѣа на гостину, зладимѣ йимў отрѡву і положимѣ перѣд нѡбог чѡйку (скльанку), і — там будѡт рѣжны панї — і кажи, він мѡснт поклонѣти до ўсѣх і вѣпити. І ў тым часѣ ми будемѣ на йигѡ мѣци.

У тым часѣ царь тѡйи ўчуў і догадаў сьа, шчо то пѣўни ангїд, йигѡ клікаў. І ни казаў томў нич, шчо там чуў, тѣлько узьаў, за-

мін'яў свойў шапку і даў йому і кажи: Йа чуў, шчо у нашого цар'я будэ баль ў тиждєнь; але т'ямі, жибісь там буў на тым балі! І розійшли с'я.

Акур'атни трэтого д'ня приходіт тот пан до того най'ясн'ішого цар'я і пр'осит йіго на гост'іну. А то буў царіў мін'істир. І царь такій буў, шчо ни стороніў с'я. Приход'ят там на тот обід, акур'атни він положиў пірит того цар'я зл'отну скль'анку с тим напоіом. І око́ло п'аньство сидіт ко́ло цар'я. І тот пан рошч'аў пр'осіти, абі пан царь булі такі л'аскаві поклоніти до його пр'іятельіў.

Али царь з'араз кажи: Коль ти такій шч'ірий, поклоні до м'єні! А він ни хт'іў. Али царь кажи: М'усиш тоту ми во́љу зр'обіти, колісь н'я побунтоваў (попр'осіў з дому).

У тым час'ы він с'я шчи спир'єч'аў і рошч'аў каз'ати: Йа того ни зр'обіў.

Али царь на н'бого прит'ис так, шчо аж м'ус'іў то зр'обіти; і з ус'єйі зл'ости ўз'яў, віпіў тоту скль'анку і від р'азу ўпаў. У тым час'ы ўс'єо п'аньство з'удр'іло с'я, шчо то с'я ст'ало і ўв'ід'єли, шчо м'ала б'ути зр'ада нат ц'ісаром.

Акур'атни царь ў т'іждинь зарихтуваў собі баль на тоту ўт'іху і ўсє с'я дивіў за тим св'ойім камр'атом, шчо ў ночі з тим ходіў. Аж на ост'атку пр'ійш'оў тот сам'ій ў т'ій шапц'є, шчо му ц'ісар даў. Тогд'і ц'ісар рошч'аў каз'ати, шчо то його пр'іятиль. І пост'авіў го на того м'єсци мін'істром.

Записано мною в Хітари, стрійського пов. від Олекси Прохвата 1895 р.

II.

Слово о[т] патерика о покут'ь, якъ она ч'олов'ькови гр'ѣшному естє пожитеч'ня, хто єя по правд'ѣ выдержит'ь, хоч' и ненавики час, абы по правд'ѣ. [єден жов'н'ѣр'... (?)].

Часу єдиноґо ишли люде хрестиянскіє оу пост'ѣ великий до святого Антония спов'ѣдати с'я. Ишло их'ѣ много мужей и жен'ѣ. Ишли по при єдин замок'ѣ, у котором то замку мешкаль єдин'ѣ пан'ѣ злый, а не милостивый, жовн'ѣр'ѣ, лях'ѣ, который завше хулив'ѣ нашу в'ѣру хрестиянскую и насм'ѣвал с'я с хрестиян'ѣ правослаивных'ѣ.

И призвал'ѣ до себе, станеть их'ѣ питати, рекучи: шчо естє за люде? где идете? ч'єго и поцо? А они рекли єму: Идемє, пане, до святого Ан'тония спов'ѣдати с'я.

А онъ ся почалъ смѣяти з нихъ и поругавъ ся имъ и святому Антонию. А коли пришла ноцъ, видѣлъ во снѣ пекелныя муки, до которыхъ то мукъ чорныя муринове волокли его и хотѣли его тамъ уверечи тутъ. Пришолъ святой Антоний и рекъ ему: Если бесь ся сповѣдалъ и хрестиянской вѣры не хуливъ, я бы тебе оборонивъ от тыхъ муриновъ. А онъ ся появъ тото чинити. А святой Антоний переже[г]навъ муриновъ крестомъ святымъ, а они щезли, яко дымъ. А жовнѣръ ся пробудивъ от сна и оу страху былъ; а дождавши свѣта, осѣдлавши коня, не повѣдаючи никому ничъ, пойхавъ до святого Антония. А такъ пошолъ, же не знали ани пани его, ани жадный челядникъ его. И пришовъши до святого Антония, почалъ ся сповѣдати по правдѣ оушитъкихъ грѣховъ своихъ. И тото повѣлъ, якъ вѣдѣвъ муки пекелныя и якъ его муринове волокли тамъ и якъ его святой Антоний vyrатовалъ от тыхъ муриновъ страшныхъ.

Слышавши то святой Антоний, почудовалъ ся и прославилъ Господа Бога, ведущихъ грѣшныхъ на покаянiне и поучивъ жовнѣрѣя страху божого.

Станеть его жовнѣръ молити, абы ему давъ покуту якую. А святой Антоний рече ему:

Беть, пане, оу твоємъ мѣстѣ едина церковь залишена, которая стойтъ у воротъ передъ мѣстомъ. А ты переночуй в ней сию ноцъ. И тото ти даю покуту за вшитъко.

А оный панъ обѣцалъ то такъ учинити: переночовати у той пустой церкви; и поклонивши ся святому антъонию, узавши благословенiе, пойхавъ до дому. А вже ся было примеркло. И прихавъ до тоей церкви пустой, никто его не вѣдѣлъ. Привязалъ коня оу двери, а самъ оушовши во церковь, затворивши ся, приклякъ на колѣна и противъ царскихъ двери сталъ ся Богу молити со злезми за грѣхи своя. А коли было о полночи, позавидѣлъ дияволь, иж то его человекъ удалъ ся на покуту, хотячи его оттоль выгнати и з дороги доброй, оучинилъ ся хлопцемъ панскимъ и пришовши к нему, станеть говорити, рекучи: О пане добродѣю мой! що ту чинишь, а то мы и панъ твоя через-день тебе искали и не могли сме ты знайти; устанъ твоя милость, иди до замку; а коня твоего вовци¹⁾ изѣли.

Рекъ ему жовнѣръ: Скурвый сине! хлопче, неволай, бо ты забито. Нехай конь гине, а в мене еще суть конѣ, а ты собѣ иди тамъ пречъ от мене до дябла. А я оттоль не пойду, бо ми то дано

¹⁾ Уживана тепер нар. фор.

за покуту. І перекрестив ся крестомъ, а дияволь пропавъ от него. А жовнѣрь молив ся Богу прилежно.

Мисливъ дияволь, що бы чинити? Пришоль со иншими дяволами во мѣсто кмети. Пришовши к нему, стали говорити: О пане нашъ, що тутъ чинишь? А то ся мѣсто имило и горить мощно, и близко замку юж и на замокъ огонь мече. Можеть и церковь тотя ся имити. А онъ имъ рекъ:

Идѣте хлопы, гонѣте людей и гасѣте мѣсто и замку стерезѣте, якъ вамъ головы милы; а я оттодь теперъ не пойду, бо то ми дано за покуту. И пережегнав ся крестомъ, а бѣсы пропали.

Стали дияволы мислити, що бы з нймъ чинити. И учинивши ся єдимъ полосомъ¹⁾ великимъ и вылѣз з єдного кута церковного и пустивъ зо 'рта своего огонь. И пришовъши близъ противъ него, почнетъ на него бгнемъ сапати, страшно сычати, свистати, хотячи єго выгнати вонъ с церкви. А жовнѣрь и на того ничъ не гадавъ; и станеть говорити:

Вичу я, дябле, же ты дяболь, а и ты оттол' не выстрашишь мя, бо то ми дано за покуту. И вергъ на него крестъ, а дияволь пропавъ от него. А онъ ся мощно молитъ Богу.

Потомъ дїяволы учинили, огонь около церкви, цисток (?) запалили церковь, а сами почали кричати, рекучи: Пяне, пяне! що ти ся стало? ото юж церковь горить, утѣкай борзо, бо згоришь, бо самъ себе погубишь.

А онъ отповѣдал: дайте ми покуй, хлопы, бо вас забито. Я оттодь не пойду, хочай и згорю на божсей дорозѣ, бо то ми дано за покуту; а вы чимъ борже гасѣте! И пережегнав ся крестомъ, а дяблы пропали и умолкли. И стало тихо.

Мисливъ дияволь, що бы еще учинити? Оучинивъши ся попомъ, почаль звонити, а потомъ увойшол' у церковь, запаливъ свѣчѣ, сталъ спѣвати, читати; а потомъ приступивши до жовнѣря, рече: А ты, Ляше, чога ты ту стоишь? Бо ты ся ит вѣри нашей хрестиянской неругаєшь! Иди собѣ пречъ с церкви до своего костела!

А жовнѣрь рече: если бы ты былъ попъ правдивый, а ты бы мя не проганявъ с церкви от молитовъ, але еще бы мя благословивъ и покрѣпивъ. А то вѣмъ, иж ты єсть чортъ, не попъ. А я оттодь до самого свѣта не пойду, бо то ми дано за покуту. И пережегнавъ ся крестомъ самъ, а потомъ вергъ крестъ на того попа и рекъ: Во ймя отца и сына и святаго духа! А ты, попе, ирци:

¹⁾ Слюком.

Амѣнь, а дяблови нехай буде у зубы горячий камѣн'. Скоро то рекъ, а дияволъ пропавъ и свѣчи загасли, а жовнѣръ похваливъ Бога и познавъ, иж то все дияволевское прохирство¹⁾. Оукрѣпивъ ся ся Богомъ святымъ моцно.

Ще ся дияволъ оучинивъ его однимъ гайдукомъ и пришовши, свѣчею станеть передъ нимъ и почнеть ему говорити: О пане нашъ! Що ти ся стало, що ту чинишь у той пустои церкви, а тото не знаешь, иж то твоя панѣ сестра оумерла? Идѣте борзо до дому!

А онъ его пофукавъ и залаявъ, рекучи: Злый человекче! Иди собѣ до дьябла; если моя пани сестра умерла, волно то пану Богу; я ей не оживлю; я оттол до свѣта не пойду, бо ми то дано за покуту. И пережегнавъ его крестомъ, а дияволъ щезъ. Был теж дияволъ у великомъ клопотѣ по немъ и не промысливъ, що еще на него за покусы выстроить мавъ. Оучинивъ ся панею его и узявъ на руки цеглу в мѣсто дитяте и пришовши, свѣчею сталъ передъ него. Почнеть с плачемъ говорити, рекучи: Боже ты побый, злый человекче! Що ти ся стало? Подобно ты опалѣвъ. Чого ту ночуешъ и що ту робишь у той пустои церкви русской? Лѣпше ти тота пуста церковь, а нѣжли мѣсто и замокъ? Я сама и тота дитина, сынъ твой; а того необачный человекче, не знаеш, иж то пол мѣста згорѣло? И ты бы оу той церкви згорѣв, їди бы не люде ся угасили. А теперъ на остатокъ и замокъ нашъ изгорѣвъ и вшитка наша худоба; що было, то все погорѣло, тилко я сама з дѣти[но]ю оутекла з огня, а сестра твоя оумерлая изгорѣла. Щож теперъ будеме чинити? оустанъ, а иди оттоль.

Ту его мало дияволъ не перестивъ (?)²⁾. А потомъ ся закрѣпивъ моцно Богомъ святымъ и рекъ до ней: цыт' ты, малпо, не плачь; если будеме годны, дасть намъ Богъ опять маєтокъ. Идѣ собѣ пречъ от мене, бо ти дамъ оу тембе. А я оттол до свѣта, яко живо, не пойду, бо ми то дано за покуту.

И ту стоячи, дияволъ рекъ с плачем: О злый, а неб[а]чний человекче! Юж я с тобовъ болше жити не хочу, а йду преч' от тебе. А дитину перед тобою мечу на твою душу. То рекши, ударить дѣти[но]ю моцно о землю. А в том часѣ когуты заспѣвали, а дияволы пропали. А жовнѣръ юж был волный от покусъ дияволевских. А одержавъ от Бога сѣмъ корунъ одной ноци, то естъ, сѣмъ звиятствъ надъ дияволъ. И выдержалъ правдиве покуту. А коли

¹⁾ Штучки, підступи.

²⁾ Мабуть: перельстив = перехитрив.

ставъ свѣтъ, уставши, станеть смотрѣти дитины, а но цегла лежитъ на земли. А коли отворивъ дверѣ, ано и конъ его стойтъ, якъ был поставилъ з вечера, и церковъ не горѣла. И сѣвши на конъ, видѣвъ мѣсто все цѣло и замокъ. И прїихавъши на замокъ, ано все добре знайшовъ: а сестру живую, и жону, и дитину. И прославивъ Господа Бога и повѣдалъ то все, где ночовалъ и що ся над нимъ той ночи чинило. И сталъ в рускую вѣру и тоту церковъ окрасивъ розъмаито. Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ амѣнь.

III.

Оуважъ теды, человекѣ, же мусимо муки претерпѣти алъбо на сем, алъбо на тамтомъ свѣтѣ; лѣпше еднакъ на сем, нѣж на тамтомъ покутовати.

Был единъ человекъ, который был в хоробѣ довго за грѣхи. И почаль просити Бога, абы оумеръ. И показал ся ему аггел, рече: Что хочешъ, ци ту быти у той хоробѣ два роки, а потомъ просто до неба повти, ци заразъ умерти, та три дни во чисцу быти?

Человѣкъ тотъ хорий не знавъши мукъ чисцовыхъ тяшкости, просилъ, абы заразъ умеръ. А якъ умеръ, былъ за годину во чисцу.

Показал [ся] ему знову тойже аггелъ, рече: знаешъ мя? Я есмь аггелъ, который емъ былъ при твоей смерти.

Отвѣща, рече ему человекъ: Не ангелъ ты еси, бо аггелъ не естъ кламливый, яко ты. Ты мовилъ, же я буду за¹⁾ три дни во чисцу, а я уже ту кѣлка лѣтъ муки терплю!

Тогда рече ему аггелъ: Ище болше не е вѣд години, якъ ес²⁾ ту.

И почаль его человекъ просити: Аггеле святыи! Проси Господа Бога, нягай мя возме на тамтотъ свѣтъ. Волю тамъ десять лѣтъ терпѣти хоробу, нѣжъ ту быти одну годину.

Оуважъ теды, человекѣ, тый страшнии муки, а не откладай покуты; кетъ²⁾ есь не хотѣвъ на тамтомъ свѣтѣ покутовати за грѣхи своя, теперь ту мусишь. Амѣнь.

1) Через. 2) Коли.

IV.

Сказаніє о єдномъ рыцери славномъ, который надѣяв ся на сілу свою и пробаловалъ¹⁾ щастя своего воєвати из каждомъ, а на останокъ изъ смертїю.

В земли грецкой былъ единъ славный рицер, на имя Севьянъ, который былъ барзо мощный и препїшнїмъ, а в рїде[р]ствѣ потужныи. И единого часу справивши банкет барзо пристойныи и гонный з росошами барзо великими и запросивши приятелей, сенаторовъ и панян велможнїхъ. Сидѣвши при обѣдѣ, мовитъ тии слова:

Мой милїй приятель и синетарї! Ци ест мощный хто и сильный и рицерный на сем свѣтѣ, якъ я?

Мовят овий молодїй сенатарї: Не ест, велможный пане, такого на сем свѣтѣ потужного, мощного и рицерного, якъ ваша велможност.

А едень старецъ мовитъ: Велможный, мїлостївый пане и рїцерю славный! Ест смерть мощнїша и славнїша от всего свѣта, бо она побираетъ королей, царей, рицеровъ славныхъ и воиновъ потужныхъ.

Онъ заразъ того пофукалъ²⁾ и сказалъ собѣ коня сѣдлати. И узявши и[с] собою єдного хлобця и всю рицерскую зброю, поѣхавъ оу поле и мовитъ тий слова: Пойду я шукати тої смерти, ачей би она и зо мною ся побила!

И ту божїимъ повеленїемъ явила ся ему смерть видимо на полѣ страшна, яко нѣкто: сама с костий, голѣнната, саѣтата, головата, кострубата, витрѣсковата, зубата. А носит из собою все свое орудя: кривую косу острую, долгїй мѣчь, пилу, серпъ, рикаль, мѣтлу.

Видѣвши то рицер, скочиль ко ней конемъ; а конъ избояв ся, изфукавъ и несмѣль ко ней пойти. Видѣвши то рицеръ, рече ко ней: Хто ты ест ѣ що такое за чудо мнѣ ся показало на томъ дикомъ полю пустомъ?

Смерть ему рече: Я естемъ смерть, которой ты кличешъ и шукаешъ; если ты мене потреба, я прийшла к тебѣ и хочу тя оузяти пишного пана.

Рекъ ей рицер: Та ци то ты красная смерти? То сме краса того свѣта!

Рече ему смерть: якъ ты мене видишь некрасную, але я красныхъ из того свѣта побираю: святителей, королей, царей, княжат,

1) Пробував. 2) Висварив.

гетманов, рицеровъ, потужныхъ воиновъ, витязей силных, патрiарховъ, митрополитовъ, владикъ, архимандритовъ, игуменовъ, черцовъ, пустыннiковъ, поповъ, казнодѣвъ, филозофовъ, красомовцов, риторей; силных, мощныхъ, богатыхъ, оубогихъ; сироты и удовiцѣ; слѣпыхъ, хромыхъ, старихъ, молодихъ и малихъ дѣтi. Всѣхъ я тыхъ заровно беру.

Слышавши то рицерь, рекъ до ней сердито: Слухай, ты смерти нехоснавая! Бѣли ты тыхъ побйраешъ и тебе ся боять, а мене ты не возьмешъ й тебе ся не бою такой поганой, плюгавой и шпетной. Бѣст оу мене на тебе булатный мѣчь, огнистая стрѣла и стрелба, дробнiе стрѣлы, бстрое копие.

Смерть ему рече: Слухай ты, человекѣ! Ты ся хвалишь своєю зброєю, а в мене ест на тебе моя зброя: кривая коса, острый мѣчь, пила зубатая, кривый серпъ, рыскал', мотыка, мѣтла. Косою ти подотну ноги, пилою ти перетру кости', серпом перерѣжу ти горло, мечем ти отѣку руки, рыскалемъ ти вѣдотну голову, мѣтлюю ти замету кровъ.

Рече ей рицерь: О смерти нехоснавая, головатая, кострубатая, зубатая, витрѣсковатая, сухая, блѣдая, сагатая, голѣнатая, страшное чудо! Та ци годна ты зо мною бити ся своим непристойным' орудiом'? Коси ты своєю косою по пустомъ полю траву; три ты своєю пилою гнiлоє колодя; жнi ти своим' серпом жаливу: 1) сѣчи ти своим мечом хашчу²⁾; копай ты своим' рыскалем глину; замѣтай ты своєю мѣтлюю на дорожѣ порохи. У мене ест на тебе мѣчь мой острый, бгнистая стрѣл'ба, сагайдак'; не такихъ я силныхъ и храбрыхъ рицеров и силныхъ витязей на войнѣ звитяжа|в]ем и витязей военныхъ и герцовнiковъ своєю зброєю, копием' и силою побиваль. Та быхъ теперъ тебе чуда не моглъ побити? Оуже ты болше не бу[де]шъ людей побивати и побирати; южъ тут твой тоты сагатыи голенѣ по том полю бу[ду]т' ся валяти и той твой косяный тулуб' будет пожар' палити.

Рече ему смерть: Небоже рицеру! щос' ты хвалишь, иж ты на войнѣ много побиваль? И кол'ко оу войнѣ головъ гине, то без мене и там' не ест.

Слышавши то рицерь, рекъ: О смерти злая! то знати, що лжеш и неправду мовишь; я многихъ побиваль, а тебе тамъ такого чуда нѣди не видаль и нѣхто ми не повѣдав нiчого и не помагал' мй. Став' ты теперъ поля зо мною, а я готов.

1) Кропиву. 2) Ліс.

Рече ему смерть: О человекъ глупый! Не поможет ти ридерская зброя и копия довгая; не такихъ я оу свои руки побрала, гей ты теперь. Послухай, человекъ, що ти буду повѣдати. Почавши от Адама.. Рече ей панъ: Повѣдай, що маешъ повѣдати.

Тут' ему смерть рече: Слухай пане! Адама и Еву, праотець вашихъ до потопа, людей першихъ, я оузяла; по потопѣ знову Ноя славного и сыновъ его я узяла; Авраама, Исаака, Ёкова я побрала; былъ един' Самьсонъ сильный на всемъ том' свѣтѣ под тым' солнцемъ сильнѣшого не было, бо онъ самъ такъ повѣдал: кобы ми, мовит', такій майштер', абы ми колце оу землю управив, абы ся не вырвало, то бымъ оушитким свѣтом' такъ повернуль, якъ жорнами; я и того оузяла; царь Давидъ џалтыр' виложилъ черезъ духа святого: я и того оузяла; Царь Соломонъ былъ премудрый, который 40 лѣтъ и шѣсть святая святыхъ церковь будоваль и три роки дяволами робил, я и того оузяла; Навходоносорь, царь вавилонский, грозный былъ на увесь свѣтъ: то я и того оузяла; Троянь царь, Юлианъ царь, Маџимиянь кроль, Даюнянь кроль, славный были, я и тыхъ оузяла с того свѣта; нужъ якій былъ царь Дарій перскій, царь Поръ индійский, которіе ся богами земными писали, то я и тыхъ побрала; нужъ еще якій былъ царь Алѣксандеръ македонскій, царь над царѣ и всему свѣту господар был: я и того оузяла; еще, человекъ, был ачей такій витязъ храбрый Бова кроль: я и того узяла; еще теж ачей былъ такій витязъ, якъ ты, Бронствикъ кроль, который былъ Салвомъ зайполъ под зеленую сторону: я и того оузяла; и многихъ королей, царей, гетмановъ, потужныхъ, иныхъ людей, розныхъ вѣръ и языков и геретиков, поганныхъ мучителей, гонителей ерогих! А що теперь гадашъ¹⁾ из своимъ немощным' ридерством. Юж е слонце над запад, день ся южъ твой коротает; юже тобѣ дома не быти, але ту на тим полѣ зостати. Тѣло твоє и кров твою бу[ду]тъ потята²⁾ и звѣрята ѣсти и кров пити; тилко твои кости до дому принесуть. А ты хлопя, не бой ся, Богъ с тобою!

Слышавши то, человекъ, зляк' ся; одревнѣли [му] руки и ноги. Ёго оушитки состави розслабли; станет тихимъ, а покорным словомъ говорити, рекучи: О смерти славная и сильная! то силу великую маешъ. Твоя бесѣда всю силу мою загубила; але прошу тя покорне: попусти ми мало, нехай на том пустомъ полю не погину без покаянїя и нехай дойду до дому и покаю ся грѣхов моихъ

1) Нар. форма. 2) Птиці.

и розпоряжу двор свой и челяд, бо емъ не справиль Богу нічого рядного на сем свѣтѣ живучи, и покаю ся.

Рече ему смерть: О злый челоувѣче, ци не было ти лѣт, мѣсяцей, днѣй, годинъ и часовъ, коли ти роскошоваль в гордости своей и в бучности пивал, ѣдаль, гойноваль, а на Бога небесного и на смерть еси не памятал, из своего скарбу Господу Богу нічого не справиль. Былъ тобѣ час' на покаяніе; але ви есте челоувѣци лукавие, хитваніе, несправедливіе; коли вамъ якая бѣда ся станеть, або хоруа, або який припадок, то вы Бога святого просіте, абы вамъ погодивъ и полѣвѣвъ¹⁾, а потом Бога забудете и на смерть не памятасте, иль жете з Богом.

Рече рицер: О смерти, госпоже, панѣ моя! маю скарбу доситъ, злата и сребра, каменія дороцѣного, перла кристалѣовіе, женчугу и ин'шихъ достатковъ много. Прошу тя, панѣ моя, ходи зо мною до моего дому и набери собѣ скарбу досит', колко хочешъ. А мнѣ еще потерпи, зачѣм'²⁾ ся покаю грѣховъ своихъ.

Рече ему смерть: Глупый челоувѣче! кобы я скарбы брала, то бы и земля не могла ихъ вымѣстѣти. Порожняя твоя бесѣда.

Рече пань смерти: Панѣ моя, еще ти повѣм слово; прошу тя до своего дому на гостину любую и оутѣшную; нехай ся с тобою навеселю и нехай дома оумру, абы мя присмотрѣли мои любий приятелѣ и слуги, абы мя ту звѣрове и потята не зѣли.

Рече ему смерть: Все то твоя порожняя бесѣда: не потребую я нікогда жадной гостыны и бенкетовъ; там' мнѣ гостина, где ест плачь, слези и крикѣ по мертвом. То моя работа и потѣха.

Рекъ рицеръ: О смерти, панѣ моя! еще ти повѣм одну рѣч; оу тебе нѣст мужа, а у мене нѣсть жоны; поберѣмо ся; ты естесь сильная, а я также рицеръ моцный и будеме пановати на сем' свѣтѣ без клопоту.

Тут' ся смерть росмѣяла и рече: Дурный и безумный челоувѣче! что се ты говоришь? Кобы я потребовала собѣ мужа, то бым' я не такого смердуха прияла: або цесаря, або кроля, або царя, але нѣди не потребую собѣ мужей на вѣки. Оуже ся, челоувѣче, не вымантишь оу мене; слонце южь тобѣ потемнѣло, день твой кончит ся.

Тут рицеръ зомлѣвши, упавъ из коня на землю. Станеть из плачем' говорити: О смерти злая, о смерти глухая, о смерти слѣпая, о смерти немилостивая, о смерти нежалосливая, о смерти, жовнѣру

¹⁾ Поміг. ²⁾ Доки, нім.

неупрошений! То ся не могу у тебе оупросити и умолюти, але вижу, ижь ту ся мушу под твою острою косу нахилити. О смерти, смерти, тоє' мя такого славного без вѣсти несподѣване застала и зо всего мя обидрала.

А потом' оуста ся ему замкли и болше юж нічъ не говоривъ. И жили его подревнѣли, а смерть приступивши оутяла ему голову косою, невидимо стала. Видѣвши то хлопецъ, побѣгль до полаты его и повидѣль погнѣль пана своего злюю. Плакав' и повѣдавъ вшитко по ряду, що ся стало над паном'. Слышавши то слуги и приятель его, здунмѣли ся и скочили по тѣло его. А коли там прийшли, ано тилко хроборы его лежать, а тѣло его звѣри обнесли и потята. И принесши хроборы рицерови и погребли без тѣла. И был тамъ страхъ на вшиткихъ, а хлопецъ то вшитко росповѣдалъ по доводу, що ся стало и що ся чинѣло.

И такъ ся скончавъ оный пышный рицѣрь и злый. Пан злый, зле погинулъ и слава его со шумом погнбла.

О братѣ! Кол' страшная и лютая смерть грѣшным, а праведнымъ сладка и легъка! Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ аминь.

Паралелі: Рицарь и смерть. Коломыя. Эъ печатиѣ Михаила Бѣлоуса. 1894. (Второе изданіе).

Про рицаря і смерть.

(Відміна попередньої легенди з Угорської Русі).

Раз ѱ мадѣарьскум¹⁾ крайу ни знѣли, котрій бѣльший пан і богѣтший. Шчо учинѣли? Почалѣ са бѣти панѣви; котрій звитьѣжитъ жѣби буѱ царьом. Ішли валѣли²⁾ йидныѣ на другѣ, хто вид кого шчо видѣбѣи. Ішѣу йидѣн худѣбнѣи³⁾ йѣгир⁴⁾ поззѣду, іщчѣ й голодѣн: гѣздѣви з вѣлѣми, панѣви с пѣшкѣми, шчо худѣбнѣи — пѣшо, шчо богѣтѣи — на кѣнѣох. Ішли с свѣйѣма слугѣми, жѣби йѣм і слѣзи помагѣли видѣвѣѣти. Тот йѣгир поззѣду голодѣн. Смирть пробѣвалѣ, ци йѣ дахтѣ такѣи, шчѣбѣи ся йѣуй поклонѣу. Крем⁵⁾ смѣрти ни мѣжи

¹⁾ Легенда записана в околици, де корінна буква „о“ між співзвучками перейшла в „у“.

²⁾ Сѣла; се словацѣзм.

³⁾ Бѣднѣи.

⁴⁾ Стрѣлець; пор. нѣмецъке Jäger.

⁵⁾ Без; в нар. говорах угорьско-руських виразу „без“ не уживаѣ ся зовсѣм; намість нього стоѣть всюди „крем“.

ніхто ўмертн. Она́ на шанцу¹⁾ сидыла у жу́нських²⁾, білих ка́батах. Ни поклоніў йуй ся ніхто, лем голодён йа́гир. Она́ повіла йа́грови і далá му нуш³⁾: Йак прійдеш на войну, де са буду́ть біти, йак увідиш мно́го наро́да, та лем вийми нуш, а ука́ш. Вун так зробіў. Віньаў нуш і ўказаў; кўлько наро́да відыў, ўшы́ток наро́д на зёмлю ўпаў. Ун прійшоў і побзіраў, чому́ лўди лежа́ть, а лўди ўже й покріпли, так йих сме́рть постынала. Іде́ да́ле по́міжи наро́д. Вун іде́, а наро́д лижи́ть. Приходиў на йидну́ гору́, та бо й живі́ польи́гáли; áли тоті́ та́кой польи́гáли, шчо́ йих ни болы́ло. Поча́ли му́ ся кланя́ти і ў но́ги цы́ловáти: Ви нас⁴⁾ царь, лем нам подару́йти жи́тъя! Вун повіда́ть: Йа́ худоб́ний чоло́вік, йа́ ни го́дин царьова́ти, бо йа́ ішчы́ й голодён!

Приста́пйў д ньо́му йидён бога́тний пан; Ушы́ткой⁵⁾, шчо́ йи, пирида́й на мэни, та йа́ буду́ ца́рьом. За то́го, шчо́ ти ми́ны пирида́ш, на ка́ждум трэ́тьум валáлы дам ти майі́ток; дам ти по сто коро́ў на ка́ждум валáлы; мо́жиш са ў мо́лоцы купáти за мо́йі гро́ші і будеш ўшы́ткого до́ста ма́ти; дам ти до́ми побудова́ти.. повіў му́ тот пан бога́тний; возмі́ собі́ йнаша⁶⁾, же́би ти служи́ў.

Ун худоб́ний йа́гир буў, та пожа́луваў сво́го бра́та, шче́ гу́рши худоб́ного, шчобби́ тот за йнаша́ буў. У велі́кум ро́скошу мно́го ро́куў жи́ли обайі́ з бра́том. У мно́го ро́куў по йидну́м полўди́нку пушли́ на польова́чку⁷⁾ обайі́ с пушка́ми. Пришло́ йидно́му на проху́т си́да́ти, на зёмлю, котры́й буў ста́рший брат. Приста́пила д ньо́му сме́рть у білих ка́батах, шчо́ ста́рший брат відыў, а мо́ло́тший ны́т. І повіда́ть сме́рть ста́ршому: Лы́тир!⁸⁾ — тако́й про́звіско ўни ма́ли — верні́ ся до́му і зроп собі́ віслонь⁹⁾, шчо́ на нгуй́ будеш ўмира́ти, бо ўже́ доўше́ ни бўди́ш жи́ти!

Ста́рший брат, Лы́тир, повіў йуй, сме́рти: Йакі́й йа́ ма́у нуш ко́ло се́би! Кы́дь го́ на тья́ вийму́, та ти за́раз будé ко́нець.

Не ўчы́нить твуй́ нуж ми́ны нич! За́рас Лы́тра ў ре́бра ўко́лоло, ни біроваў¹⁰⁾ ру́ку іспусті́ти до же́бны́¹¹⁾, за но́жом. Увідыў Лы́тир, почаў сме́рть просі́ти: Сме́рти стра́шна і зу́ба́та! Дару́й жи́тъя, бо ў ма́дья́рськум кра́йу, шчо́ до́брой, ўшы́ткой мой. Возму́

1) Шанц, німец. = насып над ровом, фосою; пор. мад. sáncz.

2) Жіночих. 3) Ніж. 4) Наш.

5) Sing. neutr. gen. намість „вшитков = всьо“.

6) Инаш = юноша, нім. Page. 7) Лови.

8) Лицар, нім. Ritter.

9) Лавка; у нас: ослин.

10) Не міг; пор. мад. birni.

11) Кишені; пор. мад. zseb.

гья за жонѹ; на кáждум трéтьум валáлы бѹдеме ся ў солóткум молоцѹ купáти.

Лы́тир! ни такі минé вѣрны просіли. Адам і йогó потóмки і царьóви і бѣскóпи! То йім ни помоглó, кáждий мѹсить умéрти, ид кóму йа прійду. А де не йи смéрти, хóть би ножóм на фáлатки¹⁾ порізаў, áбо кóлом забійў, áбо фэйсоў²⁾ порубáў — де не йи смéрти, та ни ўмре; а де прійди смéрть, хóть би го лем пописарóm³⁾ удáриў, ўпади і ўмре. Лы́тир! ни будѹ ти вéще⁴⁾ прѣкаски прѣкáзовати; кидь ни йдеш на смéрть ся ўбрáти, кидь нья ни слѹхаш, упáть ту сéрет путé і умрѣ! Ту ти йи брат, ньяй дасть до вáроша⁵⁾ знáти!

Зап. ў серпни, 1896, від Михайла Пустайа, ў Збуѹ, Земплинскої столицѹ.

V.

Сказаніє о єдномъ цесарѣ Іовианѣ, котрый былъ поднѣс' пыху противко Богу, которого Богъ каралъ.

Былъ єдин цесаръ грецкой, на имя Іовианъ. Барзо былъ преможный и потужный и грозный и в достатку, гонный, и в богатствѣ. Слуги мавъ барзо препышнѣ и гоїнѣ, препоясанѣ пояси золотыми, пишно, гоїно, зброїно и в всемъ барзо пристойно. И єдиногo [разу] лежащи на ложку своем' оный пышный и преможный цесар мѣслит' сам' собѣ, рекучи: Хтож ми може противным быти? Маю досить всякого статку, можности, скарбовѣ, панства, достаткомъ (-овѣ), богатства, слугъ препышных. Не ест мнѣ ровнѣшого на земли кремъ Бога. И поднесло ся сердце єго оу пиху великую и гордость. А потом' казал' слугам' и панству своему конѣ сѣдлати и поїхаль оу поле; на вадацтво⁶⁾. А коли были у поли, повелѣвъ Богъ моцно слонцу печи горячестию своєю. И стало моцно слонце грѣти и палити цесаря. Инчим' слугам' не было нѣчь, которіє при нем' были, але цесареви зле было, зле ся дѣяло, и з великой горячести до смerti єму приходило. И видѣль кроль оу поли воду и рекъ до слугъ своихъ: Станте ви ту, а я пойду купати ся, бо ми ест зле; а зкупавши ся, приїду к вамъ, бо як' ся не скупаю, то умру.

1) Кусники, штуки; фалаток е deminut. до фалат, мад. falat.

2) Сокирою; мад. fejsze.

3) Цибухом; мад. pipaszár.

4) Більше; словацизм.

5) Міста. мад. város.

6) Лови; пор. мад. vadászat, vadászás.

И поѣхав' самъ єдинь и приѣхавъ до воды, изсѣвъ из коня и привязав' єго до коня, а сам' розебравши ся, ускочивъ оу воду, стал ся купати доволно.

Слухай же ты, що ся стало над цесаремъ пышным'. Прийшовъ так аггелъ єго хранитель, во вшитким' єму подобный, якъ зрастом, так' позором', лицем', бесѣдою, а узявъ на себе одѣня царское и всѣвши на коня єго, приѣхав' до слугъ, а слуги и панство поклонили ся єму як' цесареви и не познали єго, хто єст. И рек' аггел до панов: Не час маємо до вадацтва; идѣме до дому. И поихали до дому с поля.

Прийшовши аггелъ на палаць, сѣвъ яко цесарь из цесаревою, из панами, а цесаря оставили на поли голого.

У якийсь час' накупавши ся цесарь Ювиан', вишол из воды, ано не знайшов' нї шат, нї коня: зостал' чудом голым' на поли. И зляк ся бѣдный, не знає, що чинїти. Стал' ся сердити велми на слугъ, що єго лишили и мыслит имѣстити велико на нїхъ и много. Мыслит много, где бы ся дѣти и где пойти, бо встыд єсть великій. Мусѣв' ночи ждати, а коли било позно, стал' мыслити, еда пойти. И рекъ сам' собѣ: Не учиню пначен, єдно пойду до своего старого судѣ; тои ми даст шати и коня и я прийшовши, буду слуги карати горломъ. А вставши, пошол. И прийшовши до мѣста, почаль торкати у ворота, абы єму отворено. Оувидѣвши варта, станет' єго питати: хто єсть. А онъ им' рекъ: Я єстем' цесарь Ювиан'. Повѣжте панови своему, нехай ми дасць сукнѣ и коня, пойти на палаць; а то ємь стративъ с пригоды.

Пойшовши слуги повѣли то пану, рекучи: Пане нашъ, то який' хлопъ шаленый, голый стоїт' оу воротах и просит' твоей милости за сукнѣ и за коня; а повѣдаєт' ся быти цесарем'.

Слышавши то панъ, зачудовал' ся, що ся дѣеть. Цесарь наш на столици, а я тепер' недавно от цесаря. И повелѣв' єго пустити перед' себе. А коли єго приведено пред пана, оувидѣлъ єго судия, не познал'. Станет' на него плевати, рекучи: Изгин' од нас дябле проклятый, душе нечистый. Явно ся єси показал, хто ты єст. А он' єму рекъ: Що ти ся стало? Азас ты не знаєшь мене, иж то я єстемъ цесарь Ювиан'. Дайми коня и шаты, бо єм' стратив' з пригоды. Рече судия: Слыши ты, хлопе шаленый! Як' ты ся смѣєшь звати кролем' нашим', а нашъ крол на столици сидит и я тепер' от него? Слухай ты, хлопе, якъ вижу, не зайдеш' ты ся, абѣс не бит'; не зови ты ся кролем'! И розказал' єго слугам мощно бити карбачами¹⁾. А слуги, яко то дворяне, ради тому, били,

¹⁾ Батогами.

били его, якъ сами хотѣли; ажъ до кѣрве бивши его и витрутили за ворота его. Тамъ пышный цесаръ лежачи, плаче таковой ганбы своей. И мислитъ собѣ, що маєт чинѣти и где ся маєт дѣти? А потомъ умысливъ собѣ: естъ еще у мене едино княжа, которого емъ я учинилъ княжатею, оу которомъ я ся кохаю; ежели мя тотъ познаетъ и дасць ми сукнѣ и коня дойти на столицю. Але тутъ слугамъ моимъ, скоро пришовши, кажу ихъ постинати, що мя лишили оу поли на бѣду; и судию того из панства извергу и слуги его, которіе мя били, кажу ихъ четвертовати.

А такъ уставши, пойшов до другого мѣста, до своего коханого княжате, а самъ весь крви испливъ. Пришовши до брѣны (брами) почалъ толкати, абы отворено ему было. Слышавши то стражъ, питалъ его: хто ты ест? и чога в ночи ходишь? Іовіянъ рекъ: Пусть[т] мя, я естемъ Іовіянъ, цесаръ; йду до княжате своего коханого. Стражъ видѣвши его всего кирвавого, рекли: Не ест ты челоувѣкъ, але ты есь шатанъ. Побѣгши, повѣли то княжати, рекучи: Пане велможный, щос за чолоувѣкъ стоить оу воротъ, просить ся, абысмо пустили его до тебе. И повѣдаеть ся быти цесаремъ, але ест голый и весь оу крви. Слышавши то княжа и почудовалъ ся¹⁾ Казалъ его постити²⁾ и дознати, що то ест такого. А коли его пущено, скоро его увели оу свѣтлицю, видѣвши княжа его, злякъ ся; сталъ на него плевати и заклѣнати, пекати, рекучи: Изгинь шатане, душе нечистый. А цесаръ рекъ: Не ест я духъ нечистый; я есмь цесаръ вашъ Іовіянъ, который емъ ты оучинилъ княжатею и в тобѣ ся кохаю; що ти ся стало? памятай ся, дай ми коня и сукнѣ дойти до дому полаты моея, а то емъ стративъ все из пригоды. Слышавши то княжа, рече: Вичу я, иж ты ест хлопь шаленый; не дармо, якъ вижу, тебе бито, хлопе шаленый, бо ты якисъ пняція, одежду есь из себе пропилъ, а другое в карты прѣгравъ, а до мени еси пришоль одежды спраовати и коня, а не вѣдаеш, ци пѣдешъ отолъ и пѣшии оу здоровлю, без коня. Що кажеш, ижес мя оучинилъ княжатею, и самъ еси голы[й] якъ бубень, а я теперь поль години одъ цесаря, а цесар, его милость, из цесаревою сидитъ на столицю. Не з горазду тебе бито, що есь ледвы из душевъ оутѣкъ, та й ты не буде без того, абысь не бивъ битъ. Якъ ты ся смѣешь звати цесаремъ, бо то горломъ важишь. И розказавъ слугамъ бити его моцно, а бывши, ка[за]лъ его в темницю всадити и казалъ ему дати хлѣба и воды. И ту единъ слуга змиловалъ ся надъ нимъ, далъ ему плахту прикрити наготу его. А потомъ стало мыслити княжа: А то

¹⁾ Здивував ся. ²⁾ Пустити.

емь шаленого хлопа всадивъ оу темніцю ; ему ся тамъ стане¹⁾ и умре, то мой грѣхъ буде ; и казавъ²⁾ випустити и выгнати и[з] замку. И радъ былъ Іовіянъ, бѣднѣйшій цесарь, оной плахтѣ, сѣвши, ледво що живѣ. То его сродзе збито и плакавъ такого неща[стя] своего. Будучи та-кій монарха, мыслитъ собѣ, що маєт далей чинїти, а потомъ рекъ : Пойду просто до своего города, до своєї кролевои, чей мя познает и дѣточки мои. И вставши поиншовъ.

И прийшовши до воротъ городовыхъ, станеть торкати, абы ему отворено было. Слышавши то стражъ, рекли : хто ест и чого в ночи ходитъ ? А онъ имъ рекъ : Я естемъ цесарь вашъ Іовіянъ ; идѣте рихло³⁾ до кролевои, а по[вѣ]жете ей, нехай ми вишлетъ сукнѣ, бо емъ стративъ из пригоды. Стражъ видѣвши чоловѣка оу плахтѣ, збитого, кирвавого, поишли оу полату до кроля и стануть говорити, рекучи : Найяснѣйшій цесарю панъ нашъ ; щос за хлопъ оу плахтѣ, збитый, кирвавый, стоить у брами и послал нас до цесаревои, абы ему выслали сукнѣ ; повѣдаєт ся быти цесаремъ. Слышавши аггелъ, казалъ его привести предъ себе, а коли Іовіянъ был на своемъ замку, тутъ ся пустив на него его песь коханий ; скочивъ на него, коли были не слуги оборонїли, то бы его былъ изѣлъ, бо его не позналъ. А коли войшол до сѣнїи, тутъ сокѣвъ его, котрого самъ на своей руцѣ ношиваль, тотъ ся его напудивъ и урвавши ся, сталъ его крилома и нѣхтома драти и бити в лице его. Оувойшол онъ и сѣвъ на паланок. А коли Іовіянъ бывъ оувойшовъ оу полату, ано оувидѣлъ, аггелъ сидить барзо препышный оубрано, а но при немъ сидитъ цесарева, жена его власна. Видѣвши то Іовіянъ, здуммѣль ся и мислитъ собѣ : що то ся зтало ? Рекъ до него аггелъ : Хто ты ест и чого ты ходишь извлаще оу ночи ? Іовіянъ рекъ : Я естемъ Іовіянъ, цесарь, и моя то ест столиця и панї. Рекъ аггел до цесаревон : Повѣж моя наймильшая, который мы, з межи нас двоухъ, панъ ест ? А она со гнѣвомъ рекла : Щосъ ты мене, якъ дурня, звѣдаєшь ! Чому з мя смѣхъ чинишь передъ панствомъ ? Оуже то с тобою живу лѣтъ ѿ (18), и сынов маємо, а ты мя ид кому ровняєшь ? Не чини из мене смѣхъ, — Богъ тя скаре ! И поплакала, рече : Яко живо, не знаю того шаленїка ; не знаю, чы чоловѣкъ то, чы мара яка оувойшла оу полату нашу и хочет нас изъ юдити. Потомъ аггелъ рекъ до маршалка и до вѣхъ пановъ, котриє тамъ при немъ были, и до слугъ : Повѣжете ми правду ; комусте присѣгали, ци мнѣ, ци тому дурному и шаленому хлопцу ? А пани и слуги рекли : О най-

1) Ту щось пропущене, мабуть „щось злого“.

2) Пропущено: його. 3) Польонїзм: скоро.

яснѣшій цесарю велможный, пане наш милостивый! мы твои милости божили¹⁾, тебе по Бозѣ до смерти за цесаря мати и наше здорова за тебе покладати и при тобѣ стояти. А того мы шаленіка яко живи не знаємъ, ци чоловѣкъ то ест, ци мара. [За] тимъ рече аггелъ до Іовіяна: Що ж ты тепер гадашь, шаленый хлопе? И казал его покоєвим бити нещасного и его конем²⁾, которым завше ѳжджоваль³⁾, на котором в той часъ был, коли шаты изгубив⁴⁾ — и казал его до коня за ноги оувязати и по всему мѣсту волочити. И сродзе⁵⁾ его кон избивъ и плахту на немъ подраль, волочивши его по всему мѣсту. И стануть покоєвини един⁶⁾ ко другому говорити, рекучи: Не лишайме ми шаленого хлопа на дорозѣ под ногами, але верзѣмъ его оу гнои, нехай тамъ з-лихом лежить. И так⁷⁾ покинувши его, лишили оу гной. И ту бѣдныи Іовіянь лежачи, мислив собѣ, из п[л]ачом рекучи: Що маю теперъ чинѣти и до кого ся оудати? Но, мислив⁸⁾ собѣ, пойти до пустел⁹⁾ника, оу которого ся завше сповѣдавъ. И вставши, поишол оу тоту пуцу, где той пустелникъ мешкавъ.

Прийшовъши подъ келию, ано еще той пустелник не спит, Богу ся молитъ. Іовіянь стал¹⁰⁾ торкаті оу вокенце. Калугор¹¹⁾ то почувши, здумнѣвъ ся, що бы [то] мало быты и хто ту в ночи ходитъ, и нѣколи того не бывало. Потом и другии разъ поторкало, и станеть говорити: Отче святыи, отвори ми. А калугерь рекъ: Хто ты еси, рече, и чога ту в ночи ходишь? А цесар бѣдныи рекъ: Я естем¹²⁾ Іовіянь цесарь, сынъ твой духовный; маю до тебе пилну потребу. Сповѣд¹³⁾никъ слышавши [то], бѣгъ борзо до оконця, а коли оконце отворил¹⁴⁾, оувидѣвъ чоловѣка страшного, оу плахтѣ, кровавого, збитого и не познавши его, борзо оконце затворилъ. И станеть его проклинати: во имя Отца и Сына и святого Духа, амин: изгин от мене злый, нечистый, дуже проклятыи; откуда пришол еси изкушати мя тутъ? Бѣдныи Іовіянь еще ся горше зафрасовав¹⁵⁾, що маеть чинѣти. Потом¹⁶⁾ станеть из плачом говорити, рекучи: Отче святыи! зм[ил]уй ся на до мною; не естем духъ нечистый, але естемъ цесарь, сынъ твой духовный; отрѣкаю ся сотоні и молю ся Отцу и Сыну и святому Духу; прошу тя, отче, еслі ми не ймешь вѣри, а ты вислухай скруз¹⁷⁾ стѣну сповѣди мои, еше перших¹⁸⁾ моихъ грѣховъ, которіх ем ти ся сповѣдав¹⁹⁾ пред тим²⁰⁾ и тепер ми ся погрѣша стало; и выслухай, що то ся на до мною стало, якъ Богъ святыи

1) Божити в нар. говорі значить присягати.

2) Таке imperfect. повторюєсь в сих легендах частійше.

3) Польонізм: сильно, дуже. 4) Пустинник, монах. 5) Зажурив.

скаралъ за мою пиху и гордосць. Зле ми ся, отче святой, стало; змилуй ся для Христа небесного.

Слышавши то пустел'ник, казал' ему сповѣдати ся, а самъ почаль пилю слухати скроз' стѣну. Іовиянь почаль ся сповѣдати от початку всѣхъ грѣховъ своихъ и прийшло до того южь, якъ ся поднѣсь во пиху великую противъ небесного Бога и якъ ся купаючи в поли, стратив одѣня свое и коня и зостал голым и где прийшол, то его били; якъ и панѣ его не познала и панство все не познало и пес и сокѣл не познал' и конем' мя моимъ волочили по всему мѣсту и ледво живого мя з душею лишили оу гной. Теди юж бол'ше не мал' ем' що чинѣти, до кого ся оудати, кремъ тебе, отче мой святой, до своего сповѣдника. Спадай²⁾ на милостивого, небесного, всемогущого Бога, который грѣшныхъ каре, а кающихъ ся знову приймае. Претожь и я каю ся того злого дѣла, пихи диявол'ской и гордостии проклятой и плюю на диявола и на всѣ злыи дѣла его. Вѣрую Господу Богу и поклоняю ся Отцу и Сыну и святому Духу, аминь.

Ѧ. Тогда чернецъ отворивъ окенце и внеть его позналъ, иж то власный цесарь, сынъ его духовный; воставши скоро, отворивъ келию свою и оувѣлъ его. А он увесъ избитый и кровию сплинувъ. Видѣвши то калугерь, сплакавъ и налявъ окропъ и нагрѣвши, умив его и оливою намастиль тѣло его и даль на него сорочку и шату свою и шапку и рече: Моли ся, пане мой, Богу. И рекъ до него цесарь: Прошу тя, отче святой, ти ся моли Господу Богу и пресвятой Богородици. Тогда калугерь оузялъ ѱалтирь, начавъ читати из поклонами, из молитвами. Потомъ скончавши ѱалтирь, началъ читати акафист пресвятой Богородици — а цесаръ стоять; и коли скончавъ акафистъ, то ест похвалу Богу, ано почало свитати. И ту легли припочити, бо и крол трудень¹⁾ был барзо и ту пустелникъ мало ся придрѣмав. И видѣвъ во снѣ: прийшла пресвятая Богородица из Михайлом и кладуть на голову цесареви коруну царекую и поясъ царскій и шаты и лан'пухъ золотый и вѣнецъ и скиптро царское. И прочувши ся, пустелникъ прославиль Господа Бога и пресвятую Богородицу; избудивъ цесаря и сталь его питати и тѣшити и поздоровляти: Иди теперь, пане, просто до своей столицѣ; вѣрую Богу и пресвятой Богородици, же тя познают; не бой ся, иди за божимъ благословеніем! И благословивши его, пустиль.

Прийшовши Іовиян до брами города своего, сталь торкати, абы ему отворено было, а ту ся и боить, абы его еще не били; му

¹⁾ Змучений; нар. фюр. звучить тепер: трудный. ²⁾ Мабуть: Спогадай.

ся дало добре в памятку; але ся крѣпляеть молитвами сповѣдника своего и укрѣпив ся Богом и пресвятою Богородицею.

Видѣвши его стражъ, внет отворено и познано, иж то ест пан ихъ. И убояли ся и мислили собѣ: а то пань нашъ ходивъ до своего сповѣдника, а ми не знаємъ, коли онъ пойшовъ. Внет ему отворили и поклонили ся ему и рекли: О пане нашъ, отпусти намъ, бо с'мо не знали и не знаємъ, коли твоя милость выйшолъ. А онъ на нѣхъ махнувъ рукою, абы мол'чали; и весело на нѣхъ и ласкаво посмотрилъ и пойшовъ на нѣхъ на дворъ. И тамъ стояло много челяди и панства и видѣвши, познали его внет и поклонили ся ему внетъ вшитки и тут мислили: що то ся чинѣть тутъ? На дворѣ цесарь и в полатѣ цесарь. Тут и песь его коханий позналъ и стал ся ему радовати и лашити, токмо не промовятъ; такожь и соколь познавши его сталъ весело квѣлити. Видѣвши то маршалок', здунмѣв ся велико; станеть говорити паномъ, що ся чинѣть? У полатѣ цесарь и на вдвори цесарь оу калугеровихъ шатахъ. Потомъ панство войшли оу полату и поклонили ся аггелови; стануть говорити, рекучи: Найяснѣший нашъ цесарю, пане милый! що то ся чинѣть з нами? Твоя милость тутъ сидить на столици из цесаревою, а на дворѣ стоить другй цесарь, которому ся вси поклоняют. Рекъ аггелъ до царици: Устанме, а выйдѣм на дворъ, увидѣмъ, що то ся чинѣть. А коли вийшли на двор и увидѣвши цесарева внет познала пана своего и здунмѣла ся, не знает' и сама, который то ест' праве мужъ ва з межи нихъ двоухъ. Рекъ аггелъ до панов и до челяди: Повѣжте ми правду, который з межи нас двоух' панъ вашъ? А паны и челядь рекли: Оба есте еднакѣ, але нам' ся здае, же тот пань наш, который теперъ прийшол от своего сповѣдника; и то ест намъ дивно, иж то есте оба еднакѣ. Потомъ аггелъ рекъ до цесаревои: Панѣ, повѣж ти правду, который тобѣ ест пан и мужъ из межи насъ двоухъ и которому ты шлюбила? А она посмотрит и на того, а потом рекла: Все ми ся здает, же тот мой пан ест; але то ми дивно, иж то есте оба еднакѣ. Богъ знае, що то ся чинѣть. А потомъ хлопята выйшовши познали и увидѣвши Ювиана отца своего, прибѣгли радосно и познали его. Теди аггелъ рек': о тож' пань твой, который теперъ прийшолъ от своего сповѣдника. Оузавши теди аггелъ цесаревую за руку и цесаря Ювиана за другу руку, давъ ему жону оу руку и станеть говорити: Прими свою жену и дѣти и столицу цесарскую, а не подносяй ся от того часу оу пиху и не ровнай ся ко Богу небесному, а то еси добре оучинилъ, иж то еси покаяв ся и самъ себе осудивъ; а до того еше еси до сповѣди удав и тотъ грѣхъ отпокуталъ еси сей ночи; и еше ти

много помогла молитва того духовного, который ся молив до Господа Бога и пресвятой Богородицы. А я стерѣгъ столицѣ твоєи и панѣи твоєи и дѣтокъ твоихъ; а тебе то Богъ выдавъ был на по[ка]янїе; претожь полѣпшай ся... (не четко) ябо есть аггелъ божий, хранїтель твой и сторожь дужѣ твоєа. Потом' до пановъ: ото ест нанѣ вашѣ, которому есте присѣгали; тото слушайте и вѣрне ему служѣте: ябо естемъ аггелъ божий. А потом рекъ: майте ся гораздѣ, Богъ з вами. И то рекши, блиснувъ яко блискавица, и невидимо быст: пойшол в небо, а одѣня царское зоставилъ посредѣ пан'ства передъ Іовияном. И дал ся чути голос з високости, глаголюще: возми, сыне, одѣня, которомъ ти у полѣ былъ узялъ оу тебе.

И ту Іовиян прославилъ нѣбесного Бога и пресвятую Богородицу матеръ Божию. И сталъ потом' побожный и смиренъ и доконав в добром' покою живота своего оу добрыхъ оучинкахъ и справахъ. Богу же нашему слава во вѣки вѣкомъ амин'.

Паралелї: Gesta Romanorum, ч. 59 — Moralité de l' orgueil et présomption de l' empereur Jovinian, Syon, 1581. — Rosenplüt, der König im Bade. — Keller, VII sages, clvi; Dgocl. 48. — Goedeke, Römolt, in Zeitschr. d. histor. Vereins f. Niedersachsen, 1852. Ст. 293. Hagen, Ges. Abent. 71. 3. CXV. — Germania, 2, 431. — King Robert of Sicily, Warton, 1, 183; Ellis, Spec. of. early engl. metr. rom. 3, 143. — Robert Ceyll, 1529, Swan, 1, 364; Jones, Biogr. dram. 3. 214; Collier, 1, 113. — Sir Gowghter, Utterson, popul. poetry, 1, 161. — Chancer, Caut. tales, 7511; — et. 1101 jours, 19, loiseur, et. 33. — Benfey, Panschatantra, 129; — Ciszewski, Krakowiacy T. I. Ч. 98: O pysznym królu, który za karę został dziadem, a anioł królował na jego miejscu. — Kolberg, Lud. XIV. Ч. 70 i 71. — Chelchowski, Powieści i opowiadanie lud. z okolic Przasnysza. T. I. С. 254. — Чубинський, Труды Т. II. Ст. 628 i 637. — Ровинский, Русск. нар. сказки, Т. IV. Ч. 45. — Kolberg, Lud. Krakowskie IV. Ст. 102—103: O królu pysznym.

VI.

Слово о Давидѣ разбойнику.

Былъ нѣкоторый разбойникъ, именовъ Давидъ, который мавъ под собою дружины осмѣдсѣять и седмь. И розбиваль ѣ (20) лѣтъ. Потомъ прийшовъ до себе, станет' мыслити сам' оу собѣ, рекучи:

Милый Боже! що маю почати? злое дѣло чиню на сим' свѣтѣ; осквернивъ ем' землю чужею кровию. Гдеж потомъ дужа моя будетъ? Не будетъ инде, едно в руцѣ вѣчной. Мушу ся покаяти злыхъ дѣлъ моихъ, а каючих'ся Богъ прймаеть. Пойду на покуту оу манастирь и стану калугорем' до моеи смерти.

То собѣ оумысливши, пойшоль до единого манастирь[я], который былъ оу лѣсѣ далеко от людей. И прийшовши до воротъ, сталъ ковати, обы ему отворено было. Слышавши то воротный, станетъ его питати, хто ест и чога ходиш? А он' рекъ: Естемъ Давидъ разбойникъ и пришолемъ к вамъ, хочю быти калугорем. Слышавши то воротный, рече ему: Пожди мало, я иду ко гумену. Пришовшь воротный, повѣль игумену. Игуменъ оуставши, пойшовъ из чер'цѣ, станеть питати: хто ест и отколь и чога ту ходиш? А Давидъ рекъ: Я естемъ Давидъ, разбойникъ. Желаю из вами ту быти в манастири, хочю покутовати за грѣхи своя; оучинѣте мя калугоремъ. Рекъ ему игуменъ: Брате Давиде, не можешъ ты ту з нами быти и нашего дѣла вомѣстити. Наше бо житие тяжкое ест; тяжело треба постити, робити, не спати, поклоны бити, по разу на день ѣсти, набожне жити, плакати, завше смутному быти, не много бесѣдовати, послушным' вшитким' быти; потреба быти покорнымъ, тихимъ, смиреннымъ.

Слышавши то Давидъ, рекъ: Хочю я то вшитко выполнити, отче святой; едно мя примѣте. Рече ему игуменъ: Нїкакоже человекче; иди собѣ инде от насъ; не будешъ ту з нами жити.

Слышавши то Давидъ, рече со гнѣвомъ: Вѣрми, отче, если мя не примете на покаянїе, знайтежъ то добре, иж поверну ся знову на свое дѣло першое на вашу душу; а маю под собою дружины 83 (87); и я прийшовши в ночи, разорю манастирь вашъ и васъ самыхъ погубимъ и добро ваше поберемъ. Що жъ вы за черцѣ, що не хочете грѣшного на покаянїе прияти?

Слышавши то игумен' и черцѣ, оубояли ся страхом' и рекли: Волиме го прияти, нїжели злою смертию погинути маем. И пустили его оу манастирь и учинїли его калугоремъ. И тамъ Давидъ почаль ся mocno подвизати, еще тверже над нїхъ держати, до церкви перед усѣхъ приходити, третего дне ѣсти хлѣбъ, благи¹⁾ всѣмъ послушным' быти, в молитвахъ через всю нощъ стояти, тихимъ, смиреннымъ быти, покорным, терплым', ижъ то вшитко черцѣ диовали ся, такому его житию острому; с кого ся не сподѣвали, тот нхъ всѣхъ перейшов' добродѣтелию.

¹⁾ Мае бути: братїи.

И мешкавъ там' три роки. Во єдну неделю по утренї затворивши ся Давид оу своєи кєлиї, молив ся Богу. И ту прийшовши к нему аггелъ Господень, сталь перед ним и рече: радуй ся, Давиде, выслухавъ Богъ твої молитвы и покуту; отпушени ти всѣ грѣхи твої, а пятого дне изыйдешъ ис того дочасного свѣта на вѣчнеє мешкканя, до роскоші небесныхъ.

Слышавши то Давидъ, рече до аггела: Я тому не иму вѣри, ижъ бы то за такой малый часъ отпуштивъ мнѣ Богъ мои великии грѣхи и злости; кол'ко душъ емъ людскихъ погубилъ кї (21) лѣтъ розбиваючи!

Ци єст то правда, рекъ ему аггелъ? Єсли ты Давиде, не имешъ мнѣ [вѣры], вѣдь, я тобѣ звязу уста и язык' твой. Будеши нѣмъ до пятихъ днѣй, дондеже ти смертъ прїде.

Рече Давидъ до аггела дерзосно: о Господи! єсли ты аггелъ єсть, почто тоє глаголеши на скорбѣ мнѣ? Чому ты єси мнѣ языка моего не вязавъ, коли емъ бѣду чинѣв, розбивавъ, кравъ, кровъ проливавъ, а теперь коли емъ на покутѣ, та хочешъ мя онѣмити и язык' мнѣ связати? А чим' же буду Бога вихваляти? Тутъ ми радосць приносшъ, а знову пакость и скорбѣ хочешъ чинїти. А єсли такая ласка божая на мене, ижъ ми отпушцаєт грѣхи моя, буди воля господня, а ту мнѣ не вяжи язык' на моем' добромъ дѣлѣ; єсли мя Богъ пращаетъ, а ты невяжи!

Рекъ ему аггелъ: О Давиде, то єси ми мудре отповѣлъ; буди со миром, моли ся Богу!

И отишол' от него аггелъ яко блискавица, а Давидъ єще прилѣжнѣ почал' ся молити Богу. А пятого дне преставил' ся и отиде ко Господу во царство небесное. Богу же нашему слава во вѣки вѣком'. Аминь.

VII.

Слово о Флавіянѣ Разбойнику, который хотѣлъ разбити монастырь чернїчєскїй, але и самъ спасє ся.

Былъ єдин' разбойник' грозный, на имя Флавианъ, который мѣлъ под собою р̄ (100) человекъ разбойников, смѣлых' и збройныхъ, ижъ нїхто на нїхъ не смѣлъ оударити. Єдиногo дне собравши собѣ нятдесять товаришовъ и станеть имъ говорити, рекучи: Мои милыи друзи и товарѣши! Оумисл[ив]емъ я сеи ночи єдную рѣчь пожиточную, єслибисте на то пристонны. А онї ему рекли: Пане наш', ми завше тебе слушаєм'; що намъ роскажешъ, то ми готовы

на твой розказъ. Рекъ имъ Флавиян': Ест у пуши в лѣсѣ одинъ богатый монастырь, в котором то живутъ чер'ницѣ, о котором' то и вы сами знаете. Теди я оуберу ся оу одежду чернечую и пойду тамъ сам'. И узавши под шату мѣчь свои и онѣ ми отворять сами ворота монастырскіе и примут в мѣсто черця мене за гостя, а ви в ночи там прїидѣте, и поклечете мене, а я вамъ отворю и погубиме чернїчки и скарбъ ихъ побереме, бо иначе не учинеме нїчь, бо монастыр' ест твердый.

Слышавши разбойники и похвалили раду его; а так Флавиян оубравши ся по черънецко и узавъ под ризу мѣчь свои, поишол в пушу, где той монастырь и пришовши до монастыря, почаль торкати оу ворота манастырскіе по обычаю монастырскому.

Почувши то старшая гуменїя и загнала¹⁾ свою послушнїцю, хто ест и чого ту прїшов'? Послушнїця видѣвши калугера, прїишовши, повѣла: Госпоже! якис' калугер стоит оу ворот, хочет нашу святую обитель навидѣти и нас. Слышавши игуменїя, покликкала сестры своя; поишли до воротъ, сотворили молитву; а Флавиян' рекъ: аминь, мир' вамъ преподобныи мои сестрѣ; спасите ся о Господѣ; прїидохъ к вам' аз' старецъ грѣшный навидѣти жития вашего, обители вашои святой. Слышавши то чернїчки и рады были и рекли: Слава тебѣ Христе Боже, иж то приславъ к нам святого отца; и будемъ от него благословенїя просити и молитовъ святыхъ.

А чернїчокъ оу том монастыри было пятьдесятъ и три. Отворили ему ворота и пустили его з радостію и павши, поклонили ся ему и просили благословенїя от него. И узавши его, повели до церкви: Поклонї ся, отче, Богу! и поклонїв ся; а потом повели его до келии и узавши во умивалнїцу воды, стали ему оумывати ноги яко странному от пути, маючи его за преподобнаго отца; а онъ имъ ест воровъ и зрадця!

Флавиян мислит собѣ: Що то ся чинит? Якъ то они чернїчки добродѣтель ему чинят, яко святому человеку. Стало ему сердце его мякшѣти до скрухи, а коли ноги его оумыли, отерли хусткою чистою, он' имъ подяковав.

А была оу томъ монастыри едина дѣвка, которая то от многихъ лѣтъ была слѣпа, нѣма и глуха, которую то прївѣвши к нему, просили благословенїя. И [в]завши тоту воду, которую то Флавиянови мыли ноги, напоили тоту дѣвку и умыли ся. Внет прозрѣла и промовила и слышати стала и прославила небесного Бога; вѣдѣвши то чернїцѣ, припавши к ногамъ Флавияновым, поклонили ся ему; стану[т] его у ноги цѣловати, мовячи: Богъ тя посла к намъ,

¹⁾ Післала; нар. фор.

отче святой, негоднымъ, грѣшнымъ. Та та дѣвка от многих' лѣтъ была слѣпа, нѣма и глуха, а днес твоим' приходомъ и за твоими святыми молитвами прозрѣла, и говоритъ и чуетъ.

Видѣвши то Флавиянь, здумѣвъ ся и познавъ ласку божую над собою, иж то Богъ его ведет на покаяніе. И уставши и самъ поклонилъ ся имъ и рече: Слава тебѣ Христе Боже, ижъ хочещи всем' спасти ся в разум истинный приити. И вынявши з под рызы мечъ свой, показа имъ и рече: Сестры наймильшиє! Вашими святыми молитвами нехай и я многогрѣшный спасу ся. Вы мене маєте за святого отца, а я ест разбойникъ Флавиянь, который маю под собою ѣ (100) разбойниковъ. И сеи ночи вы вшитки мали погинути от того меча. Если ми не имете вѣри, увидите вы сами дружину мою, которая ту прииде и будет мя клѣкати, аби имъ отворив [я]. А прииде ихъ пятьдесятъ; але вѣ не бойте ся: Богъ з вами! Нехай и я буду братъ вашъ и хочу быти до смерти калугорем'.

Слышавши то чернічки, здумѣли ся велми; прославили Господа Бога, иж ихъ выбавивъ от горкой смерти. А коли была ноц и было в пульнощи, прийшли разбойники; -50-ихъ ставши оу ворот монастырскихъ, почнуть кликати: Флавияне! старшино наша, отвори нам', ми естесмо дружина твоя.

Слышавши то Флавиян, поиншоль ко вратомъ, станеть имъ говорити: Я васъ не знаю; маю я болшую дружину, с которою вас позабиваю, яко злодѣ[ѣ]въ.

Слышавши то разбойники, оулякли ся и побѣгли оу тѣки. А чернічки передержавши Флавияна у своем' монастыри два дни, виправили его с честію до муского монастыря, у котором постригши ся, многи лѣта пребыв'. В старости глубокой преставил' ся и отишоль ко Господу. А с того меча его чернічки сковали крест, которым' то крестомъ бѣсы изганяно въ чест и во славу Христу Богу нашему, емуже слава и держава во вѣки вѣкомъ амнь.

VIII.

Слово о єдиом пустельнику, который хотѣлъ звѣдати судевъ божихъ, который у пуци сѣдѣвъ ѣ (30) лѣтъ и напоследку хотѣвъ стратити свою покуту и душу, если бы єму аггелъ не повѣлъ.

Въ пустыни египеской великой и страшной и непроходимой, где люде не бывають и потята не плодят' ся, пустыня глухая, то ест великая. А в той пустыни былъ єдин' чернецъ, покутовалъ за грѣхи, жил' там' ѣ (30) лѣтъ молячись Господу Богу за себе и за

увес' свѣт'; а ніколи не видѣв' образъ челоувѣчій и постята не слухав', крем' звѣров'. И единого дне той чернец' помисливъ собѣ речуци: Боже милостівыи, що то ся дѣет на свѣтѣ? Я у той пуци живу 30 лѣт; як' же теперь стоит' мир' и свѣт'? Пойду я, из тоєм пуци дознати судби божои; и заперши келию свою [пойде] во мирь.

Коли былъ на пути, перейшоль его аггелъ и ре[къ] ему: Мир' ти отче; где ты идешь? Рек' калугерь: из пустинѣ во мир, звѣдовати судбы божей, що есть оу том' свѣтѣ и шос ся в нем чинїт. Рек' ему аггелъ: Прими мя, отче, оу товариство из собою. А пустел'никъ рек': Иди, брате, рад емъ товаришови доброму. И поишли оба.

А коли ся сталъ вечеръ, прїйшли до единого села, стали ся просити на ночь до единого челоувѣка, абы ихъ переночовав, который им' барзо былъ радъ и приялъ вдячне, нагодовавъ и напоилъ; а [оу] того челоувѣка не было болше дѣтий крем' едино дитя малое, хлопятко у колысцѣ еще. А коли было в ночи, челоувѣкъ и жона уснули: оуставши тѣди аггелъ, удавилъ тоту дѣтину. Видячи то черънецъ, убояв ся зѣло и мислитъ собѣ: А то не челоувѣкъ зо мною ходїт', але злый духъ; оу якого чолоувѣка доброго дѣтину оуморив'! одно и было! Але не смѣв' емѹ нічъ мовити. И коли юж сталъ челоувѣкъ и жона плакати по дѣтинѣ горко, а они подяковавши, поишли во путь свой.

На другую ночь прїйшли до другого села и упросили ся на ночь до чолоувѣка богатого, которого дом' былъ над моремъ. И тон челоувѣкъ приялъ ихъ вдячне барзо и угостивъ ихъ, давъ имъ вечерю на полумиску срѣбном и дав имъ коморку особную на спочивокъ и посцѣлъ. А черънецъ не спить, мислитъ, що еще его товаришъ буде чинити — и за себе ся боить. Коли было в ночи, уставши аггелъ, оузял' тон полумисокъ, заверг' его оу море и лѣг' спати; а чер'нецъ видѣвши то, чудоваль ся: Боже милостивый! Що маю чинити? Не ест то челоувѣкъ, але то есть дияволь, зо мною ходитъ и пакость людемъ чинїт; болше я з нимъ не хочу ходити; але не смѣв' емѹ нічого мовити.

Оуставши рано, поишли оу дорогу. Калугерь емѹ не мовитъ ничъ. Потом' прїйшли до третьего села и упросили ся так'же на ночь до единого богатого челоувѣка побожного, доброго, который ихъ любовне прияв' оу свой домъ, накормивъ, напоив', постеливъ. Пустел'нїкъ и тамъ не спить, мислит, що ся будет чинїти. Аггел уставши, украв у того погаръ золотый у челоувѣка, дорогой, с которого то

завше той чоловікъ пиваль, бо ся в нем барзо кохаль. А чернецъ то видить, але ему нічь не смѣть речи и за злото духа его маєт'.

Уставши рано, поїшли не дякуючи (не виразно). Пришли до четвертого села и зыйшли на двор' барзо богатого чоловіка. Стали ся просити на ночь, а онъ ихъ пофукав и волоцями звалъ и рекъ: Не буде[те] вы у мене ночовати; идѣт собѣ пречъ из двора. Ангель ему рекъ: Змилуй ся, пане, переночуй Бога ради, бо юж позно. А он' рек': Если хотите, идѣте у тот хлѣвъ и там' спѣте, ежели хотите, а инде у мене не будете ночовати. И показав' имъ хлѣвъ, где свинѣ ночуют; они увоишовши у хлѣв, ночовали там' и коли устали порану, поишовши ангель сталь дяковати за нѣчлѣгъ. И виявши из пазухи кубокъ той золотый, дал' ему: Возми, рече, собѣ той погар за того, що еси нас ночоваль оу своємъ дворѣ; дякуєм ти. И поїшли в дорогу свою.

Туть чернецъ мыслить собѣ: не єсть то чоловікъ изо мною ходитъ, але вижу злый духъ; где намъ добре чинено, онъ там' зле починивъ, а тому злому, а немилостивому богачеви, который нас у свинѣ кучи ночоваль, кубокъ ему золотый дав. Злий то мой товаришъ; ꙗще потерплю ему мало.

Потомъ придало ся имъ пятого дня ити черезъ єдну рѣку глубокую мостомъ. И коли были посеред рѣки, стрѣтив' ихъ тамъ єдинъ чоловікъ оубогій и поклонив' ся имъ. Сталь чернецъ пытати дороги; онъ имъ указавъ путь: ангель трутив' его з мосту в рѣку и утопив. Видѣвши то пустелникъ, жаловаль чоловіка, ижто его невине оутопивъ и маєт его за злого духа. И не рече ангелови нічь, бо такъто ему Богъ не допускав' ніч мовити, єдно мыслывъ якъ бы его от себе отпавити.

Потом' пришла ночь, села юж не было, обяла ихъ ночь у пущи у лѣсѣ. И знайшли єдину здебку, барзо старую. Стали там' ночовати. Не спить чернецъ. Уставши теди ангель почаль тому хижу старую переставляти с того мѣсця на другое мѣсце. А чернецъ мыслить, що онъ чинить пустое дѣло.

А коли сталь свѣтъ, оувидѣвши чернецъ двѣ дороги туть, станет говорити своєму товаришови, рекучи: Иди ты своимъ путем, а я пойду своим'. Єдно ми жаль, товаришу милый, иж то пят' днѣй як из собою ходиме у товариствѣ, а не знаю, хто ты єст, с которой страны и коего роду. И давном тя хотѣв' звѣдати за тоє и тепер' ся роз'ходим' из собою, а не знаю, як' Бога молити и поминати за тебе.

Ангель ему рек': Отче святой! Я єстем ангель хранитель души и тѣла твоего.

А пустел'нік поклонїл' ся єму нїско до землѣ и рече: О Господи, не прогнѣвай ся на мя, иж то я такъ дерзосно из тобою великіє бесѣды закладаю, бо єм я розумѣв', иж то простый чоловѣкъ изо мною ходитт, яко и я раб' Господень многогрѣшный и длятого так' безпечне почал' єм' из то[бо]ю розьмовляти и юж даде не смѣю тобѣ докучати.

Рече єму аггелъ: Отче святыи! если маєшь що до бесѣды, можеш' говорити смѣле, не гадай нїчого; и сам' Богъ, котырый єст пан' над паны и творця небу и земли и всему створенію, а коли єго грѣшный чоловѣкъ о що колвекъ в потребахъ своихъ просить через молитви свои, благає маєстат божїи, то єму Богъ помагаєт и пилно слухает прозбы єго, не тилко я, бывши слугою божим' не маю тебе выслухати теперъ; що маєшь до бесѣды, можешъ извѣдати, а я тебѣ буду отвѣти [давати].

Чернець єму поклонил ся, рече: О Господи, коли такая ласка твоя ко мнѣ недостойному рабу божєму, а то прошу тя покорне, повѣж ми, що то за такая ласка божая, ижъ тоєи першой ночи, гдєсєе ночовали, у того убогого чоловѣка, котырый то нас вдячне приялъ в домъ свой и гостивъ нас пристойне, оу которого то не было болше дѣтїи, тилко єдно хлопятко у колысцѣ, а ты и тоє удавивъ.

Рекъ аггелъ: та єст причина, отче, ижъ тото хлопя выгодовавши ся, мало бы отца своего забити и у свѣтъ понти, а потом которогос часу вернувши ся до дому своего и не познал бы матере своей, анѣ мати єго и так' мавбы впасти из матерію в грѣхъ, блуд учинїти и такъ бы во великій грѣхъ упали и три душѣ марне бы погibli¹⁾. И длятого тоту дѣтину мусѣл ємъ оудавити и душу єго до царства небесного оузяти. А тот чоловѣкъ знову ся обернєть до побожности.

Рече чернець: А то, Господи, длячого на другомъ ночлєзѣ у богатого, побожного чоловѣка, котырый нас ласкаве приявъ у дом' свой, а ты єму полумисокъ срѣбный заверг оу море?

Рекъ аггелъ: Ото єсть тая причина; оу того чоловѣка много єсть срѣбра своего, а тотъ полумисокъ узавъ бывъ оу пождѣ великомъ, не по правдѣ, котырый то чоловѣкъ проклявъ єго, при которомъ то полумиску мавъ огень дом' єго изпалити и виѣвеч' єго обернути; протож' длятого ємъ заверъ, абы злоє мижи добрымъ не было, абы то при проклятомъ срѣбрѣ и самъ не стал' ся проклятымъ. Горе бо тимъ людемъ, котыри берутъ великии пожди не по правдѣ, через мѣру.

¹⁾ Натяк на звістну легенду про кровосумішника, незвичайно у нас розповсюджену.

Рече пустелнік¹: а то, Господи мой, що єсть за причина, ижъ то на тре[то]мъ ночьлизѣ, где нас такъ же чоловѣкъ добрый приялъ чесно, а ты в него дорогой, золотый полумисокъ и кубокъ узявъ, а злomu богачеви немилостивому его подаровалъ, который нас оу хлѣвѣ невдячне переночовалъ. То жаль ся Боже того подарунку тому злomu чоловѣку!

Рекъ ему аггелъ: То єсть та причина: Той побожный чоловѣкъ завше былъ тверезый и не запивалъ ся нїди. А коли ему той кубокъ оуроблено, онъ любячи той кубокъ, завше з него пивалъ кождый день от заранку до вечера и мощно ся запивалъ, а нїди тверезый не бывъ анѣ в день, анѣ в ночи; а такъ з великого панства мѣлъ былъ барзо ошалѣти и душу свою мав зле погубити. И ддятогом то от него взявъ той погаръ и стративъ, а онъ теперь зостанеть побожнымъ, яко и перше. А що емъ давъ тому злomu и немилостивому богачеви, та єсть причина, бо я ему ту на семь свѣтъ остатне заплативъ, а в остатный вѣкъ южъ не приймететь собѣ от Бога жадной заплаты на оноmъ свѣтѣ, за свой злый справы, але злый зле починеть и богацтво его яко прахъ розсиплетъ [ся], а он поиде на вѣчнїе муки; то ему заплата.

Рече чер'нець: А то, Господи, що за причина, ижъ то єси чело-вѣка убогаго оутопивъ, а онъ нам путь казалъ?

Рекъ ему аггелъ: а то єсть та причина, ижъ то былъ убогий, а не вийшолъ бы поль милѣ, стрѣтивъ бы чело-вѣка другаго и убивъ бы его с тѣсноти¹) своєи; потомъ бы и самъ на дорозѣ згинулъ; такъ бы двѣ душѣ нагле погубло. Але то я ддятого его утопивъ, аби то и онъ зостав живъ и сего аби то душа не погубла на муки вѣчнїя. И та єсть причина.

И знову калугерь рекъ: О Господи мой, не прогнѣвай ся на мя, що ти ся уприкряю; чому тоту у той пуци здебку старую представлялъ єси на иншоє мѣсце?

Рекъ ему аггелъ: Тому єсть тоя причина: то была хата чело-вѣка богатаго; в той хатѣ спрятавъ скарбъ великий, который то скарб отказавъ спнови своєму, который то єсть барзо побожнымъ. А коли той скарбъ вийме, то ся учинїт барзо злымъ, скупымъ, немилостивымъ и ддятогом тоту хату инде переставивъ, аби онъ не знайшолъ тыхъ пѣнязей на пагубу души своєи. Воить быти без нїхъ, а нїжли при нїхъ и стратити бы мавъ вичне душу свою. Отож ти, отче, повѣламъ причину справы моея, а ты иди до своєи келии и не ходи из пуцѣ болше во миръ и не испытай судьбъ божихъ. Мир ти, спасай ся о Господѣ.

¹) Бідноти

И то рекши аггелъ господень яко блискавицею поишоль то него. Тогда калугерь поклонѣв ся, цѣловаль мѣсце то, где стояв' аггелъ Господень и поишов' у лѣсь и ему ся здало недалеко. И мало пойшойвши, оувидѣв' келию свою и прославил' Христа Бога и жыл там' потому других' 30 лѣтъ и престаив ся и отиде ко Господу в радосць вѣчную. Тѣложь его преподобный Макарий знайшов' и погреб' чесно; душа его во обителех' небесныхъ, а имя ему Паладий.

— Того молитвами Христе Боже помилуй нас и спаси души наши всегда и нинѣ и присно и во вѣки вѣкомъ аминь.

Паралелї: Gesta Romanorum, ч. 80 — Vitae patrum, 5, 93. — Jac. de Vitriacos, in Scala celi, 15 — Alb. Patavius, evang. domin. passionis, 93. — Pelbartus, aestiv. 32, H (J. de Vitri.). — Discipulus de temp. 109, K. — Specul. exemplor. 2, 210; Maj. 571. — Wright, 7. — Euxemplos, 161. — Doctrinal de sap. bl. 8. — Le grand, 1779, 2, 1 (5, 211). — Méon, 2, 216. — Bluet d' Arbères, 1604, 105. — Voltaire Zadig, 20; ed. Benchot, 33. — Hist. littér. de la France, 23, с. 116. — Geiler, arbor. hum. 129 b. — Pauli, 682. — H. Sachs, 3, 1, 236; Schiebel, 2, 254. — Zuschauer, 3, ст. 332. — Gellert. 1, ст. 116. — Grimm, d. myth. XXXV ij. — Parnell, the hermit. b. Swan, 1, 376. — H. More. div. dialogues, 1669, 1, 321, 2. — Howell, lettres, 47. — Pl. Herbert, Conceptions, 1, 1650. — Dunlop — Liebr. 309. — Warton, 1, clviiij. — Koran, 18, 64. — 1001 Tag, 27—29. — Hammer, Rosenöl, 1, 162. — Hurwitz, Hebrew tales, 18. — Weil. bibl. legend. d. musulm. — L. Gonzenbach, Sicilianische Märchen. T. II. Ч. 92: Die Geschichte v. Einsiedler. — Kolberg, Lud, Kujawy. T. I. Ст. 153—156: O pustelniku i czarcie. — Krakowskie. T. IV. Ст. 94—99. Клоустон. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та перемини. Перев. А. Кримський. Ст. 31—40.

IX.

Слово о пут'нїку кїйки како во Цариградѣ святѣйшимї патрїярха Терентий випил' билъ лютую трутизну из рукъ єди[но]го жидѣ.

Во Константиноградѣ придало ся единого часу, собору при царекѣй полатѣ при цари турецкомъ Заври, за патрїярха Терентия. Тамъ былъ єдин' жидъ злый на имя Схаринѣ, который завше хрестиян гонитель быв' великий на вѣру хрестиян'ску и намовяль часто царя турецкого, абы хрестияни потурчити. Але царь не смѣль того чинїти, рекучи: Не могу я яко живо тоє чинїти, бо хрестияне мають своего патрїярху.

А жидъ рекъ: Повели ми царю, я патрїярху отроку лютою отровою перед тобою и будуть хрестияне твои.

Рече ему царь: Если би то могло быти. Рече жид: Не бои ся, царю, я ти в том; не поможет имъ ихъ Христос.

А коли былъ соборъ на царскомъ дворѣ, много ся жид спирал ис християни и з патриархою святымъ о вѣрѣ и хуливъ на Христа и Богородицу и на вѣру и на ивангелие святое. И рече:

Слухай ты, патриархо; чи есть то правда, иж то читаете оу вашомъ евангелию: Се даю вамъ власць наступати на змию и на скоропию и на всю силу вражию. Знову пишеть: Аще что смертно спиють, не вредить имъ. Есть ли то правда?

Патриархъ ему рекъ: Есть правда, зловѣрный жидовине, бо то суть самого Христа божого слова.

А жидовинъ рекъ: Чи могъ бисъ на тоти слова из моихъ рукъ трутизну выпити и живъ быти? Нехай бысмо дознали тоби правды. Патриарха ему рекъ: Вѣрую Христу Сину Божому и тому слову евангельскому, иж то могу пити.

И на то ся зложили перед царемъ до шестий день. А царь рекъ патриарсѣ: А то, патриархо, постановѣмъ такое право: если ты выпивши трутизну, оумрешь, то хрестияне мои будутъ и манастири и церкви вашѣ и чернѣцѣ. И всѣхъ людей хрестиянъ потурчу а котрие не схотят, я тыхъ повелю губити. А если цѣль зостанеш, то будешь от мене великую ласку мати.

И дали собѣ на то руки и записъ до шестий день. А коли ся соборъ розыйшов и патриарха розослалъ всюгди листы по всѣхъ хрестиянохъ, абы ся Господу Богу молили и пресвятой Богородици и святому Отцу Нѣколаю. И собрали ся вшитки хрестияне со женами и дѣтьми до святой Софии на дворъ патриаршѣи и там неотходячи, молили ся Господу Богу и пресвятой Богородици и святому отцу Нѣколаю. Пребили тое вшитки днѣи и ноци из патриархою на молитвѣ. Коли прѣйшов шестий день, станеть патриарха говорити со слезами до всѣхъ людѣи: О мой наймилшѣе хрестияне! Теперь прѣшовъ день, иж то маю пити от жидовскѣихъ рукъ смертельную, ядовитую трутизну. А коли я оумру, то вас вшитки потурчать.

Слышавши то люде, крикнули голоси великими, рекучи: О владико святой! не помози Боже нашимъ ворогомъ, ихтовимъ¹⁾ неприятеlem! Если бы тобѣ смерть мала быти, нехайже и мы с тобою оумремъ и[з] женами, из дѣтми, а з вѣри своей хрестиянской не виступимъ. И повелѣвъ патриарха всѣмъ поити до церкви святого отца Нѣколы на стоянѣе всенощное. И казал каждому готовить ся до причастия; и старымъ, молодымъ и малымъ дѣтемъ, готуючи ся на смерть. И коли правили завтридню, на девятой пѣсни сидячи

¹⁾ Скорочене: Исусъ Христовымъ.

патриарха у крислѣ, здръмавъ ся от праці. И ту ся єму показала пречистая Богородиця, мати Христова, держаще на руках своихъ дитячко Христа. И даєть патриархъ палицу золотую и рече: Тобою палицею побѣдишь враги и ворога своего и моего непрятеля и гонителей сина моего и ллюзнѣрцовъ вѣри христовои. Дерзай, не бой ся пастирю добрый стада христова, а мой вѣрный слуго, Господь с тобою.

А в той часъ попь рек': Матерь божию во пѣсняхъ возвеличим'!
И начали спѣвати: Чеснѣшую херувимъ!

А патриарха ся прохватив, а перед нѣмъ стоить архидияконъ с кадилницю на томъ мѣсцу, где стояла пресвятая Богородиця. Уставши теди патриарха радостень и весѣль сердцем и душою и благодарив Христа Бога и пресвятую Богородицу матер его.

А коли вийшли из утрени, патриарха ся сам' готовиль до службы и читаль собѣ святыи молитвы. Ту прѣшов' к нему аггель господень и рече к нему: Господь с тобою, отче; дерзай, не бой ся; еще ти прибуде стада Христова, ти бо живь будешь, а твои ворогъ зле погине.

А так у службы святои ушитки священїки и черцѣ и дияконы и всѣ люде со женами и дѣт'ми причастили ся святыхъ таинъ христовихъ из рук' святого патриарха. И коли вийшли из церкви, учинивъ патриарха прощенїе со всѣми люд'ми, готуючи ся на смерть.

Слышавши то, крикнули со плачемъ мужѣ и жены, рекучи: о святителю нашъ! ми от тебе не зостаємъ; вщесмо ни йли, нї пили по причастию; идем' с тобою на двор царскїй, нехай будем' при твоєм боку, а если ти будетъ смерть, нехайже и ни всѣ тамъ при тобѣ умремъ, абы не самъ поишол на он свѣтъ; не отстанемъ ся от тебе сладкаго патрїярха своего.

И такъ поишол патриарха со вшиткимъ соборомъ своимъ и все множество людей, старїе, малїе и великїе и дѣточки несено, которїе перси сали; единодушно оустремили, яко и самому цареви

Паралелї: Douhet, Dictionnaire des legendes du christianisme.

На сїм кінчить ся і се „Слово“ і ціла книга. Чи много ще було дальше карток, не знати. Можна додумуватись однакож, що не много, бо як сказано при описї книги, она перехована досить добре, окладнинки на нїй грубі і сильні, тож і не легко її можна було ушкодити. Колиб було инакше, то нам требаб жалувати, що такі цїнні річи затрачують ся — може й на завсїгди — на шкоду нашої літератури.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

В ОСТАННІ ЧАСИ СВОГО ЖИТЯ

(7 вересня 1859 до 26 лютого 1861 р.).

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС.

НА ПИСАВ **О. КОНИСЬКИЙ**.

I.

Вранці 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну¹⁾). Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його; отрута тяжкого життя ще глибше розлила ся по всьому організму. Колиб поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь донощик та ісправник Табачніков, то й тоді подорож на Україну не принесла-б йому великої користі, хіба-б тільки відсвіжила йому трохи покалічене здорове тіла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяці, а друге, що на кожному ступню на Україні він бачив те лихо, що цілий вік гризло його, що „в Сибір його водило“ він бачив на Україні народ в ярмі, своїх рідних братів і сестер бачив на паничині, бачив що „кругом неправда і неволя“. Заспокоїтись нічим йому було! Спочити нема де, ніже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелів і закинули в пустиню, в казарму. Десять літ скнів він там самотнім, самотнім. Повернув ся на Україну і побачивши віч на віч її долю, він „ми-

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

наючи убогі села, понаддніпрянські не веселі“, думав: „де я прихилюсь?“

А прихилити ся змученій душі десь треба було. Він заходив ся шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходійно-бюрократичному ладу, що пановав на Україні, поет мусів „заплакавши, їхати назад знов на чужину“.

З часу поїздки на Україну цілком опановало його і вже ніколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермовали усім останнім віком його. То були ті зовсім натуральні, природженні усім людям бажання, про які поет зовсім справедливо сказав в своїх віршах:

...„я так мало, не багато
Благав у Бога: тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі біля неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку“.

Завести на Україні власну оселю, одружити ся і працюючи коли гравюри на користь народови, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та горячими сльозами — от ті бажання!

Вже так поет добре тямив, почував і бачив, що жите його в столиці, як прирівняти до недавно минулого життя підневольного в казармі, можна назвати світлим раєм. Але сей рай був на чужині, не було в сьому раю рідного поетови народу і опріч усього иньшого — гниле повітре сего „світлого раю“ тяжко виливало на його здорове, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Жите в Петербурзі, хоч яке-б воно добре не було, мусіло дуже хвилювати Тарасову душу. Не можна йому було не почувати себе в гурті приятелів одиноким, самотним, не можна було не почувати, що на серці у його є такий незаповнений ніким куточок, якого ніхто з його приятелів не заповнить — заповнити, здавало ся, йому може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає ближше та ближше насувати ся на його. Коли раз якось Лев Мих. Жемчужніков, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета і яко чоловіка, відважив ся розгорнути перед ним можливу будучину його самотнього життя в столиці, так у Тараса сльози виступили і він утерши їх, промовив: „Правда! Крий Боже, крий Боже!“¹⁾.

¹⁾ Основа 1861 кн. III стор. 2.

Свідомість такого становища неминуче повинна була збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволенне самим собою і своїм життєм і гнати його з столиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, щоб хоч на останку віку спочити, „дурячи себе самого“.

Згуртовавши все отсе, нам стане ясно, чому Шевченко, вернувшись до Петербургу, увесь переняв ся бажанням швидче перебрати ся на власне кишло на Україну та одружити ся.

На третій день по приїзді в Петербург поет береть ся турботати листами про сю справу свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони в двох знайшли в добрах Парчевського біля Канева такий шматок землі, що вельми подобав ся Тарасови; виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидче скінчити справу купна тієї землі. Але, як писав Варфоломей, показало ся, що Парчевському не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. „Як би ти, пише Тарас 10 вересня¹⁾ до Варфоломея, побачив ся з Вольським (управитель в добрах Парчевського) та з ним добре поговорив, та умовив ся. Та вже роби, як там знаєш і вмієш та тільки роби, бо минї і досї снить ся Дніпро і темний ліс попід горою. Грошей, як треба буде, на тїм тиждні пошлю“. Тарас був певен, що справа за ту землю скінчить ся хутко, і в тому ж листі додає Варфоломеєви: „Добре-б було коли-б Йосип, або Микита²⁾ взяли ся за постройку (житла), веселїйш би гроші платить“.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотїв зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала про Тараса скорість в придбанню землі і швидчий переїзд його на Україну. Взагалі в сій справі поводження Варфоломея здаєть ся нам якимсь млавим; чинить він якось дляво, мішаючи часом до сїєї справи що вьнше, невідповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цілих два місяці Варфоломей не присилав до Тараса жадної звістки. Нарешті, як знати се з Тарасового листу²⁾, писаного 2 листопаду, справа з Парчевським десь і через щось загаковалась, щось таке її загальмовало. Варфоломей не написав навіть Тарасови виразно: чи буде що з тієї справи, чи ні, і Тарас мусїв через Варфоломея писати до Вольського, просячи, щоб він казав „просто: чи буде що з сего, чи ні?“³⁾ Очевидно, що він спо-

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ Рідні брати Тарасові, обидва теслі.

³⁾ Правда 1875 стор. 926.

дївав ся ще на добрі добутки, тим то й додає в листі до Варфоломея: „А доки каша — будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити-б у Вольского лісу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів¹⁾ на Росі²⁾, на жидівській лісовій пристани і пильні³⁾. Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Як що до ладу — напиши мині хутенько, я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинити ся, бо в Петербурзі я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка“. „Як би не робота, то я давно-б одурів. Аж надто стало тяжко на самоті. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мині не допоможе і, мині здаєть ся, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти. Максимович уступає мині в Прохорівці таке саме добро (землю) як і в Парчевского, тільки що не біля Дніпра; от моє лихо! Видно Дніпро, та далеко, а мині його треба коло порога. Ні вже! нехай Вольский хоч чорта перескочить, а докаже мині дружбу“.

Не доказав йому Вольский дружби. Парчевский замість простої відповіді, почав воловодити. Здаєть ся, він не тямив на яку ступити і як в сій справі повести діло так, щоб і Богови догодити і чорта не драговати? Під впливом інтересів кишені і поради Вольского він і хотів би відступити Тарасови ту земельку, але-ж з другого боку він бояв ся, щоб сусідня шляхта не ремствувала на його за те, що він посприяє сісти біля неї ворогу шляхетських тенденцій і крепацько-панських інтересів. Як потім стало знати, каневський маршалок Янковский і инші шляхтичі дуже змагали ся проти того, щоб Шевченко оселив ся в Канівському повіті.

Принявши від Вольского і від Варфоломея звістку про крутанину „шепотинника“ Парчевского, Тарас 7 грудня⁴⁾ пише до Варфоломея, щоб торговав ся з дідичем Понятовским за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Грунт той був також на правому березі Дніпра, близше до Київа, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобало ся Варфоломееви, „мабуть, казав він⁵⁾, на всій довжині Дніпра не знайти другого такого гарного. Тільки

1) Села біля Канева

2) Річка, біля Пекарів вона вливаєть ся в Дніпро.

3) Тартак.

4) Правда 1875 стор. 927.

5) Правда 1875 стор. 627.

от лихо: старий Дніпро— що весни бере собі по троху з тієї землі і коли він не одвернеть ся, так лїт за 20—30 і всю її забере“.

Варфоломей так не виразно написав про землю Понятовського, що Тарас мусїв питати ся: чи багато тієї землі? яка вона? чи можна садок розвести? Та ще, щоб справді, каже, сердитий Дніпро не нашкодив¹⁾.

Ще нї до чого не прийшло в справі з Понятовським, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 січня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надія, а з Понятовським треба тепер зробити діло, взяти землю в посесию і купити дубового лісу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовського і Змієвського і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Троцинського, на лівому боці Дніпра в Переяславському повіті біля села Рудяків: „коло села є ліс, луг, озера кругом лісом пообростали“. Якийсь Гр. розповідав Варфоломееви, що „там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цілим Дніпром“²⁾.

Чудне діло: Варфоломей добре відав, що Тарасови треба, „щоб ґрунт був над самим Дніпром“, щоб „Дніпро був біля порога“, відав що Тарас жадає

„Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі“,

а проте, нехтуючи землі Понятовського і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, нї слова не каже про Дніпро. Через се Тарас в листі 1 лютого р. 1860³⁾ знов питає у його: „чи той ґрунт над самим Дніпром? бо коли не над Дніпром, так мнї його й за копу не треба“. Не маючи відповіді, він знов пише до його 18 лютого⁴⁾, питаючи, що зроблено з Троцинським? „Як що добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясенний, кленовий і липовий ліс і пиши про дерево“. Тарас був такий певний, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листі тому посилає до його плян хати і каже: „поміркуй і роби,

¹⁾ Правда 1875 стор. 628.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 11.

³⁾ Кобзар 1876 т. 2 стор. 151.

⁴⁾ Правда 1875 стор. 929.

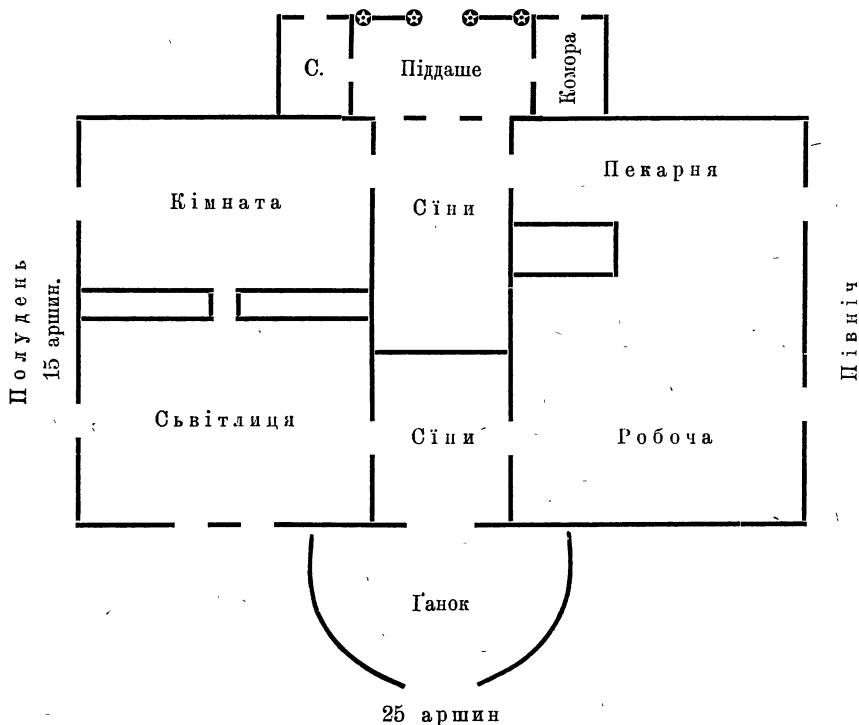
⁵⁾ *ibidem*.

як сам добре знаєш. Мині тільки й треба, щоб робоча хата була дубова,, та круглий ганок скляний на Дніпро“¹⁾.

Минуло півтора місяця. Варфоломей „замовк, немов йому заціпшло“. Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже! запишався?“ питається Тарас листом 23 березія²⁾. Знати, що справа з землею кортить йому, що длявість і воловодінне хвилює його. „Чи ти зробив що з Понятовским, або з Трощинським? питається він: як що ні, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенowego лісу чи придбав?“

Через день, 25 березія прийшла Варфоломеєва відповідь і лист Трощинського. Знати, що останній за землю хотів 1500 карб., а Варфоломей писав, що як зрахували той ліс, що треба на хату по Тарасовому пляну, так вийшло його на 1100 карб., а чеж то треба і комору і повітку. І от з сієї причини Варфоломей знов подає иньшу раду: „У Трощинського, каже він³⁾, єсть хорощий дім

1) Ось той плян, що прислав Шевченко:

2) Правда 1875 стор. 930.

3) Основа 1862 кн. VI стор. 14.

у Ржищеві¹⁾, за містечком, над Дніпром, на дуже, дуже хорошому місці; він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітрак і иньше“. Варфоломей радить купити сей дім, „а як не сподобаєть ся, так у Трощинського є иньший ґрунт над самим Дніпром в лісі, тільки на лівому березі і не так далеко видно, як з правого берега“.

Очевидно, що отака одна за одною нова все порада надопекла Тарасови. Згоджуєть ся нарешті він купити дім Трощинського у Ржищеві, пише про се Варфоломееви і просить „придбати лісу на надвірню комору, то буде його робочою“. Але й тут нічого не вийшло, хоча й не знати з якої причини. Здаєть ся Варфоломей почав „ждати самого Тараса“, хоча останній „чотири рази писав йому, що того літа (1860) на Україну не приїде“. З листу Тараса, писаного 15 мая²⁾, можна гадати, що Варфоломей до купна землі у Трощинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листу, що він почав трохи ремішувати на Варфоломееву тяганину. „Занехай Ржищев, писав він. Цур тому домови і повітці і вітраковп і отим тром грушам. Як що тобі дуже подобаєть ся пан Трощинський, то бери в його службу, я чув що він і заможний і не лукавий. А там, як матимеш час, то подиви ся сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобають ся тобі оті Рудяки, то возьми в посесию 20 десятин на 25 літ. Як зробить ся так, як отсе я пишу, то дбай о дубовім лісі на робочу міні... Чи не бачив ся з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в печінках міні сидить“.

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей замовк. А Тарасови з думки не йде своє кішло біля Дніпра і 29 червня він знов питає Варфоломея: „чи був у тих Рудяках? що там бачив і чи зробив що з Трощинським?“³⁾. Але за день приходить звістка⁴⁾, що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки і Межиричі, вибрав иньшу землю „вище по Дніпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пекарів, між Каневом та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лісочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже багато дичок, яблонь і груш і завести садочок можна. А Дніпро буде тобі під ногами. Кринишна вода недалеко. Риба що ранку буде свіжа, бо рибалки попід порогом возити муть її до міста“.

1) Містечко на правім березі Дніпра.

2) Правда 1875 стор. 967.

3) Правда 1875 стор. 967.

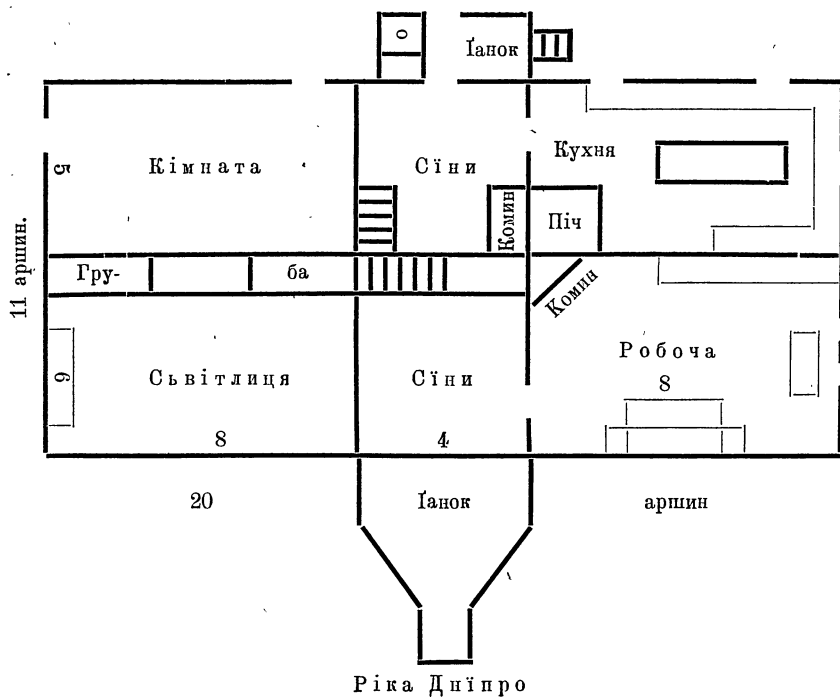
4) Основа 1862 кн. VI стор. 19.

Зрадів Тарас і 1 липня відписує Варфоломеєви: „бери 10 десятин землі з умовою виплатити гроші в продовж року трома ратами і зараз же напиши, чи багацько тобі треба грошей на почин?“

Не відомо, — Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасови, але останній за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: „купчий акт зробити на своє ім'я та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки ясенювого, або дубового. Хата щоб була 10 аршинів впоперек, а 20 вдовж“.

Тепер, здавалося Тарасови, — край ділу. Тепер тільки швидче-б збудувати хату. Але-ж будувати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась попадя в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломеєви купити ту хату, перевезти і поставити. „А на весні нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезла ся в ту хату тай хазяйнувала“. Через три дні — 25 серпня він посилав до Варфоломея новий плян хати і просить окопувати леваду і купувати ліс. „Добре-б було, каже він, коли-б сестра Ірина перевезла ся на мій ґрунт рано на весні, а літом ми з жінкою прибудемо“¹⁾.

1) Ось той другий плян:

Однє слово: Тарас був певен, що справа з купном землі дійшла вже до краю, зовсім скінчена. Та не так воно дійсно було. У Варфоломея зайшла тяганина з землеміром, як знати се з листу Тарасового 5 жовтня. Але прецінь вже й тяганина та, здавало ся, уладжена. З листів Тараса не знати вже жадної якої-будь притичини аж до 22 січня 1861. З останніх 5 листів його до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей вдаєть ся до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та чаєм; то просить Тараса замовити в Петербурзі задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дітей його, щоб прийняли одного в ту, другого в другу школу, і в останній справі написати в Київ до Селецького, що був тоді, здаєть ся, віце-губернатором. Тарас усе те охоче справляє, опріч останнього, бо що до Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломеєви так: „я лучче тричі чорта в... поцілую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Києві, порадь ся з Чалим та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять“¹⁾.

Тим часом сіпака землемір щось крутив, і Тарас в листі 22 січня 1861 радить Варфоломеєви: „заткни пельку отому клятому землемірови“, попросту сказавши — радив дати хабаря. З того-ж листу бачимо, що не доведена до краю справа з ґрунтом бентежила нашого кобзаря, тоді вже безнадійно хорого! Він просить Варфоломея „роби швидче з тим сердешним ґрунтом та зараз же і напиши мині, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи ні“²⁾. За тиждень, 29 січня в своєму останньому листі до Варфоломея знов він просить „кінчати швидче в Каневі, та написати, як кінчиш, щоб я знав, що робити з собою на весні“³⁾.

Алеж! лиха доля в сьому разі тяжко поглумила ся з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. На весні на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином майже за цілих два роки з усіх Тарасових заходів і клопотів придбати собі оселю біля Дніпра нічого не вийшло. Ні в споминках Варфоломея⁴⁾, ні де инде мині не довело ся знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу

¹⁾ Правда 1875 стор. 971.

²⁾ Правда 1872 стор. 972.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ *ibidem* 1876 стор. 64—69.

про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може тільки оден він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усї подробиці, що не дали придбати Тарасови ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, трапляла ся одна та сама головна притичина: „треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкови купувати землю?“¹⁾

Добре! Алеж чи питав ся хто? чи питала ся канівська міська рада? і коли питала ся, так що відповів на те генерал-губернатор?

Ми знаємо, що Шевченко ніколи не був позбавлений прав горожанських, значить, ні за ким і не було права ані заборонити йому купувати землю, ані дозволяти те, що й не було заборонене, ерго і питати ся про дозвіл у генерал-губернатора не треба було.

II.

Разом з бажанням завести власне кішю ва Україні огортає Шевченка друге ще більше палке, загарливе бажання одружити ся. Ми з попередніх нарисів відаємо, що обидва отсі бажання, найпаче останнє цілий вік не покидали його; починаючи з малку, він голубив їх, жив їми до останку.

Відаємо, що потреба життя родинного була у Шевченка глибока і зростала вона і міцніла разом з його літами. Ще коли він був, так мовити, на порозі віку парубочого, коли йому „тринадцятий минав“, він сподівав ся одружити ся колись з тією Оксаною, з якою „у купочці собі росли“ і „маленькими собі любились“²⁾. Алеж вони „малими розійшлись, та вже й не сходились ніколи“. Тараса „поводі і неволі носило всюди“, а тим часом Оксана, „ота маленька кучерява, помандровала за москалями та й пропала“.

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав „любю чорнооку Дуню Гашковську“. Крепацька неволя не дала йому одружити ся з нею...

Року 1843 він покохав доню кириловського попа Григорія Кошиці молоденьку Федосію. І вона його кохала; жадали вони побратн ся, та не було на те волі батьків Федосії.

¹⁾ Правда 1876 стор. 66.

²⁾ Кобзарь т. 1 стор. 235.

Не під мисли було старим Кошицям дружити свою доню з колишнім своїм слугою; вони хотіли спершу якими небудь хитрощами розлучити молодих коханців. У вересні, коли Шевченко гостював в Кирилівці, жінка прокопа Демченка повила дитину. Неня Федосії Григоровни умовила Демченків кликати кумами Федосію і Шевченка. Думка була у неї така, що молоденька доня її не відає, що кумови з кумою не можна брати ся. Таким чином скоро закохані молодята покумлять ся, то через те саме шлюб їх стане неможливим. Одначе попада помилила ся: доня догадала ся, до чого ведуть неньчині заходи тай собі ужила хитрощів: вона взяла дитину Демченків, пішла з нею до другого попа і охрестила її з иньшим кумом. Після сего батьки Федосії Григоровни вже просто відмовили Тарасови і розбили його сподіванне „оженить ся тай жити як всі люде живуть“¹⁾. Одначе Федосія Григоровна не зрадила своїому коханню і вмерла року 1884²⁾ дівуючи³⁾.

З того часу аж до р. 1854, коли Шевченко „високо, чисто, всім серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову⁴⁾“, ми не маємо жадної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споменках Чужбинського⁵⁾ стріваємо такі звістки. Ще першими роками знайомости з Чужбинським (виходить що р. 1844—5) Шевченко аж тричі поривав ся коханням раз до якоїсь молодиці, але не надовго: „Славна молодичка, казав він Чужбинському, здасть ся й забудеш про неї, а побачиш ся з нею так тебе й потягне“. Вдруге на короткий час поривав ся він до якоїсь красуні в Києві, що тоді (1846) причаровувала до себе всіх. Пориванне до неї у Шевченка було доволі міцне, він захожував ся змалювати з неї портрет, писав би то й вірші до неї (таких віршів ми досі ніде й сліду не стрівали), алеж небавом він розчаровав ся: красуня та раз-якось покликала його до себе, щоб прочитав їй свою поему і заевняла, що у неї, нікого не буде. Але Шевченко, прийшовши до неї застав там аж трох її поклонників; він швидче пішов від неї і ніколи вже не вертав ся. Згадує Чужбинський ще про одно пориванне Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької

1) Русская Стар. 1883 кн. IX стор. 640.

2) Метрики Кирилівської церкви.

3) Про сватанне з Шевченком Кошицівни була згадка у мене в III нарисі; там би треба було подати і отсі всі подробиці, але я про них довідав ся лишень в червні 1896 від Прокопа Шевченка.

4) Київ. Стар. 1883 кн. III стор. 612.

5) Воспоминанія о Шевченкѣ, 1861 стор. 32—35.

селянської панночки, але додає, що всі ті поривання не були серйозні, і він „за увесь час своєї знайомости з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий серйозно: жіноче товариство він любив і поривав ся, але завжди не на довго“¹⁾.

Останню рису ми спостерегаємо за Шевченком цілий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займати ся коханням і швидко гаснути. Глибока, палка перенятливість і тут, як і взагалі, була ознакою його вдачі і темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж не на довго. В жовтні 1854 „Атата“ була задля його „суцця Божя благодать“, а в квітні р. 1855 „його єдина моральна опора“ стає людиною без життя, порожнечою і наступає розчарування і край кохання²⁾.

Кохання в Нижньому Новгороді в Піунівні було палке, глибоке, але протягло ся воно у поета, як бачили ми в нарисі „Шевченко в дорозі з заслання“ ледви два місяці.

Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни, як побачимо переходом, найпаче до останньої, не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певніш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останні два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекати ся самотності. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признати ся в тому, сам себе дурив і гадав, що коли він побереть ся, він спекаєть ся того лиха, руїни, якого жадним чином спекати ся не можна було. Він гадав, що коли чийсь „плечі молодії“, людини молодої, свіжої, бадьорої „підопруть його старі плечі“, так дух його, серце, увесь духово-моральний організм його теж помолодіє, набереть ся свіжости, бадьорости; він, зовсім натурально, жадаючи спочину і спокою, шукав саме того, чого вже не було в йому самому. Він гадав, що молоде подружжя з свого свіжого серця переле в його старе серце росу молодости, омолодить його, освіжить! Ова! помилка стара, як світ!

Спостерегаючи усі відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм женщиною, такого вчинку, що здавав ся йому

¹⁾ Воспоминанія о Шевченкѣ Спб. 1861.

²⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 1 стор. 173.

³⁾ ibidem III стор. 621.

не моральним, досить було на те, щоб кохання його дійшло до берега, розбилося і згасло.

В сьому разі не додержання свого слова найбільш вражало поета і відтручувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно теж за недодержання свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Треба-б нам і важно-б було довідати ся, які саме жінщини подобали ся Шевченкови? та на превеликий жаль на се вельми бракує нам материялу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними ні єдиного портрету з того жіноцтва, до якого він спостерегав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що „Шевченко любив жінчин живої вдачі, щоб жінчина була палка загарлива, щоб під нею земля горіла на три сянжі“.

Коли в останніх словах розуміти силу жвавости і енергії, то такою, говорено мині, і була Федосня Кошицівна, Харитина Довгополенківна „молодою була проворна та жвава, наче та дзига“¹⁾. Трохи такою здаєть ся мині і Піунівна, але таким вимаганням, як побачимо, не відповідала Ликерия.

Що подобало ся Шевченкови з жіночої краси фізичної? Задля відповіди можна крихтами назбирати материялу.

Карі иноді чорні очи та чорні брови так подобали ся Тарасови, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої: де краса, там карі очи, чорні брови, біле лице²⁾, там стан гнучкий³⁾. Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серці у його кохання, бачимо з того, що любя його Дуня Гашковська була чорноброва⁴⁾. У Федосні Кошицівни чорні густі брови облямовували великі карі очи⁵⁾. У Довгополенківни „з під тонких дужковатих брівок дивлять ся поглядом трохи гострим великі чорні очи⁶⁾. Ликерия теж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий⁷⁾. Взагалі можна сказати, що усі відомі нам, яко Шевченкові люблениці, дівчата були вродливі, гарні з себе. Більш докладні портрети Харитини і Ликерії бачити мемо перегадом.

1) Воспомин. о Шевченкѣ стор. 34.

2) Лист П. Л. Крамаренківни.

3) Див. Кобзар 1876 т. 1 стор. 194, 215, 300 т, II стор. 86.

4) *ibid.* 1 т. стор. 236.

5) Кобзар т. 3 стор. 111.

6) Росповів Прокіп Шевченко.

7) Лист П. Л. Крамаренківни.

8) Зоря 1892 ч. 5. Пчела 1878 ч. 2 і 5.

III.

Не побравшись з Піунівною і розцуравшись з нею, Тарас, переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажання одружити ся на Україні. Скоро він улаштував ся в Петербурзі і скоро заходив ся коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкупі з тим займаєть ся у його й бажанє одружити ся. „Як би ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, пише він 22 листопаду 1858 р. до Максимовички¹⁾, тай заходили ся гарненько коло сього святаго діла, то се булоб так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу; то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині“.

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листі 1 грудня він пише: „а як би Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото-б удрали весіле таке, що аж сині гори Дніпрові здвигнулись би (стенулись) на radoсах. Розпочав би я з тобою і ту пляшочку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Іля Тимковський оженив ся з Софією Халанською“²⁾.

Не знати, хто був на прикметі у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка; але що така людина була — так се річ цілком певна. Шевченко в листі 25 березія р. 1859³⁾ пише до Максимовички, що він в той день був у Кулішних і вона показувала йому останній лист до неї від Максимовички, а в тому листі є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: „придибаю таки до вас сим літом, та як Біг та ви допоможете, то й одружу ся. Як би то так стало ся, дуже-б добре було. Аж страх обісіло вже бурлаковати“. Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотографію, очевидно на те, щоб показати „їй“, але „фотограф збрехав, не привіс фотографії Тарасової, і останній в томуж таки листі пише: „нехай (портрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, і злякаєть ся“.

Перегодом при листі 10 мая поет послав свій портрет до Максимовички, просячи, щоб не показувала портрета того дівчатам, а то вони злякають ся; подумають додає Тарас, „що я гайдамацький батько, та ні одна й не піде заміж за такого паливоду. А тим

¹⁾ Київ, Стар. 1885 кн. 2 стор. 335.

²⁾ Чалий стор. 137.

³⁾ Київ, Стар. 1885 кн. 3 стор. 336.

часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на своєму городі гарбузів не сажала¹⁾).

Хоча в останніх словах як і в цілому листі чуємо властивий поетови жарт з самого себе, а про те я гадаю, що з цього листу знати, що вже й тоді Шевченко прийшов до думки висловленої пізніш того в листі до Варфоломея, що дружиною йому не може стати „панська кров“, а може бути тільки наймичка крепачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жадної відповіді не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дівчини до вподоби, чи його не сподобали, чи може сій справі пошкодила несподівана пригода, заподіяна лиходійним вчинком черкаського ісправника Табачнікова? Певніш останнє. З початку листопаду Шевченко знов здійсмає бесіду про потребу одружити ся йому, але здійсмає її вже з Варфоломеєм. В листі до останнього, 2 листопаду р. 1859¹⁾, він питає його: „чи Хариту не приходив ще ніхто сватать? Як що ні, то спитай у неї нишком, чи не далаб за мене рушників? Або нехай сестра питає, се жіноча річ. Оті одуковані та недруковані панночки у мене у зубах завязли. Нехворощ, тай більш нічого“.

Ота Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крепаків князя Лопухіна Василя Довгополенка з села Самородні Каневського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам²⁾ що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодувала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. „Не можна, каже він: сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось симпатичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою.

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її розпитувала р. 1894 П. Л. Крамаренківна, по моїй просьбі. Вона розповіла, що її на 15 році віку, без її згоди, навіть проти її волі, не питаючи навіть батьків, взяли від батьків і віддали служити до Варфоломея, що був тоді економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломєвої жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали.

Тут бачимо суперечність з Варфоломєвими споминками і мусимо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу, або якого будь інтересу говорити неправду. До того-ж у Варфоло-

¹⁾ *ibidem* стор. 339

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

³⁾ *ibidem* 1876 стор. 67.

меєвих споминках ми бачили вже і ще бачити мемо чимало помилок і просто вигадок. Нарешті я від року 1873 і до самої смерті Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і знайомість моя з ним примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що не вважаючи на свої 53 роки Харитина ще говірка, проворна і досі ще гарна, і „коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що за молоду вона була дуже гарна“.

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитина зовсім не дивлялася і не спостережала, який він, і він ніколи з нею не балакав. Вона „тільки й примітила його волохатий кожух з відкидним коміром, та високу смушеву з червоним верхом шапку“.

Річ не можлива вгадати, чому Тарас Григорович, вернувшись до Петербургу, два місяці мовчав в своїх листах до Варфоломея про Харитину? Всяких гіпотез тут можна зробити вельми багато, але певної відповіді вони нам не дадуть, тож і не будемо її робити.

Просячи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас в тому ж листі додає: „Харитина мині дуже, дуже сподобала ся“. Тут знов питання: чим же саме сподобала ся йому Харитина?

Діло відоме, що вподобав серця — річ чисто суб'єктивна. Д. Чалий¹⁾ каже, що Тарас вперше вподобав Харитину, „як вона кабану їсти носила в хлів“. Я не тямлю, як розуміти отсі слова вп. біографа? чи вони іронія чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енергічна, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасови вона сподобала ся. Алеж те вподобання не було тим серйозним, глибоким почутем що зоветь ся любовю. Сватати Харитину примусило Тараса не кохання, а инше почуте: тяжке почуте самотности! „Аж надто тяжко стало на самоті“, писав він до Варфоломея додаючи: „може Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордоців та пихи я ще в моєї матери позичив, у мужички, у безсталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женити ся, а то проклята нудьга зжене мене з сьвіта. Сестра Ярина обіцяла знайти мині дівчину в Кирилівці, та яку ще вона знайде. А Харита сама знайшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде“²⁾.

¹⁾ Правда 1875 стор. 926.

²⁾ *ibidem*.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломеевої відповіді. Мабуть він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

„Плічми молодими
Його старого підопре“.

Така надія вилила ся тоді в прекрасних віршах його, написаних того часу. Самеж тоді він пікловав ся через Варфоломея завести біля Дніпра і власне кішло. І от, ждучи Варфоломеевої відповіді і про Харитину і про землю під кішло, він в своїй фантазії бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і „на спомин своїй єдиній дружині“ — сажав

...„коло хатини
І яблоню і грушечку...“

і марить далі що ті дерева

„Дасть Біг виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітьками малими...
А я буду груші рвати
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.
„Тоді серце, як брали ся
Сі дерева садив я...
Щасливий я...“ „І я, друже!
З тобою щаслива“.

Рожеві сподіванки посприяли ще й тому, що він саме того часу переняв ся глибоким натхненнем і в найліпшій своїй поемі „Марія“ списав образ матери, який він задумав ще на першому засланню і списати який досі у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний ліризм тієї поеми і глибоке почуте матери, вилите брилянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіння, яке панувало над поетом під час дождидання Варфоломеевої відповіді...

Але не так стало ся, як поет сподівав ся.

Річ очевидна, що Варфоломееви не сподобало ся Тарасове сватання до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї нудьги тязької, тієї страшенно жахливої самотности, що викликали те сватання і про які писав до його Тарас.

Замість простої відповіді про те, що сказала йому Харитина, він заходився поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побратися з Харитиною. „Чоловік ти письменний, просторікував Варфоломей в своїй відповіді до Тараса: діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті тільки з жінкою, часом можеб треба похвалитися жінці, що отсе мині прийшла така й така думка, що отсе я так написав, та й прочитати їй. Щож тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь тай плач, ніхто нічого не допоможе. Або як дасть Біг діточок: хтож їм стежку покаже?“¹⁾

Така відповідь д. Чалпм записана з уст самого Варфоломея і в „Основі“²⁾ і в „Своді“³⁾, але вона не вся подана. З Тарасової відповіді на неї, писаної 7 грудня⁴⁾, знати, що Варфоломей, відражуючи йому братися з Харитиною, раяв якусь другу дівчину, мабуть Наталку Шендерівну, що жила у його за гувернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломеєви: „твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровію. Тай що та панночка одукована робити ме в моїй мужичій хаті? З нудьги пропаде тай мині укоротить недовгого віку. Харита мині подобалася, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивиться на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люде; а хоч і одукована та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку“.

Варфоломей, не вподобавши Тарасової думки побратися з Харитиною, захожується і тут, ще чудніш ніж в справі з купівлею землі, воловодити і каже Тарасови, що треба порадитися з сестрою його Іриною. Тарас дякує йому, що він зве сестру на пораду та на розглядини, але питає: щож Ірина побачить? „те що й я бачив: Хариту, тай більш нічого. А як би твоя жінка сказала слово, то себ було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить“.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобалася Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досі гостює у його, „то нехай би

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 8.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ Чалий стор. 161.

⁴⁾ Правда 1875 стор. 927.

вона нишком по своєму спитала Хариту, а ти-б мині і написав те слово; або сам спитай, що вона скаже?“¹⁾).

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звітками про землю, але про Харитину мовчить: „Напиши мині хоч пів слова про Хариту, просить Тарас в листі 1 лютого р. 1860: вона мині спати не дає“²⁾). В другому листі він знов нагадує: „нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона сердешна від наймів трохи відпочине. На харч її і одежу я тобі пришлю гроші. Попроси за мене і жінку свою, щоб і вона її привитала“.

В сьому листі були і иньші запитання про землю то-що: Варфоломей на їх не загаяв ся відписати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав; тільки і подав вістку, що „Харитина кречачка, має батька й матір, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти“³⁾).

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: „спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що мині думати і що робити?“

„Ще раз благаю тебе напиши, що скаже Харитина“, пише Тарас, а Варфоломей як затаїв ся! мовчить про Харитину, та замість того подає Тарасови нікчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відаємо, Варфоломей признав ся тільки, що радив Тарасови „написати яку небудь молитву, або оду, тай надруковати по всіх журналах. Бо я, каже він, що дня божого чую таке про тебе... Щоб люде не цурались, потурай їм, брате!“⁴⁾).

Довготерпеливий і безкраю добрий наш кобзар властивим йому звичаєм, дякуючи за ту пораду, і жартома, іронічно питає 23 березія свого свата: „чого ти замовк, мов тобі заціпило? чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпонував? Брехня сьому! я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християне-сіпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер рознесе... Чи ти казав що Харитині про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! поверни отсім ділом на мою руку, а то не втерплю, одружу ся з такою шерпою, що й тобі сором буде“.

Нарешті в день навіки незабутний для Тараса в день визволення його з кречачства приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 10.

²⁾ Основа *ibidem* ст. 11.

³⁾ *ibidem* 12.

⁴⁾ *ibid.* стор. 13.

лист з такою звісткою, що він з неї „трохи, трохи не записав ся в ченці“.

Очевидно, що похвалка Тарасова одружити ся з якою небудь шерепкою пройняла Варфоломея і розвязала йому язик. Через пів року, після першого листу Тараса про Харитину, він нарешті написав, що „за Хариту не змію тобі розказати, бо в мене від жалю багато жовчи розлило ся. Як я їй сказав, вона питаєть ся: „чи швидкож вони приїдуть?“ Я кажу: літом, або в осені. „Нехай же, каже, я піду поражусь з батьками“. Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю покіль він приїде?“. А вона каже: „я ще не думаю заміж, погуляю“. А сестрі Катерині сказала: „як викуплять, то й закрестостять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!“

„Мині здаєть ся, що варто її зовсім забути“, радить Варфоломей.

Варфоломееви здавало ся, що на сьому і буде край сватанню Харити, що Тарас його послухаєть ся; але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурился, але надія на ліпше не покинула його: „нехай, пише він до Варфоломея, Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її по троху і жінку свою попроси і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викупувати її не треба, вона вже вільна і всі жінки і дівчата в нашім краю уже не панщане. Я вже Хариті і намисто і дукача і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може ще що небудь і буде“¹⁾.

Отоді то Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він пише до Тараса: „після того, як я з нею побалакав про тебе, мов, не та дівчина стала; де взяли ся у свинні роги; така що ні приступу, зробила ся грубіянка, без спросу шляєть ся (волочить ся), приходить спать тоді, коли вже всі поснули, завела романси з писарем. Спитаєш її: де ти була? а вона відповідає: деж я була“²⁾.

Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту вразить, зажуриць Тараса, але й відтрутить його від неї. Тим то, щоб утішити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кішлю, та радячи Тарасови не журити ся, що Харитина зледащіла і не хоче йти за його, додає: „коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Людина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку“.

¹⁾ Основа 1862. VI стор. 15.

²⁾ ibidem стор. 18.

А Тарас йому відписує: „коли Харитина не схаменеться, попроси сестру Катерину і сестру Ірину чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну, та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром і в новій великій хаті і з тобою, мій друже-брате! я буду на самоті, я буду одинокий“.

Невдача сватання до Харитини збільшила у Тараса почуте самотності та нудьги; він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його виливає свої бажання в Молитвах, написаних саме тоді, коли Варфоломееві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

„Мині, мій Боже! на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!“

благає він Бога в „Молитві“ 24 мая. На другий день теж саме!
Він молить Бога:

„Мині, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли“.

Мабуть не вельми він сподівався, щоб сестри знайшли йому в Кирилівці бажаного друга; тим то 30 мая він вдасться з листом до Полтави до свого старого товариша по академії до Федота Ткаченка¹⁾. „Накинь оком, пише до його, Полтавку-кирпу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим боярином. Скажи мині, чи буде що з сього, чи ні? як що буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву“.

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що їй хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас „рідний син і брат свого народу“ і не може єднати ся з панською кровію!“ Тарас 29 червня відписує до його: „Шкода, що ота Харитина зледащіла, а мині-б лучшої жінки і на краю світа шукати не треба. Я їй (Наталки Шендерівни) добре не розглядів (тоді як торік ото був у Корсуні). Здасться трошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганови не дружина. Коли трапляється їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає“²⁾.

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нікого винуватити. Варфоломей не гаразд тільки

¹⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 18.

зробив, що воловодив Тараса майже цілий рік, а до того зовсім без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопаду р. 1859 з проською посватати Довгополенківну, він повинен був, не гаючись спитати у неї і просто, щиро відписати Тарасови про ту відповідь. Тим часом він гаяв ся трохи не пів року. Харитина з першого-ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледви минуло 16 років, і вона була справді дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасови, а не вигадувати невідь-що на молоду дівчину.

В своїх споминках¹⁾ Варфоломей виправдує себе тим, що „написати Тарасови правду — все одно що порнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він зістарів ся задля 18-літної дівчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора брати ся з молодю вже минули на віки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, додає Варфоломей, могли-б умовити Харитину і видати її за „такого старого, лисого і з сивими вусами“, але чи не зробили-б ми Харитину безталанною? не нарікала-б вона опісля на нас?“

Ні з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитині, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образив ся-б за дівочу правду. Коли-ж Варфоломей так жалковав молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми богацько старійша за Харитину, требаж було і Натальчиної молодости шкодовати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брав ся її висватати за Тараса.

Ні! тут не було такого гуманного жалкування молодого віку, про яке розповів потім Варфоломей. Він і його жінка таки умовляли Харитину, кликали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, жити ме на хуторі біля Канева, жити ме не вбого²⁾, одначе Харитина не згодила ся і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого паробка Федора Гриненка, що був нисарем. Не вгадати, чи була-б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриненком вона була безталанна, бо Гриненко той був паниця великий.

¹⁾ Правда 1876.

²⁾ Лист Крамаренківни.

Таким чином зовсім не було у Варфоломея певної причини длати сватанне і відтрусати Тараса від Харитини вигадками про останню. Зовсім не треба було перед ним „брехати“¹⁾, та воловодити його.

IV.

За оті 10 місяців, з того дня, як Ш—ко вернув ся з України до Петербургу і доки скінчило ся його сватанне до Харитини Довгополенківни, жите його в столиці йшло своєю звичайною ходюю. Піклованне придбати на Україні кишло та одружити ся неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було иньшої путі опріч художника та письменника. Тим то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезію і взагалі про рідне письменство. Мулить йому думка, висловлена їм Кулїшу в листі 5 грудня р. 1857²⁾, організувати український вістник періодичний. На сю думку, вже-ж, не могли не обізвати ся з щирою симпатією і енергією і всі наші видатнійші люде, що того часу перебували в столиці, от як Костомаров, Кулїш, Макаров, Білозерський, Каменецький і иньші. Спершу гадали редактором вістника настановити Макарова, а далі, не відаю через що, редагованне сподіваного вістника випало на долю Білозерського Васвля.

На виданне вістника треба було, звістно, дозволу, а на те треба було і клопоту і часу. Щоб не гаяти часу, наші земляки прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавнича робота вимагала хоч якої небудь легенької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада³⁾. На обовязку громади і лежало збиранне, упорядкованне і виданне українських книжок.

З споминок Недоборовського, надрукованих в Київській Старині і з споминок інжинера Федора Черненка, переказаних мині особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866 бачив ся з ним в Петербурзі, відомо мині, що громада збирала ся що тиждня у Черненка⁴⁾. Тут в головах усіх бесід, усіх порад,

¹⁾ Правда 1876 стор. 67.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 79.

³⁾ Перша українська громада була організована в Полтаві р. 1858.

⁴⁾ Небіжчик Черненко був чоловік одинокий, небогий, щирий Українець, людина гостинна і незвичайно добра.

стояло піклованне про українське слово, про народню осьвіту, про виданне книжок. Часом же читали — або автори свої твори, або ті чи иньші реферати, сьпівали, а инколи трапляли ся і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час на малюванне. Він так був обтяжений працею, що инколи браковало йому часу піти до знайомих, або листа написати. Бачимо, що з того часу як вернув ся він з України він, опріч Варфоломея, майже ні з ким не листовав ся. Коротенький лист до Кухаренка, та записочка до Ю. П. Ковалевського¹⁾ — от і все листованне. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. „Легче, каже він, верблюдови в ушко голки пролізти, ніж доброму художникови покинути свою майстерню серед білого дня“.

З коротенького листу до Кухаренка²⁾ знати доволі цікаву експлоатацію імени поета і поспільних відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисьвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав за помози 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкови: „брата Петра у мене нема; Біг його знає, звідкіль він узав ся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і багатий“.

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мині ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громадї він читав свої твори, сьпівав і часом змагав ся з Костомаровим; змагались вони палко, горяче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і горяче змагали ся вони, а з громади вертали такими-ж приятелями щирими, якими й завждї були. Трапляло ся, що Костомаров брав инодї Тараса на жарти, але жартовав ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнївав ся. Що історик наш глибоко шановав і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, опріч Черненка і Василюха Білозерська. Костомаров, каже вона³⁾, вельми любив Шевченка, в характерах їх було богацько однакового: живість, перенятливість, великий талант, глибоке почутє поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальши. Коли поет приходив то Білозерських, він часом сьпівав, сьпівав дуже гарно. Усе що в бесїдї говорив він, було передуманим і висловлював він

¹⁾ Русская Старина 1884 том 42 стор. 402

²⁾ Зоря 1894 ч. 5.

³⁾ Рус. Стар. 1887 вн. 3 стор. 611.

талановито, гарно. Він знав Байрона і Шекспіра, судіював їх пильно і часто говорив цитатами з їх творів.

Приятеливання Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнило ся, коли на весні р. 1860 перебрала ся до Петербургу блага няня Миколи Івановича і Костомаров заквартировав не далеко від Академії художеств¹⁾. Що тиждня у вівторок у Костомарова збирали ся знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжді бував на тих вівторках, oprіч того заходив до історика і в инші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною гр. Толстих.

Освічена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобала ся Костомарову, а Толстим не можна було не вподобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали великдень р. 1860, останній на віку Шевченка. Пючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесіду, бесіда перейшла на горячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас горяче і завзято нападав на історика, а останній ласкаво жартовав. Змагали ся вони до самого сьвіту, а потім пішли на берег Неви любовати з картини соняшного сходу. „Тут, каже д. Юніе, весело розмовляли, не маючи й на гадці, що вже ніколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком великодного сьвята“²⁾.

Дійсно, то був останній великдень в житю Шевченка: кінець був вже не далеко, але „живий живе гадає“; тим то ні сам поет тай ледви чи хто з його приятелів бачив, що гроза наближаєть ся, і не чули глухих ознак її.

Мусимо одначе вернути ся трохи назад.

V.

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозі з заслання, коли перебував в Нижньому Новгороді, взяв ся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербургу, він прохав Каменецького взяти на себе клопіт в цензурі³⁾. Але з того часу минуло півтора року, а „Кобзарь“ не виходив на сьвіт Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все цензура, а друге — брак коштів потрібних на виданне.

¹⁾ ibidem 1880 кн. 3 стор. 605.

²⁾ Вєстн. Евр. 1883, VIII стор. 841.

³⁾ Кобзарь т. III стор.

Книгар Кожанчіков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання „Кобзаря“ давав авторови дуже невеликий гонорар¹⁾.

Шевченко тямив змикруцтво книгарів і не хотів підлягати йому. Від ексцльоатації Кожанчикова і взагалі книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859²⁾: Серденько! не посылайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні“.

До всього того Кожанчіков млаво якомь браз ся за справу видання „Кобзаря“ і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл не легка річ була.

Хоча цар Микола був вже в могилі, і царював новий цар, а про те видана р. 1847 заборона друковати Шевченкові твори не була скасована³⁾. З другого боку хоча за нового царя повіяло ніби вільнішим вітром, і здавало ся, починало дніти і займати ся на свѣт, а про те вже р. 1859 на пресу заносить руку реакція і досягає того, що задля догляду над пресою організовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академик Никитенко, що й сам належав до цензорів, каже⁴⁾, що той комітет деморалізовав молодіж („развращаль“). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославцева зсадили за те, що він в „Русск. Слов-і“ не заборонив такої фрази: „Гоголь былъ уважаемъ публикою до тѣхъ поръ, пока не началъ рабски воскурять фиміамъ царю земному і царю небесному“⁵⁾.

Тим то й не диво, що петербурські цензори вагали ся з творами Шевченка, найпаче з його „Гайдамаками“, воловодили і не хотіли давати дозволу. Цілих шість тижнів Шевченко і його приятелі і знайомі ходили коло цензорів, але не можна було їх ублагати, на перешкодї більш за все стояла та заборона р. 1847. Нарешті стали на тому, щоб вдати ся безпосередно до міністра освѣти, яко головного начальника цензури. Міністром на той час був Ковалевський, чоловік дійсно добре освѣчений і ліберальний; він звелів дати дозвіл друковати Шевченкові твори. Дозвіл,

¹⁾ Кіев. Стар 1889 кн. 2 стор. 463.

²⁾ Правда 1875 стор. 574.

³⁾ Русск. Стар. 1889 кн. XI Дневникъ Никитенка.

⁴⁾ Дневн. Никитенка за р. 1858.

⁵⁾ Русск. Стар. 1890 кн. XII стор. 606.

датований в Петербурзі „28 ноября 1859“, вийшов з під пера цензора Бекетова.

Дозвіл міністра, звісно, не відбрав права цензору знївечити в творах Шевченка ті „поодинокі місця“, які на думку цензора були нецензурні. Щоб зручніш було читачеві уявити собі думки цензора Бекетова про те, що можна друкувати, а чого ні, наведу ті вірші тільки з „Катерини“, яких Бекетов не дозволив надрукувати. В розділі III після віршу „Поки сльози лють ся“:

„Отаке то лихо! бачите, дівчата:
Жартуючи кинув Катрусю Москаль,
Недоля не бачить, з ким їй жартовати,
А люде хоч бачать, та людам не жаль:
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
Коли не з'уміла себе шанувать“,
Шануйте ся-ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довело ся Москаля шукать“.

Далі тамечки-ж після віршу „що мині робить“ не дозволено надрукувати:

„Сирота собака має свою долю...
Моє добре слово в сьвітї сирота;
Його бють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сьміх не пита.
А йвася питають, заранне питають,
Не дадуть до мови дитині дожить...
На кого собаки на вулиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить?... Чорняві байстрята...
Одна його доля: чорні бровенята,
Тай тих люде заздрі не дають носить“.

Третій недозвіл — се початок IV розділу:

„Попід горою яром, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби в Гетьманщині стоять;
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать...
Мов покотило червоніє,
Крізь хмару, — сонце занялось,
Надув ся вітер, як повіє, —

Нема нічого!... скрізь біліє...

Та тільки лісом загуло¹⁾.

Визволивши „Кобзаря“, хоча й вельми покаліченого, з цензурної неволі, треба було помірковать про кошти на видання.

В гурті Тарасових приятелів було не мало українських богатирів-дуків, от як напр. Галаган, Тарновський, Сошальський і ин. таких, що спроможні були на видання „Кобзаря“ вийняти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала-б і навіть не почувала-б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошанованне до кобзаря-генія і до рідного слова. Потребу видання „Кобзаря“ всі вони добачали, а про те ні в кого не простягла ся рука дати потрібні кошти. Вжеш не злидні, не материяльна неспроможність стояли їм на перешкодї. І коли-б не трапило ся щасливої нагоди, так річ певна — видання „Кобзаря“ не минулоб жмикрутських рук столичних книгарів.

Коли Шевченко в липні р. 1859 гостював на Україні у Платона Семеренка, хтось зняв там бесїду, що Шевченкових творів в продажі давно вже нема. Тарас відповів, що потрібних на видання коштів власних у його нема, а „Кацапи видавники-книгарі вельми скупі“²⁾. Семеренко тоді додав, що аби тільки цензура дала дозвіл, а кошти на „Кобзаря“ будуть.

Памятаючи про сю розмову, Шевченко, принявши дозвіл цензурний, написав до Олексія Хропаля (управителя Семеренкових дїбр в Городищі): „Сьогодні, писав він, цензура випустила з своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледви пізнав свої діточки. А „издатель“ — кацапська душа — половини не дає того, що я прошу і що мині притьмом треба. З таким моїм лихом я отсе до вас з Платоном Федоровичом: вишліть мині 1100 карбованців а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом“³⁾.

Семеренко не гаючись 11 грудня післав в Москву до свого комісiонера Пурлевського переслати Шевченкови потрібні йому гроші

¹⁾ К. С. 1885, II с. 520—I. Не тямлю чому досі отсіх заборон не заведено до „Кобзарів“, виданих після р. 1885. Тим часом опріч своєї красп, наведені вірші мають велику вагу в поемі і з иньшого боку.

²⁾ Київ. Стар. 1889 кн. 2 стор. 461.

³⁾ *ibidem*,

і того-ж дня, повідомляючи про се автора „Кобзаря“, додає: „усі ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапило ся зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забував. Дасть Біг, побачимо ся і побалакаємо по правді. Атже ви за правду не гнївати мете ся? хоч на перший раз скажіть мені по правді: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (російською), а до Олексія Івановича (Хропаля) другою? (українською). Коли таке нелітературне листованнє, як моє, не втомить вас, так прошу вас і до мене коли небуть написати“¹⁾.

Жадного слїду нема,—щоб відповісти запевне: чи після наведеного листу переписували ся Шевченко й Семеренко, чи ні? Тільки з Тарасового листу 12 сїчня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабуть прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли нарешті вийшов „Кобзарь“, Шевченко розсилав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб прийнявши посилку, одвіз примірники „Кобзаря“ в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши на „Кобзарі“ — „коштом Платона Семеренка“, останній, як переказує д. Чалий²⁾, вельми ремствував на Тараса, бо даючи гроші на виданнє, він не бажав, „щоб відала лївша про те, що дїє правша“, і після того Семеренко вже не схотїв відповідати Тарасови.

І Варфоломей³⁾ свідчить, що дійсно Семеренко гнївав ся. Тарас же, довідавшись про се, писав: „нехай собі сердить ся, коли у його така сердита натура“.

Дійсно Платон Семеренко був чоловік стільки-ж добрий, скільки скромний і ворог всякої реклами, але, кажучи правду, за ту рекламу не слїд було йому гнївати ся на Тараса. Коли хто й винен тут, так хїба ті люди, що знаючи Семеренкову вдачу не остерегли Шевченка, щоб на своєму „Кобзарю“ не оголошував ймення видавника.

З тих листів, що приходили до Шевченка з подякою за „Кобзаря“, варто де-про-які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Козачковський горяче дякує за „Кобзаря“ як за дарунок дорогий своєю вартостію абсолютною.

¹⁾ ibidem.

²⁾ Чалий стор. 175.

³⁾ Правда 1875 стор. 967.

Навпаки другий старий приятель Максимович дуже якоеь холодно висловляє свою подяку, а дука Великорос Катенін писав: „Спасибіг, що не забули і про мене. Живить многі та многі літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та свідомости гідности чоловіка будить простованне до Правди і Добра“¹⁾.

VI.

Справа скасовання крѣпацтва, що цілий вік гризла добре серце Шевченка, йшла дляво, і длявість та тепер повинна була ще більш турбовати йому душу. В Петербурзі тоді саме земляк наш і добрий знайомий Тарасів — Полтавець-дідич Олександр Оболонський видавав симпатичний вістник „Народное Чтеніе“, де було друковано кілька поезій нашого кобзаря. Вжеж річ певна, що провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболіванне про долю рідних братів і сестер. Отут нераз здіймали бесіду про те: яким його робом прискорити визволенне з крѣпацтва постових братів і сестер? Примірковали перш за все в журналі Оболонського надруковати коротеньку автобіографію Шевченка. Останні слова тієї автобіографії, надрукованої в книжці за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на гвалт про долю крѣпаків-Шевченків. „Мое минуче тим більш жахливе, писав в автобіографії поет, що мої рідні брати і сестри і досі ще крѣпаки!... Так! вони і досі крѣпаки...“

Але яких же заходів ужити далі, коли отсі трагічні слова зівалтовали ворогів крѣпацтва? Годі було сподівати ся, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки Поляка Фльорковского, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковский журналів російських, та ще таких як „Народное Чтеніе“ не читав.

Примірковали вплинути на Фльорковского через комітет „Общества (товариства) для пособія (запомогі) литераторамъ и ученымъ“. Тургенев тоді вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітеті і взяв ся внести туди поданне про визволенне Шевченків з крѣпацтва.

Комітет на засіданню 21 березія прирадив вдати ся до Фльорковского і прохати, щоб він випустив з крѣпацтва Шевченкових родичів ради пошановання літературних заслуг Тараса і взагалі літератури²⁾.

¹⁾ Чалий стор. 177.

²⁾ Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидче написав до його „як зовуть жаботинського і кирилівського пана і що воно таке? і як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини?“ Варфоломеева відповідь чомусь загаяла ся, і Тарас через день після згаданої в горі приради Комітета, знов нагадує Варфоломееви і додає: „робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварчить, а ти мовчиш²⁾). Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунті він живе? нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катерині доведеть ся потім платити, а Йосипови тепер без плати віддадут⁴⁾. За кілька день після сього Тарас листом 28 березія просить Варфоломея поїхати в Кирилівку і сказати братам і сестрі Ірині, „щоб вони не квапили ся на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучше подождут⁴⁾“).

Така порада була саме на часі і як раз добре остерегала Шевченків. Фльорковський, одержавши лист від Комітету, примірковав собі разом догодити Богу і мамоні; він тямив, що визволенне крепаків річ неминуча, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб визволяючи крепаків, наділити їх землею. Фльорковський, перш ніж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землі, і зараз же перенести ся куди-небудь з Кирилівки. Мабуть звістка про се дійшла до Тараса, бо в листі 22 квітня він просить Варфоломея сказати Микиті, аби спитав у Фльорковского, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковский відповів, що випускаючи Шевченків на волю, він ні за які гроші не дасть їм землі. Шевченки, маючи вже поперед братову пораду, не квапили ся на волю без землі, відrekli ся Фльорковському від волі без ґрунтів і землі.

Фльорковский не хапав ся відповісти Комітету і ледви 19 мая вислав свою відповідь⁴⁾), що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть йти на волю без землі.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіді Фльорковского і довідавшись, що з Петербургу їде на Україну, саме в ту країну, де живе Фльорковский, молодий Українець Микола Новицький⁵⁾), прохав його побачити ся з Фльорковским і спитати у його:

1) Правда 1875 стор. 929.

2) *ibidem* стор. 930.

3) *ibidem* стор. 966.

4) Київ. Стар. 1890 кн. II стор. 335.

5) Нині генерал і командир корпусу.

чи гадає він вволити волю Комітета і випустити Шевченків на волю? коли бажає, так чи за гроші, чи без плати; чи з землею і т. д. ?¹⁾.

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листі голови товариства — Юрія Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиці, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доволі часто бачився з Тарасом. Про щоб тоді не заходила бесіда у них, Тарас на сам кінець зводив її на своїх братів і сестер і стискаючи Новицькому руки, говорив: „Голубчику! попильнуй, поклопочи за отих безталанних“²⁾.

В перед-день свого виїзду з столиці д. Новицький зайшов до Шевченка попрацювати ся. Увесь час, доки Новицький сидів у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводило ся його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по салях академії, спиняючись перед видатнішими картинами. Найдовше стояли вони перед творами: Іванова — „Явлення Христа народу“, та Брюлова „Осада (облога) Пскова“. Художник хвалив подробиці картини Іванова, але суцільність її не вдовольняла його. Більш хвалив „Осаду Пскова“, згадував творця її свого учителя-друга і вказуючи на сцену, де Москалі і Поляки, знявши в гору коругви та святі хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бой, Тарас мовив: „Глянь! во ім'я і на славу Христа люде йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крові та сліз пролито іменем Христа!... Боже ти мій, Боже!“ Сидячи потім в своїй тісній кватері-келії, Тарас читав своєму гостеві свої твори, иньші з них були написані на стіні. „Се так собі, говорив він: сижу, малюю, а прийде що в голову, я його й запишу на стіні“.

Прощаючись (то було останнє прощаннє!) Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: „Ох! Ярино, Ярино!“ промовив він, упав на вбогу канапку і заридав істерично, наче та дитина.

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все за порадою Тараса побачив ся з його братом і з Варфоломеем, а тоді вже й з Фльорковским.

Фльорковский згодив ся, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ґрунти, але ні за що не хотів наділити їм поля, гово-

¹⁾ Київ. Стар. 1890 кн. 2 стор. 337.

²⁾ ibidem 1889 кн. 3 стор. 731.

рячи, що цього не можна йому зробити, аби не спокушати інших селян. „О! тай бестия-ж отсей Фльорковский, писав Новицкий до Шевченка, ще й яка бестия! наймоднійша! Не скажу, що він заправить за ґрунти, каже: про се треба помірковати“¹⁾).

Небавом після того Фльорковский впевнив Шевченкових братів прийняти волю без ґрунтів і без землі і 10 липня склав з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав Фльорковский задля себе²⁾. Про такий визвіл він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливости подякував йому, але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея: „Микиті скажи, як побачиш його, що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чорт зна що! Порадь їм, щоб вони швидче записалися в міщане: один в Звенигородці, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі. Мині тут так радять. Не знаю як ти порадиш“.

Таким чином брати і сестра Тарасова з дітьми добули собі визвол з крeпaцтвa за кілька місяців до скасування його; але жадної користі їм з того не було і була-б ще велика шкода, коли-б вони були не схаменулися і коли-б був дідич Фльорковский сам себе не перемудрив. Аж до березія р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту; а коли з початку березія оголошено було скасування крeпaцтвa, так Шевченки схаменулися і відцуралися і акту і волі без землі: „на що нам тепер панська воля, казали вони, коли люде діждалися волі царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, худобу, та ще й з рідного села геть тікати. . кажуть: записуйся в міщане!“

Фльорковский дійсно дав їм волю з умовою, щоб вони вибралися з Кирилівки, і тепер не звертав жадної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притємом вимагав, щоб Шевченки покинули Кирилівку і виписалися звідтіль. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковский написав, що Шевченки виписалися з Кирилівської громади, а ґрунти і землі, що припадали на них, показав вакансовими. Адміністрація затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагалися і жили в Кирилівці на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковский випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли-б не трапила ся була польська революція р. 1863.

¹⁾ Чалий стор. 174.

²⁾ За ту позичку були в заставі банку усі крeпaки Фльорковского. Банк давав позичку не під землю, а під „душі“. По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб.

Вона між пньшим викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрація (мирові посередники і иньші урядники) з Поляків була переініена новими людьми, переважно Українцями, а між ними були люди, що взагалі сприяли інтересам визволених крєпаків. Перевірювати кирилівську грамоту довелося Лашкевичови. Отоді й полагодили ту шкоду, яку хотів був заповідати Шевченкам Фльорковський. Шевченки лишилися в громаді кирилівських селян, при батьківських ґрунтах і з наділом поля¹⁾.

VII.

На літо р. 1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз'їздилися з Петербургу: хто на села, хто на „дачі“.

Толстї виїхали на дачу до Виборґа (в Фінляндії); звідтіль хоч і вернулися 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомаров спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернув ся вже в осени²⁾. Білозерський виїздив в Костромську губ. до жінчиної рідні³⁾. Ще ранійш за всіх рушив з Петербурґа Куліш, він простовав через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралося чоловіка з 200, були тут і селяне-крєпаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці і генерали і письменники; були Жиди і репрезентанти усіх славянських національностей. Звістно переважала національність українська, і панувала її мова. За обідом були промови на всіх славянських мовах. Хоча обід був на шаббу Кулішеви, але властиво панувало в промовах імення автора „Кобзаря“, а в тоастих бажанне розцвіту української ідеї народно-національної. До віку незабути мині одного тоасти, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед тим, як сідати до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до розпорядників того обїду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мині мужчина і став прохати прийняти його до обїду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусяв відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. „Вже як собі хоче, відповів він, возьміть з мене

¹⁾ Київ. Стар. 1889 кн. IV стор. 190—193.

²⁾ Литер. Наслїдїє 116—118.

³⁾ Правда 1888 стор. 215

хоч в десятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустить хоч постояти біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу". Порадившись з своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість сяк-так примістився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій але енергичній промові, повитав Куліша яко „старого знайомого“. Памятаю, наче отсе зараз, здивовану твар Куліша; знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тост: „з уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширила ся, зміцняла ся і нишала ся по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу“.

Трудно уявити собі той ентузіязм і захват, яким переняла ся уся громада і та що була за столом і та що стояла навкруги салі під вікнами...

Взагалі той час — був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, зняв ся до такої висшини, до якої після того він не знімав ся вже в Полтаві.

Куліш, пишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що „скільки не було на тому бенкеті промов поважаних, то, знайте, ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужині. Пили нераз вам на здоров'я і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошанували Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим „Кобзарем“, наче з яким скарбом дорогим, носить ся, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повитвержують усі ваші стихи на пам'ять і тривайте, чи не по „Кобзареві“ вони й Богу молять ся. Бувайтеж здорові й веселі з своєю працею гарною, а я поїду вашого брата Варфоломея одвідати“¹⁾.

З Тарасового листу до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що дійсно Куліш був у Корсуні. Варфоломей радив ся з ним про свою думку взяти ся до крамарства. Річ очевидна, що в сій справі він раховав більш за все на Тарасову запомогу і гадав крамарство

¹⁾ Чахий стор. 179.

своє розпочати книжками. „Бачу, відповів йому Тарас¹⁾, що ти з Кулішем аж надто розфантазіровали ся. Книгар Кожанчіков сказав мині сьогодні от що (а він се діло добре знає), що „на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжній торгівлі можна получить 10% з великим трудом“. Мині й самому не подобаєть ся твоє сїпачество, та нема де дїтись. Бумага (папір) і чай се инше діло. Напиши мині гарненько, чи багато тобі треба кредиту на се діло?“

Таким ото чином, коли нарешті виїхали з Петербургу Макаров, а потім і Новицький, Тарас лишив ся майже самотнім. Немов наумисне се стало ся тоді саме, коли він запевнив ся, що з сватання його до Харитини нічого не буде, коли, значить, душа його повяла ся хмарою нудьги і коли саме, більш ніж коли будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

„Його, каже Костомаров, переняла душолюбна туга, яку сплонила самотність і ненормальне становище на висині слави після 10-літнього заслання, що розлучило його з освіченим миром“²⁾.

Натурально, що туга та і гнала Тараса, може не свідомо задля його самого, куди небудь до людей, де-б почути хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербургу є село Стрільня, куди виїзять літовати чимало людей з столиці. На літо р. 1860 в Стрільню на дачу перебралась жінка Куліша і сестра її Надежда з родиною. Ще на весні того року Тарасова землячка і знайома дідичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайловну взяти на літо до себе слугу її, покоївку Ликерію Полусмаківну, крепачку брата Карташевської, дідича Олександра Макарова.

Ликерія була Українка з Ніжинського повіту. Дівчина молода, літ під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Надежди Михайловни „Наталка-Полтавка“³⁾, що треба додати, не виявляє до Ликерії симпатії. Турґенев⁴⁾ каже, що Ликерія була „свіжа, молода, трошки необтесана, не вельми гарна, але по своїому приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постатною фігурою, властивою її національності“⁴⁾. На смак Турґенева, що до жіночої

1) Основа 1862 кн. VI стор. 22.

2) Русская Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

3) Зоря 1892 ч. 5.

4) Кобзар 1876 стор. VI.

краси і взагалі на його смак художницький можна сьміливо покладати ся. Глянувши на портрет Ликерії¹⁾, перечитавши те, що я виписав в горі, не можна не признати, що Ликерія була доволі гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкови. До сього треба сказати, що сїмя Карташевських тішила ся з Ликеріної вроди і не жалковала коштів на дороге і зграбне національне убраннє Ликерії²⁾. Що до портрета духово-морального так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трошки вміла читати) хитра, лїнива, нечепурна, з а в ж дї - б то ходила невмивана, з брудною шнєю і нечесаними косами, любила красовати ся, манїрити ся, лицяти ся і „заводила любовні інтриги з лакеями сусїд“³⁾.

Не все в отьому портреті здаєть ся минї певним; можна-б до його додати ще де що з невеличкої замітки Лободихи⁴⁾, що писала під прибраною назвою Кранивина, але-ж замітку Лободишину я мушу цілком знехтовати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликерії боку. Мене дивом дивує та відвага з якою Лободиха надруковала ту замітку! замітку занадто образливу задля гідности Ликерії, яко жєнщини, а для самої Лободихи яко писательки. На превеликий жаль, Лободишина замітка хоч і занадто бє в очи своєю вигадливостію, а про те д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки⁵⁾. Тим часом аби хоч трохи прирівняти Лободишину замітку до споминок її, надрукованих в „Пчелі“ р. 1875, якими д. Чалий доволі користовав ся, зараз кинєть ся в очи, що Лободиха надруковала такі вигадки про Ликерію, яких вона не чула і не могла ні сестра її ні тим паче сама вона чути з уст Шевченка.

Досить би було згадати і Лободисї і д. Чалому, що епізод з Ликерією трапив ся у Шевченка в другій половинї р. 1860, себ то рік після того, як Тарас кватерував у Києві у Лободишиної сестри!... Після сього епізоду Тарас з Петербурга не виїздив, так само, як Стефанія Матвійвна Лободиха до весни р. 1862 не виїздила нікуди з Полтави. Принаймні я близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів що тиждня і не пригадаю ніже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ я не заставав її в господї!

1) Пчела 1878 ч. 2.

2) Пчела 1878 ч. 2 стор. 31.

3) Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

4) Пчела 1875 ч. 5.

5) Сводь с. 171.

Яким же чином можна поняти віри, щоб Шевченко в першій половині серпня р. 1859 розповідав Лободишиній сестрі у Києві, що він „як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжну дівчину Луцьку?“¹⁾

Таким чином усе, що написала Лободиха про Ликерію, треба цілком знехтовати яко добуток власної фантазії Лободишинної.

В духово-моральному портреті Ликерії, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри ні в одну з ознак нечепурности. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк: „нечепурна жінка, казав він, і циганови не годить ся“. А вже-ж і він і Турґенєв помітили-б, коли-б справді Ликерія ходила такою нечистою, невмиванкою і з брудною шнєю. Нарешті, як погодила-б і Карташевська красу і дороге убране Ликерії з таким неохайним брудом?

Що до „лицяння і любовних інтриг з лакеями“, то нехай вони й були, бо й Кулішиха в листі до Макарова каже, що Ликерія вітрогонна, але-ж се був зовсім натуральний добуток впливу столичної „цивілізації“ на темну людину молоду, свідому своєї вродливости і вивезену з села на розпуті столичної деморалізації. Коли Ликерія своїм поведженням не відповідала нашим моральним змаганням, так виновата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такої покоївки, не жалковали грошей на убрання її, але не дбали, не пильновали про її освіту і виховання моральне. Ликерія була тим, чим була і більшість, коли не всі крепачки покоївки відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалізований натовп без освіти, без доброго догляду, без певного виховання!

Взагалі що до споминок Наталки-Полтавки мушу я поводити ся скептично і брати з них тільки те, що не стоїть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: Під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на пятій весні свого віку, і хоч би яка добра не була у неї память, то се ваги не має. В даному разі важні спостереження над душевними пружинами і Ликерії і Шевченка, а сього жадна 4-літня дитина спостерегати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своїх споминок Наталка-Полтавка (пані Кибальчич) списала з уст своєї матери, людини геть вже пристарковатої, людини такого віку, коли память часом вже не слухаєть ся. Тому то в Наталчиних споминках стрічаємо таке, що просто неможливе. Напр. вона каже, що

¹⁾ Пчела 1878 ч. 5.

²⁾ Правда 1875 стор. 926.

Ликерію Шевченко возив до графині Толстої, що Толстая привітала її дуже приязно і т. д.¹⁾ Отже дійсно нічого цього не було тай не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Виборгу в липні, зараз виїхала за границю²⁾, з відкіль вернула ся до Петербургу вже тоді, коли Шевченка не було на світї³⁾.

Так от сю Ликерію, коли вона літовала в Стрільні „на дачі“, зустрів і познайомив ся з нею Шевченко.

VIII.

Знайомість Шевченка з Ликерією трапила ся саме в недобру, кажу я, задля поета годину; коли саме він був всіма сторонами охмарений, зажурений лихими материяльними і моральними обставинами. Нудьга, самітність, свідомість свого тяжкого розбитого життя і свідомість недугу свого, свідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, свідомість що

„Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись... Нема!
А нікогісенько нема...“

Нарешті свідомість глибока і правдива свідомість, що поетови „нема з ким сісти, хліба з'їсти“. Сума цього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно тяжку, скорботну пору у чоловіка часто одна хвилина — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дівчину, саме йому під смак; сироту, крепачку, „сестру по плоті і крові“, стрічає її на тому розпутті, що таких як вона дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу до віку вже нема!... Один мент — і перенятлива душа поета стає на тому, щоб побратися з Ликерією; звернути її з розпуття на добрий шлях і таким чином придбати й собі такого друга, з яким „хоч і як небудь на сїм світї, а все таки-б якоесь жилось“⁴⁾.

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5.

²⁾ Лит. Наслѣд. ст. 117.

³⁾ Вѣст. Евр. 1883, VIII стор 842.

⁴⁾ Кобзарь 1876 т. 1 стор. 366.

Перенявшись таким бажанням, годі вже було Тарасови спостережати духово-моральний образ Ликерії, годі було йому аналізувати і її і себе самого! В таких випадках, розум спить, а чоловік слухаєть ся тільки голосу свого серця і дїє по його волї. І от в липню 27¹⁾ Тарас сватаєть ся до Ликерії. Ликерія згожуєть ся стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликерією (се було на дачі у Стрільні) Тарас зараз же оповів Надєжді Михайловні, що кохає Ликерію і хоче одружити ся з нею²⁾.

Надежда Михайловна, почувши від Тараса таку новину, не тільки так з'умила ся, що „їй здало ся наче стеля упала їй на голову і придавила її“, але вона і образила ся „і не тямлячись від горя і здивовання, скрикнула: Боже мій! що ви задумали Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерія!“ Тай заходила ся розповідати усе, що знала недоброго про Ликерію, вмовляючи його покинути свій чудний замір³⁾.

Здивованнє таке я цілком розумію, але цілком не тямлю, за що вона образила ся?... Не вгадуватц му, чи вона не спроможна була чи не хотїла зазирнути на дно Тарасового серця та подивити ся, що там тоді діялось? Вона-б спостерегла, що замір Тарасів побрати ся з Ликерією з його погляду був зовсім не чудний. Коли-ж вже добре знати було, що Ликерія зовсім не відповідає Тарасови і не може, вона стати йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому треба, так годило ся-б ужити найделїкатнїйших і гуманнїйших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб поетови нігде не зашчиміло, щоб він і сам того не помічаючи, впевнив ся, що Ликерія йому не до пари, і вже що найперше — не вимовити проти Ликерії ніже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська ввічливість. А Надежда Мих. не вважала на се і досягла добутків саме супротивлежних тому, чого бажала досягти.

Поради її Тарас, натурально, не послухав ся; ганьба Ликерії, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально викликала у його гнів і він відповів:

„Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його-б не послухав“.

¹⁾ Чалый стор. 165.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 83.

В тій пораді, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерію, Шевченко зовсім справедливо добачив „панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку-ж людину, якою єсть і вона сама гордовита пані“¹⁾).

Беручи отсі звістки, подані Наталкою-Полтавкою, мушу сказати, що вони трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною Наталки-Полтавки Кулішихою в листі її до Ликерійного дідича до Олександра Макарова, що перебував тоді за границею. В листі Кулішихи, писаному під свѣжим впливом несподіванки, хоча теж чимало обурення проти Ликерії, але він, як писаний саме під час події, здаєть ся мині геть більш правдивим, ніж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня саме на Кулішеві іменини Шевченко обідав у Кулішихи. По обіді вийшовши в садок Тарас мовив до останньої: „я приїхав до вас, щоб Ликерію сватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема“. „Ви й виобразити собі не можете, писала Кулішиха²⁾), як я зуміла ся, не тому, що він хоче одружити ся з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерію! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликерійні вади, що чи неволя крепачька прищепила до неї, чи вона вже й на свѣт родила ся такою попсованою. Я вважала потрібним висловити Тарасови щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещирість. Я висловила йому і добре і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не прибільшую я? Ні, кажу: я не розсерджуйсь, коли ви не піймете мині віри. Я мало знаю Ликерію, а ви перевірте мої спостереження, розпитайте ся у тих, що більш за мене знають Ликерію. Він подяковав мині і здаєть ся добре зрозумів, що я говорила щиро“. Далі читаємо: „А як холодно Ликерія взяла те сватанне хоч за годину, вже всі в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що інтересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в національному костюмі. Питала у мене, в якому він був убранню, тоді як був боярином у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак.

За день після сватання я була у Тараса Григоровича; він прохав навідати ся до його, я гадала, чи не передумав він. Ні! він передав Ликерії Граматку і хрест. Взявши хрест, Ликерія спитала, що він коштує? а потім питає: „деж проба?“ Другим разом

1) Зоря *ibidem*.

2) Чалий стор. 165.

приїхавши до нас, Шевченко дав Ликерії букет з польових квіток. За кілька хвилин букет той валяв ся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!... Ликерія питає: чи він заможний? чи писати ме вірші, як переїде на село? „Він і старий і, здаєть ся, скупий, так не охота йти за його“. А потім знов заграє у неї виображене: „ні! піду! на злість дівчатам Карташевським піду, щоб вони збісили ся...“

„Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанці. Зібрала ся уся челядь, усі ходили повз паркап та сьміяли ся... Серце розривало ся на шматки...“

„Коли-б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна-б було зовсім инакше умістити Шевченкову молоду; ослобонити її від усякої брудної роботи і скільки небудь підготовити її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я бою ся, щоб з нею не трапило ся того, що стало ся з Мотрею Марка-Вовчка... вона дуже вітрогонна. Здаєть ся їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловляє його наймення. Ми тепер мучимо ся, вказуючи їй, що те чи инше не зроблене нею, що вона заспана, або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут що неділі, вона подає обід. а я тужу увесь той час. Ликерія — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годить ся молодій (зарученій). Вона перед усіма хвалить ся своїм женихом...“

Бачимо, що в своїому теплому та щирому листі до Макарова Кулішиха не таїла ся. Кожне слово її тхне симпатією до поета, і нема ані єдиного слова на користь Ликерії!... А проте ми не бачимо в тій характеристиці жадної незвичайної вади у Ликерії: ми бачимо її зовсім такою, якою і повинна вона була бути під впливом крпацької неволі, темноти і панської псевдоцивілізації. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дівчині, хоч би і панночці. Яка-ж би заручена не інтересовала ся: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? що тут лихого? або хочби недоброго?..

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він був думки і про Ликерію і про тих своїх земляків і землячок, що пильновали розлучити його з Ликерією? В листі його до Варфоломея¹⁾ читаємо: „будуще подруже моє Ликерія — крпачка, сирота, така сама наймичка як і Харита, тільки розумнійша від неї, пнеьменна і по мо-

¹⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 20.

сковському не говорить. Вона землячка наша з під Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почули, що мині Біг таке добро послав, то ще трошки подурнійшали. Гвалтом голосять: „не до пари, не до пари!“ Нехай їм здасть ся, що не до пари, а я добре знаю, що до пари...“

„З осені, як обробиш ся з полем і обкопаєш наше будуче кішло, вибери на тому кішлі найкраще місце і посади яблоню і грушу на память року 1860 липня 28“.

Варфоломей Шевченко, а за ним і д. Чалий¹⁾ кажуть, що при тому-ж листі Тарас прислав окремо на шматочку вірші „Посажу коло хатини“, викликані впливом сподіваного шлюбу з Ликерією, і додав на тому шматочку: „тільки що спечене ще й не прохолло“.

Вірші ті справді відповідають змістом своїм бажанню поета, висловленому в листі до Варфоломея:

„Посажу коло хатини
На спомин дружині
І яблоньку і грушечку
На спомин єдиній...“²⁾

Одначе викликані вони сподіваним шлюбом не з Ликерією, а хіба вже з Харитною. Під ним стоїть дата 19 листопаду р. 1859, а 6-го грудня того-ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катерині Толстівні³⁾. Значить вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнав ся з Ликерією.

IX.

За два дні після сватання Шевченко написав до Ликеріного пана Макарова в Ахен такий лист: „Біг в лиці Надежди і Олександри Михайловен помагає мині одружити ся з вашою дочкою і сестрою Ликерією. Помагайте-ж і ви вкупі з Варварою Яковлевною⁴⁾. Ликерія при купних наших друзях 28 липня сказала мині, що без братнього і батьківського вашого сьвятого слова не дасть мині такого-ж свого слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте-ж швидче до нас та благословіть Ликерію з Тарасом“⁵⁾.

¹⁾ Чалий стор. 169.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 362.

³⁾ Вѣстн. Евр. VIII 1873, стор. 842.

⁴⁾ Каргашевська, сестра Макарова

⁵⁾ Чалий стор. 163.

Ликерія і собі попрохала написати від неї листа до Макарова¹⁾. Вона казала йому, що їй знайшовся жених і сватає її: „жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити мій таке щастє. Та ще прошу: порадьте мій, чи виходити за його чи ні? Ви більш за мене його знаєте“²⁾.

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листу Тарасового свідчать нам, що просьба до Макарова згоди і благословення — була ні що більш, як простєсенька звичайна ввічливість.

Вже-ж Тарас був цілком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що діло було, щоб так сказати, в переддень знесення крєпацтва. І Тарас і сама Ликерія за такими умовами мали повний і певний привід вважати Ликерію людиною вольною.

Не такої думки була Надежда Михайловна. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерію приїхати до його, та з ним поїхати в крамниці купити їй де що на посаг. Пані не пустила „побоюючись, як каже її доня, одвічальности, що спочивала на ній за молоду дівчину. Тоді приїхав прохати сам Шевченко. Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнівався за те і зі злою іронією спитав: „а як би ми були повінчані, то пустили-б?“

„Запевне пустила-б, бо яке-б тоді право мала я не пустити її!“

„Не тямлячись від гніву, Шевченко тут же написав відомі вірші: „до Ликерії“ — „Моя ти любо! мій ти друже...“ Було се 5 серпня³⁾.

Так розповідає пані Кибальчич.

Гнів Тараса був зовсім справедливий. Не образити ся на заборону Ликерії поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг би хоч хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

„Не ймуть нам віри без попа,
Не ймуть нам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:

¹⁾ *ibidem* 164.

²⁾ Лист сей в її імені написано мовою московською. Такою-ж мовою ведено цілу сю переписку, писано навіть до Шевченка! Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликерії дорікали за те, що вона цураєть ся рідного слова...

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 84.

Заснули, мов свиня в калюжі
В своїй неволі“.

Кроткий, а вольнолюбний поет усіма своїми силами почув в тій забороні і деспотизм невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї „темного царства!“ Він виразно побачив, яка безодня розділяє Ликерію, по один бік, а по другий панів, навіть ліберальних, навіть тих, що приятелюють з ним!

Заборона була тим зеркалом, що показало не в доброму світлі і неню Наталки-Полтавки; вона навіть не тямил, чи ще гірш не хотіла тямити, що своєю забороною показала зневагу до Шевченка і сама себе принизила.

Добрим відносинам Шевченка до Надєжди Михайловни не можна було після тієї заборони не порвати ся. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надєжда Мих. мабуть зраділа тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерію; бо, признаєть ся і пані Кибальнич, „матери дуже хотіло ся, щоб він відкпнув ся від Ликерії“¹⁾.

Тим часом прийшла відповідь Макарова. „Мій щирій друже Тарасе Григоровичу! писав він до Шевченка²⁾: моє благословенне і ліпші бажання душі моєї напутствують всякий рух життя вашого. Так буде і що до Ликерії, дочки моєї. Та инакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим то я гадаю, коли річ іде про ціле життя, так треба помірковати добре і порадити ся усім вкупі. Писати про се не зручно. Підждіть мене, я хутко приїду“.

Пишучи до Ликерії Макаров висловив і їй бажання, щоб вона підждала його приїзду. „А про те додав, він, ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословенне і щирі бажання моєї душі“³⁾.

Відповіді, на око здають ся добрими, прихильними; але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулішиха. Надєжда Михайловна, пишучи⁴⁾ до Макарова,

¹⁾ Зоря 1892 ч. 5.

²⁾ Чалий стор. 164.

³⁾ ibidem 165

⁴⁾ Чалий стор. 167. Мині здаєть ся що д. Чалий помилив ся, говорячи, що се лист Білозерської. Зміст показує, що він від Симонової; але-ж у д. Чалого усі листи до Шевченка, що лишили ся по смерті його, тож і я не відважу ся стояти нестемно на тому, що се лист Симонової.

так штамповала Ликерию: „Вона (Ликерия) завела вечерниці; ми ляжемо спати, я кажу і їй лягати, а вона трошки посидить тай піде і вернеть ся о 3-ій годині, розмовляє, сьпіває, регочеть ся з москалями; ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона дів се тоді, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав мині на місяць 25 карб., щоб я дала їй окрему сьвітличку, а я їй за сотню не хочу її мати у себе, і хотіла написати вам ще до сватання, щоб ви згодили ся, аби я вирядила її в квартиру Карташевської“.

Писав до Макарова в сій справі і Василь Білозерський. На його думку Шевченко хоч і сьвідомий, що зробив помилку, посва-тавши Ликерию, але самолюбство—та упертість не дають йому ба-чити можливости звернути з тієї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його з непевної пути¹⁾.

Прийнявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликерії відповіді приязні, а про те того-ж таки дня 18/30 серпня писав до Надежди Михайловни що иньше. „Що ви допу-стили скоїти ся! вболівав він: чудно і гріх сказати, але коли-б Ликерия віддалась лакеєви, то серце моє не було-б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що поприходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерию так як ви, але я давно розгадав її. Який тяжкий час...“²⁾

Шевченко нічого про сі листи не відав. Не відав він і того, що „Ликерия, як каже Наталка-Полтавка, з найвним би то цнїїз-мом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і по-ганий, але йде за його через те, що, кажуть, він багатий“³⁾.

Під кінець серпня Тарас довідав ся, що Ликерия занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь „мизерию“, просячи пере-дати її Ликерії і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевики. Наталка-Полтавка додає, що тоді Шевченко прислав і хрест Ликерії і вона вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, вона з серцем кинула його геть і мо-вила: „Бог зна що!... я думала що золотий“.

Тут авторка „Споминок“ помилила ся. Ми вже відаємо, що хрест вкупі з Граматкою Тарас переслав Ликерії через Кулішиху, на третій день після сватання!

¹⁾ Чалий стор. 168

²⁾ Зоря 1892 ч. 5.

³⁾ *ibidem* стор. 84.

Небавом після Ликериїного недугу Шевченко 5 вересня писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Марковичем, перевезли Ликерию на квартиру до сестри графині Толстої — Катер. Ів. Іванової. „Мині здасть ся, додав Тарас, що ми добре зробили. Що ви на се скажете?“¹⁾

Одначе мині здасть ся, що переїзду Ликериї до Іванової дійсно не було, а було се тільки Тарасове бажання, а коли Ликерія і жила в Іванової так хіба вельми короткий час. Небога Іванової К. Ф. Юнге²⁾ категорично каже, що дійсно Тарас благав її дядину прийняти до себе Ликерию, але Іванова, несподіваючись добра з того сватання, відмовила і не згодила ся прийняти Ликерию хоч би тільки переночувати. Одначе вона помогла знайти недалеко від неї квартиру.

Про сей переїзд Наталка-Полтавка в своїх „Споминках“ розповідає зовсім що инше, і зовсім неподібно. „Шевченко, каже вона, приїхавши до нас, сказав матери, що графиня Толстая хоче взяти Ликерию до себе на житє. Мати поняла віри і порадившись з братом Макарова, згодила ся відпустити Ликерию, тільки щоб Маркович особисто відвіз її і передав з рук на руки графині. Так і зробили. Графиня дуже приязно привитала Тарасову заручену. Другого дня Ликерія прийшла до нас і розповіла, що у графині вона тільки переночувала, а Шевченко наняв їй окрему квартиру“³⁾.

З сього виходить ніби-б то Тарас і Маркович умовили ся обдурити Наталину неню, щоб як небудь забрати у неї Ликерию.

На щастє знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторці „Споминок“. Я вже говорив, що тоді саме уся родина Толстих була за границею.

X.

Здавало ся, що на обрїю у Тараса, чи певнійш — на тій стежці, що вела його, по його думці до шлюбу з Ликериєю, усі хмарі розігнав вітер і перешкоди нема.

„Поберемо ся ми після Покрови, писав Тарас до Варфоломея⁴⁾. На весні нехай би сестра Ярина перевезла ся на наше кішло тай

1) Чалий стор. 168.

2) Вѣстн. Евр. 1883 VIII, стор. 842.

3) Зоря 1892 ч. 5.

4) Основа 1862 кн. VI стор. 20.

хазяйнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі і в роботі зросли, але в простому, сільському ділі нічого не тямимо; то порада сестри Ярини була-б до ладу і мині і Ликерії. Отаке-то скоїло ся. Несподівано я приїду до тебе в гості з жінкою-сиротою наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає то й найде. Так і зо мною тепер трапило ся. Мині тепер не жаль, що Харитина трошки придурковата“.

В тому ж листі Тарас просить прислати на весіле сушених карасів десяток, другий або й третій, та запеченого дніпрового ляща одного, другого, або й третього“.

6-го вересня Тарас послав записку до Надєжди Мих., просячи передати через посланця Ликеріюну „мизерию“ і паспорт та дякував за „материнскія полеченія о сиротъ Ликеріи и за внимание“ до його. Записку ту написав по московськи; а се була у його ознака, що він не задоволений з того Українця, до якого пише або говорить по московськи.

Коли Ликерія поселила ся на окремії квартирі, Шевченко щодня провідував її, але ніколи не зіставав ся у неї пізнійш як до 9-ої години вечера“¹⁾. З сього добре знати, як то він пильновав берегти добру славу своєї молодої, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерію з ним серед дня до міста!

Запопадливо піклуючись про Ликерію, Тарас справив їй чимало доброї одежи, подарував їй коралї (добре намисто) і 200-б то карб. срібними грошима²⁾. Останний подарунок здаєть ся мині не певним.

Минуло кільки день, ледви чи більше тиждня. Ликерія прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцурала ся з Шевченком.

Що саме спричинило ся сьому, нестеменно певної відповіді немаємо. Наталка-Полтавка розповідає так: „Тарас прийшовши до Ликерії, побачив, що у неї в світличці великий безпорядок (гармидер): на столі патьоки води, тут же й гребінець з волосєм і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинув ся з кулаками до Ликерії, гукаючи: „Я не хочу такої! мині не треба такої жінки!“ . „І мині не треба такого чоловіка, старий, та поганий!“ відповіла Ликерія і побігла з хати.

Так розповідала матери пані Кибальчицевої сама Ликерія. Тарас про се нічого не розповідав, а тільки говорив: „гидота, погань!“

¹⁾ Вѣстн. Евр. VIII, 1883 стор. 842.

²⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

Сама Наталка-Полтавка гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликерії: „і мені такого чоловіка не треба! старий та поганий!“ вони вразили його і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерія не любить його, а йде за його тільки з вигоди. Щира душа поняла була віри лукавій душі, додає Наталка-Полтавка і обманяла ся в своїй вірі, от і все! просто, ясно і трагічно“.

Що трагічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справила ся під ту годину велика драма, треба-ж що-б були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справді була, Тарас кинув ся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагати ся.

Ми маємо вірші написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі „на память 14 вересня“. З самої присвяти я гадаю, що розцуранне з Ликерією стало ся в той день.

„Барвінок цвів і зеленів,
Слав ся, розстилав ся,
Та недосвіт перед сьвітом
В садочок украв ся.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив..
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!“¹⁾

Отсе ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерію, а може й себе з нею... А недосвіт? на мою думку, недосвіт — всі оті пащикования, що ширили про Ликерію. Хоч би й не так необережно їх простали, то все-ж якась частина їх дійшла до Тараса. Чуючи їх, чуючи навкруги: „не до пари, не до пари“, він натурально бентежив ся. Певна річ, що його підбивали проти Ликерії і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб стала ся в душі його велика пожежа! досить було дрібниці, щоб недосвіт побив, потоптав, поморозив „веселі квіти“.

„Чудне щось робить ся зі мною, писав поет 18 вересня²⁾: душі моєї не шкода було для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї“.

Неня Наталки-Полтавки³⁾ бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликеру, прохала його, щоб прийшов і роз-

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 ст. 363.

²⁾ Київ. Стар. 1885 кн. 2 стор. 133.

³⁾ Зоря 1892 ч. 5 стор. 85.

казав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодився, але з умовою, щоб при тому була Ликерія і Маркевич.

Приїхавши, Шевченко мовчки привитався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: „Нехай увійде“. Коли прийшла Ликерія, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав: „Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?“

— „Ні!“ тихо відповіла Ликерія.

— „А може я сказав тобі коли яке незвичайне слово?“

— „Ні!“

„Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, каже п. Кибальчич, підняв в гору руки, затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: „Так геть же від мене, а то я тебе задушю. Усе верни! до нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую“.

„Усі сиділи мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по сьвітлиці; мовчки стис усім руки і не промовивши ні слова, поїхав до дому“¹⁾.

Сцена була, знати, занадто важка! можна тільки дивом дивувати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що иншої сцени ї бути не могло і відважилася викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перенятливу і вражливу душу Тарасову, ради простої гуманності треба було пильнувати, щоб і не згадувати Тарасови про Ликеру, тимпаче не сприяти, щоб вони бачилися. Слово не хотіли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, роз'ятривши йому свіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не повідав ні слова дійсної причини свого розцурання з Ликерією. Кількома словами розмови з нею, він дав тільки науку усім, хто при тому був, що можна було пускати з ним до міста Ликерію, хоч вони і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшлася; та на жаль, знати з „Споминок“ Наталчиних, що і в сьому разі його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули...

¹⁾ Зоря. 1892 ч. 5 стор. 86.

X.

Річ натуральна, що поста переняла велика туга і скорботи; одначе піклованне завести свій хутор біля Дніпра хоч трохи ще розважало його надїєю на кращі години:

„Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати...

Так утїшав себе поет 24 вересня! В отсіх коротеньких і надійних і скорбних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька день назад поет сподївав ся від Ликерії! Тепер ті сподїванки вітром рознесло! Поет мріє, що вони хоч наснять ся йому „в його маленькій благодаті“:

„Приснять ся дїточки минї,
Веселая приснить ся мати,
Давне-колишній та ясний
Приснить ся сон минї. . і ти...
Нї, я не буду спочивати,
Бо й ти присниш ся...“

Не хоче поет, щоб вона йому приснила ся; він боїть ся, що вона „у малий його райочок з-під тиха-тиха підкравшись, наробить лиха, запалить рай той самітний...“¹⁾)

Поетови здавало ся, що розцураннє з Ликерією єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самітності і годї сподївати ся йому одруження. Ліпші години, здавало ся йому, хоча й прийдуть ще до його, але-ж прийдуть до самітного, до бурлакн. Ображене і зневажене Ликерією серце поета, зовсім натурально обурило ся, як каже Мікешін, взагалі проти жіноцтва. Але почутє самітності лежало глибше нїже обуреннє і потреба життя родинного, хоч і була придавлена епізодом з Ликерією, але не надовго, і зараз прокинула ся і заняла ся, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

¹⁾ Кобзар т. 1 р. 1876 стор. 263.

26 вересня зайшов провідати Тараса Федір Черненко. Тарас був хоч і спокійний, але смутний, зажурений. Черненко відав причину журби і пильновав не зачеити її в розмові, а зняв бесіду про академію. Рада академії художеств прирадила „уважаючи на знання Шевченкови в штудії і вмільєть його в гравюрі, доведені роботами його на завдану йому програму і иньшими його працями, надати йому звання академіка. Оголошення сїєї приради повинно було відбути ся з великою учтою, на торжественному прилюдному зібранню академії. Наймення нових академиків звичайно оголошують на таких зібраннях „при звукъ трубъ и литавръ“.

Тарас повеселійшав і почав говорити Черненкови про свої надії переїхати на весні зовсім на Україну і там в затишку на хуторі працювати коло гравюри. Він гадав видавати, яко мога дешевше гравюри з історії України і пускати їх дешево по 1—3 копійці, „щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту“ (лубочні суздальські малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасови лист з пошти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його — товариш по академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витовського. „Я її батька знаю, додав Тарас: він приїздив сюди не що давно і дав в „Основу“ свої байки, не згірш Гребінчиних“.

На мольберті лежав портрет Ликерії. Черненко гадав, що перед тим, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тепер Тарас нервово вхопив його і кинувши під стіл, мовив до Черненка: „А що Федоре! як на твою думку: чи не попробовать ще раз? В останнє? Не довело ся з крепачкою, з мужичкою, може поталанить з панночкою, тільки що... панночка...“

„З сим словом він скривив ся, наче кисллицю з'їв, зітхнув і мовив: „Тяжка клята самітність! вона мене з сьвіта зжене...“¹⁾

І знов в серці поета загоріло ся бажання життя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка²⁾: „Спасибіг тобі, мій давній друже Федоте! за твоє письмо, а ще більш спасибіг за те, що ти дїточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кирпатеньку чорнобривку. Як що вона справді доладна і хоч трохи в батька вдала ся, то ти швиденько, та дрібненько напиши мині. Ти пишеш, що є у вас добрий фотограф німець; то хоч укра-

¹⁾ Оповідання Черненка.

²⁾ Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

дучи, або одурячи, нехай він зніме її полице, а ти приходи до мене. Бач яким я принцем зробив ся! Як що те... то я і весни не ждати му, а на пів зими до вас приїду. Самотина отут мене допікає..."

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасі і запечені лящі Дніпрові, сподівані на весіля, та овва! не прийшло тільки весіля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломевви: „весіле того не буде. Дуже дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши. Я з своєю молодю, не побравшись, розійшов ся. Ликерия така самісенька як і Харита, дурнійша тільки тим од Харити, що письменна!... Що мині в сьвітї робити! Я одурію на чужині та на самоті“¹⁾.

Мабуть надія на нове сватанне трохи заспокоїла збентежену душу поета. Принаймні з віршів його, написаних 5 жовтня знати більш спокійне становище духа.

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого,
Я сам себе дурний дурю
Та ще й сьпіваючи...

...Лучче одурить
Сьбе таки, себе самого,
Нїж з ворогом поправді жить
І все нарікать на Бога“²⁾.

Заспокоюючись все більше, поет починає мірковати, що вже приходить до його зима і годі ждати „весни сьвятої долі! вона не зійде вже ніколи“

Твою надію оновить
І душу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
І нічогісенько не жди...“³⁾

Може-б те лихо, що ссало поетове серце і заснуло було на довший час, коли-б його не будили. Також мабуть сякі такі невідомі нам, може й вельми дрібні вчинки нагадували Тарасови про Ликерню і нагадували лихою стороною.

Не вгадаю я запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерия вернула усе те, що він подаровав був їй. Вла-

¹⁾ Основа 1862 кн. V стор. 22 і Правда 1875 стор. 970.

²⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 364.

³⁾ ibidem 365.

ство кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто-б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мині здаєть ся, що він би сам і не згадував про них, навіки-б забув про них, коли-б щось з боку не дратувало його. Правда, що й без Ликерії було чимало й не малих причин, що дратувало боляще серце. Справа з купівлею землі мало рушала реально, рідня випущена на волю без землі, скасування крѣпацтва не приходило до краю.. Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: „і тут і всюди, скрізь погано!“ йому „нема з ким сѣсти, хлѣба з'їсти, промовить слова“; він бачить, що хоча

„Людей чимало на землі,
А доведеть ся самотнім,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись...“

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але-ж! не спекаєть ся їх!

„Не гріє сонце на чужині...“

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Мікешіна, що під той час працював над роботою пам'ятника тисячилітя Росії. В студії Мікешіна що четверга збирали ся художники та письменники і здіймали палкі змагання про ту чи иньшу особу історичну з тих, яким „указано“ бути на пам'ятнику. На сих вечерках Шевченко був звичайним провідачем, часом і сам брав участь в змаганнях, але завжді з тактом, здержливо, хоча часто знати було, що він зхвилюваний, бо в такому разі він не спроможен був сидіти, а ходив нервово по сьвітлиці та хмуρο дивив ся навкруги своїми ясними очима¹⁾. На сей раз де поділа ся його здержливість! „Гігантська статуя царя Петра I на пам'ятнику марою приголомшувала і дратувала Тараса“. Він почав ганьбити Петра. Роздратованне проти гнобителів України йшло все в гору та в гору і дійшло до пафосу, коли він звернув ся до подій Катерини другої! Він облив її всякими ганебними словами і проклинами за зруйнуванне Січи і за закрѣпощенне народу. Нарешті промовив імпровізацію

„Хоча лежачого не бють,
Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе-ж, о суко!“

¹⁾ Кобзарь 1876, Споминки Мікешіна, стор. XX.

І ми самі і наші внуки
І миром люде прокленуть...¹⁾

„Таким, говорив міні Черненко, я ніколи не бачив Шевченка, очі його — просто палали, він скидав ся на пророка, але-ж не доводило ся міні ніколи бачити його і таким як того разу схвильованим і роздратованим“.

З уст Тургенєва²⁾, що кілька разів бачив його після розлада з Ликерією, теж чуємо, що Тарас був вельми роздратований, збен-тежений.

Тим то людям, що стояли близько до Шевченка, годило ся-б було всіма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликеру і здіймало в душі його хвилю недоброго почутя. Щоб се робило ся, фактів я не відаю. А відомо, напр. що він 31 жовтня писав до Макарова: „чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерію? (реєстер повинен бути у Кулішххи). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень заробила 4 карб. і послала в Чернігів на імя Тризни з надписю: „въ пользу воскресной школы“. Сією ціною окупить вона свою і мою погану славу“³⁾.

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерію, повідомив про те Тараса, бо останній 5 листопаду писав до його: „Чотири карбованці пішлуть од невідомого в Чернігів, а що зістало ся у Ликері, те спалуть тай годі“. І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цікавих і вони знов питали Тараса про щось звязане з Ликерією; 9 листопаду він писав: „коли бить, так треба бить так, щоб боліло, а то не поможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіома, вона і нам тепер до ладу). Ликерія збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Івановною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернігів „на ціль извѣстную“, кроме вещей, которыя я просивъ васъ спалить при ѣи очахъ; треба щоб вона заплатила 14 руб. за квартиру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннійшого мойого друга зробіть, як умієте і швидче. Амінь“⁴⁾.

Досить зауважити на тон і мішанину мови, щоб вгадати, що діяло ся в душі поета! Яке хвильованне, яке обуренне ще й тоді проймало його.

¹⁾ *ibidem* т. II стор. 256.

²⁾ *ibidem* VII.

³⁾ Чалий стор. 170.

⁴⁾ *ibidem*.

Більш нема жадних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурав ся вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдавати ся в аналізу та в оцінку отього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-ліхий слід на Тарасовому здоров'ю, але він прискорив кінець його віку... Моглоб бути инакше.

XI.

Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою краплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і материяльний організм. Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Ликерією, вдав ся, як бачили ми з попереднього, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому „кирпатеньку-чорнобривку“, так не можна нам не переняти ся, разом з Костомаровим¹⁾, думкою, що пильнуванне поета одружити ся було просто вже пориваннем розпуки. І не диво було впасти в роспуку. Прожити сорок сім літ в неволі, в кайданах, в ярмі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійно-ясних днів!... Перекалатати такий тяжкий вік і нарешті запевнити ся, що нещасте просто глумить ся з його, наділяючи йому чисто на один глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тямив усю печаль гірку свого життя тужливого; щоб він зрозумів, що щасте людське, коли і є на землі, так не про його. Хто инший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік меньш за його скромний, утішив би себе надією, що за всі його страждання великі буде йому і нагорода велика, те велике щасте, що зоветь ся безсмертною славою в нащадках. Так же така свідомість не властива була вдачі Шевченка... А він добре бачив, що святий огонь бадьорости, енергії і дару поетичного погасає; вже тільки чевріє і от-от згасне на віки. І почував і тямив великий страждальник, що пора

„...заходить ся рещтувать
Вози в далекую дорогу
На той світ...“

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

Але-ж свідомий свого нещастя, своєї недолі поет не хоче, тай не може підлягти покірливо під неминучвій задля всіх людей присуд! Він, наче той Прометей, часом прокидаєть ся з роспуки, пробує порвати кайдани нещастя; його хоч і обгорнула роспука, а про те часом він переймаєть ся надією на ліше і висловлює свідомість, що в ту „далеку дорогу“ йому лаштовати ся рано ще. За кілька день до смерти він збираєть ся

„До Ескулапа на ралець,
Чи не одурить він Харона
І парку-прялку“.

І сподіваєть ся, що „тоді

Поки-б химерив мудрий дід,
Парили-б ми понад землю
Та все-б гексаметри плели“¹⁾.

Таку двоїсту свідомість, таку роспуку і надію я спостерегаю трохи що не по всіх Тарасових листах і віршах написаних після розцурання з Полусмаківною за останні п'ять місяців віку його.

„Дуже, дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груши“, пише він 5 жовтня р. 1860 до Варфоломея²⁾: „я з своєю молодою, не побравшись, розійшов ся... Що мнї в світї робити! я одурію на чужині та на самоті...“ І в тому-ж таки листі він сподіваєть ся, що на весні приїде на Україну...

В віршах написаних того-ж самого дня, поет, спершу ніби покірливо підлягає долі лихій і каже:

„Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю на нікого;
Я сам себе дурний дурю...
А більше, бачить ся, нікого...“

Але зараз же велика душа висловлює надію на „добрі жнива...“ Ще мент — надію покриває якась примрака, і поетови здаєть ся, що він „дурить себе знову своїм химерним добрим словом...“³⁾

¹⁾ Кобзар 1876 т. 1 стор. 370.

²⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 22.

³⁾ Кобзар т. 1 стор. 364.

Минає десять день, і поет признаєть ся, що

„Холодним вітром від надії
Уже повіяло.. Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Не жди весни сьвятої долі,
Вона не прийде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить...
. Сиди
І нічогісенько не жди“¹⁾

За два тиждні в душі поета знов блище надія, надія на сьвіт-не тільки задля себе, але і задля свого народу. „Ледача воля“ стерсжучи „маленьку душу“ казала їй:

„Не зійде сонце!.. Тьма і тьма,
І правди на землі нема“.
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде...“

Не довго, одначе, дуже не довго сьвіт сподіваний бадьорив дух поета. За чотири дні сьвідомість самотности і журба-туга чорною хмарою роспуки застилають душу наболїлу:

„Як би з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно-б
І хоч як небудь на сїм сьвіті
А все-б таки ялось жилосьь;
Та-ба! нема з ким.. Сьвіт широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеть ся одиноким,
В холодній хаті кривобокій
Або під тинном простягтись!...
Або... ні!... треба одружитись,
Хоча-б на чортовій сестрі!
Бо доведеть ся одуріти
В самотині..“²⁾

В отсїх віршах, наче в тій воді прозорій, ми бачимо поетову душу; бачимо її високі стражданя, бачимо як вона в самотині

¹⁾ ibidem стор. 365.

²⁾ ibid. стор. 367.

не дасть собі ради.. Прирівнявши зміст отсіх віршів до тих, що вилили ся на другий день, нам легко зрозуміти, яка жахлива ніч розділяла ті жахливі гукки, гукки болючі, що змучений дух вилив в ті вірші:

„І день іде і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєш ся: чому не йде
Апостол правди і науки!“

XII.

Отож в отакому тяжкому становищи материяльному і духово-моральному Шевченко і почав заливати свої болі; почав пити і уживати рому, як каже Костомаров „въ богатырскихъ размѣрахъ“²⁾. Небавом стало знати лихі ознаки того недугу, що вгнав Ш. в могилу. Звістно, не сама лишень Ликерія, не ром, а все попередне житє, почавши з квітня р. 1847 сплодили той недуг! Ликерія, як я й казав, та випиванне не в міру, були тільки тією кроплею, що переповнили чашу, тим вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але річ певна, при ліпших умовах він простояв би ще може багато років.

Небіжчик Федір Черненко розповідав мнії, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хорий. Сам Шевченко не любив розповідати про свій недуг, взагалі не любив він свого суму і лиха розносить по чужих хатах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильновав ховати від людей своє горе, не давати їм помітити свого недугу.

Тим то він, часом через силу і зовсім необережно, виходив і в театр і до знайомих. Костомаров бачив його в жовтні в театрі на представленню „Вільгельма Телля“. Шевченко, каже Костомаров²⁾, дуже любив сю оперу. Гра і сьпиви Тамберліка і Де-Басєїні переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював по українськи, говорячи: „матері його сто копанок чортів, як же славно!“

Костомаров ціле літо був в поїздках і вернувшись до столиці, почув, що Шевченко захожуєть ся женити ся. Не відаючи, що поет

²⁾ Рус. Стар. 1885 кн. VI стор. 661.

¹⁾ Русская Старина 1880 кн. 3 стор. 606.

вже розцурав ся з своєю молодю, він спитав його: „чи правда, Тарасе! що ти жениш ся?“

„Мабуть оженю ся тоді, як і ти“ відповів йому Тарас. „Коли-ж твоє весіле?“

„Тоді, мабуть коли і твоє! Не женити ся нам з тобою; до смерти зістанем ся бурлаками“¹⁾

З того вечера Шевченко почав провідувати історика що вікторка, але ніколи нічого не говорив про свої заміри одружити ся і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських, де завжді був гостем бажаним. Афанасев-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але-ж, кажу я, про свій недуг нікому він тоді ще не хвалив ся. Трапила ся нагода спостерегти його недуг виразнійше. В один з четвергів він прийшов у вечері до Микешина. Тут виготовляв ся пам'ятник „тисячелїтїю Россїи“. „Гігантська статуя царя Петра I, каже Микешін²⁾, просто давила його... В словах його було богацько жовчи, але годі було змагати ся з ним, і я мовчки слухав його...“ Тарас лютовав, аж доки на столї зіставали ся недопиті пляшки з вином.

Небавом у Лазаревського зустрів ся Тарас 23 листопаду³⁾ з доктором Бари. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикрутив поета, бо він вдав ся до Бари за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солїтер⁴⁾.

Доктор авскультував його і порадив йому берегти ся.

Перебуваючи в такому лихому становищі Шевченко і тепер показав, що у його, яко у сущого патрнота рідної України дорогої, на першому місці стоїть праця і робота задля свого зневоленого, зрабованого і темнотою повитого народу. Народня осьвіта і тепер не йде у його з думки.

6-го листопаду він пише до Чалого, просячи написати „в імя Боже, що робить ся в наших воскресних школах?“ А тим часом береть ся компоувати шкільний буквар. Піклованне про народню осьвіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росїї люде інтелїтентні вїяли ся до осьвіти народу, але у Шевченка запопадливе дбанне про народню осьвіту ми бачимо ще з початку р. 1840. Ще тоді він переняв ся певною думкою, що осьвіта

¹⁾ Кобзарь 1876 стор. X.

²⁾ Кобзарь 1876 стор. XX.

³⁾ Основа 1862 кн. 3 стор. 3.

⁴⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

народня єсть перша, велика і найважнійша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і материяльного добробуту. Без освіти і культура річ не можлива. Ще більш переймаєть ся він сїєю святаю думкою, ставши братчиком Кирило-Методіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народню освіту. Побачимо, що Шевченко до останньої години свого віку міцно тримав ся сього погляду і за кілька день до смерти працював в сфері народньої освіти.

Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національне. Свою національність і її мову він любив більш за все. Він вболівав, що на Україні нема доброї школи національної, а така, яка є, „навчить всему опріч знання рідної мови“¹⁾.

Ми вже знаємо, що він вельми зрадів, коли Куліш видав свою „Граматку“ і глянув на неї, як на перший промінь світла, що блисне в народній масі темній, задавленій крпацтвом. Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858—60 зняв ся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дійсно, був значний: в такому невеликому місті як Полтава було тоді з'організовано цягь недільних, дві суботних задля жидів і одна щоденна школа задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлопчачі і дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл запопадливо працював Петро Стронін; в Хоролі Модест Димський; в Лубнях Шевич; в Херсоні Коленко Надежда; в Чернигові Тризна і т. д. Ледви чи було на Україні таке місто, деб не було школи недільної. Тоді сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою українською.

Тоді ого і з'явились українські букварі, сцршу Кулішова Граматка, а потім в Полтаві О. Строніна. Остання Шевченка не здовольняла

„Скажіть мині, говорив він одному своїйому знайомому: задля кого вона написана? Я не зляю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?“²⁾.

Свій „Южно-Русскій Букварь“ Шевченко скомпонував, коли не помиляю ся, трошки ранійш Стронінової Граматки. Буквар той займає 24 сторінки, in 32; заведено туди „Отче наш“, молитву Ефрема Сирина і Символ Віри. Через те і мусів він перейти через

1) Поэмы и повѣсти Т. Г. Шевченка, 1888 стор. 466

2) Русская Рѣчь 1861 ч. 19—20

дві цензури — світську і духовну. Остання почала була змагати ся. Муєв хорий Шевченко надягати фрак і їхати до петербурського митрополіта Сидора та благати дозволу¹⁾). Митрополіг не відмовив і 21 листопаду цензура дала дозвіл друкувати буквар.

Після Букваря Шевченко гадав скомпонувати і видати аритметику такої величини і на такуж ціну, 3 коп., як і Буквар; потім етнографію і географію по 5 коп., далі історію України по 10 коп. за примірник. „Як би Біг поміг отсе мале діло зробити, то велике і само зробилось би“, писав він до Чалого 4 січня р. 1861²⁾).

Коли Буквар був надрукований, Шевчєнко, не виходячи вже через недуг свій з хати, взяв ся розсилати його по Україні. Тисячу примірників він відослав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому хто кермує недільними школами³⁾. Другу тисячу прислав в Київ до М. К. Чалого, пишучи до його: „я і чув і читав, що митрополіг Арсеній (Москвін) дуже возревновав о сільських школах і жалкує що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому і мій Буквар, і як що вподобає, то я пришлю хоч 3000, звичайно за гроші, бо се не мое добро, а добро наших убогих воскресних шкіл“. А ті 1000 примірників прохав д. Чалого розпустити по повітових та по сільських школах⁴⁾).

Покладаючи таку надію на Арсенія, Шевченко не відав, що отець Москвін був запеклий обруситель і ворог світської освіти. Про школи він „ревнував“ тільки про парафіяльні, тай то більш як про декорацію свого пікловання, а тим часом змагав ся і словом і ділом проти організації по селах Київщини світських шкіл. По його наказу Київська консисторія видала (правда вже після смерти Шевченка) за N 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити попів, аби вони усіма силами не давали дирекції світських шкіл заводити свої школи по селах. Понам велено було прихилати своїх парафіян щоб вони цурали ся світських шкіл, коли ж урядники міністерства освіти заведуть свою школу світську в якому селі, так щоб попи і громади не давали задля тієї школи ні хати, ні книжок, ні дітей⁵⁾).

До того-ж треба сказати, що д. Чалий не вдав ся з Шевченковим Букварем сам до митрополіта, а препоручив сю справу неб. отцю

1) Київській Телеграфъ 1875 Ч. 25.

2) Основа 1862 кн. VI стор. 26.

3) Древняя і Новая Россія 1875 Ч. 6.

4) Основа 1862 кн. V стор. 26.

5) Зоря 1887 стор. 236.

Петру Лебединцеву, чоловікови хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинув ся „політківати...“ „Політика“ та довела ось до якого skutku. Отець Москвін, глянувши на Буквар і не беручи його до рук, тільки й промовив: „А! Южно-Русській...“ На сьому і край!“.

До єпископа Черніговського Філарета подав того Букваря Тризна, котрому Шевченко прислав його. Філарет, глянувши на Буквар, мовив Тризні, що треба його віддати спершу на розгляд Консисторії. „Як не поверне, писав 31 січня Тризна до Шевченка, а від Філарета нічого не діждеш ся. Директор (шкіл світських) теж мнеть ся і каже, що Букварів в училища мало треба“.

Такі звістки про Буквар вже-ж не радовали хорого Шевченка; а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий²⁾ заходив ся іронізувати, що „Шевченко почав „Кобзарем“, а скінчив „Букварем“.

Чи придатен був Шевченків Буквар, чи ні, з погляду педагогічного і національно-освітнього, про се я не говорити му, але не Кулішевим би устам личило іронізувати над Шевченковими заходами коло освіти народньої. Шевченкові спонукання завжді були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертав ся від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки завжді любив народ, завжді тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковична, і нас людей інтелігентних повернув лицем до народа і примусив нас полюбити народ незрадливо. За Шевченком, як се відомо Кулішу дуже добре, дійсно не було „зерна неправди за собою“.

ХІІІ.

Минув листопад і перша половина грудня. Шевченко, очевидно, послухав ся був лікарської поради доктора Бари, беріг ся і не вихедив з хати. На превеликий жаль приятелі його не досить звернули уваги на той вплив самотности, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годило ся б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому углубляти свої думки в своє тяжке минуле та в хмарне сучасне житє. Від

¹⁾ Див. у Чалого стор. 182.

²⁾ *ibidem* стор. 180.

сього треба було його відводити, а на те годилось би близьким до його людям поставити, щоб чи по черзі, чи як инакше, а завжди щоб була біля його близька йому людина. Сего, на жаль, не зробили.

З листу його до Чалого, написаного 2 грудня¹⁾, знати що до його „що дня заходив Орловський“, але-ж Орловський тоді був вельми молодим, і розмова з ним не могла вдовольнити 47-літнього страдальника!...

У вечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволі веселий, казав, що на здоров'я йому ліпше, що йому остогидло вже сидіти в „арешті“, і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегти ся і не виходити цілу зиму.

„Щоб і на Різдво-б то не виходити? мовив до його Тарас: а кутя? а узвар? ні, не всижу; колядовати хоч рачки вилізу до куми“, і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т., він прочитав Черненкови свої вірші написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

„Великомученице кумо!
Дурна esi ти, нерозумна...²⁾“

Можна гадати, що Тарас послухав ся таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня прийняв він лист Варфоломеїв: останній прохав його написати до київського віце-губернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломеєви в якійсь справі, мабуть в справі освіти дітей. „Я лучше тричі чорта в.... поцілую, як мати му писати отому поганому поганому Селецькому“, відповів Тарас 23 грудня³⁾. Того-ж дня він посилав листа до дідича Якова Тарновського, просячи, щоб прийняв Варфоломея до себе на службу за управителя. На весні він сподіваєть ся бути у Тарновського в Цотоках⁴⁾.

XIV.

На Різдвяних сьвятах Шевченко знехтовав пораду і лікаря і своїх приятелів. Мабуть на те спокусив його Якушкін (відомий етнограф великоруський), бо у вівторок у вечері вони вкупі прийшли

¹⁾ Київ. Стар. 1895 кн. 2. В тому листі Шевченко віщовав, що з Орловського „будуть люде“. Віщованне його справдило ся: Орловський, як знаємо, став відомим художником.

²⁾ Кобзарь т. II стор. 260.

³⁾ Основа 1862 кн. VI стор. 24.

⁴⁾ Київ. Стар. 1883 кн. 2 стор. 407.

до Костомарова. „Обидва вони були страшенно п'яні, найпаче Якушкін, каже Костомаров¹⁾). Шевченко все таки тримав ся дїпше“. Покликавши поету осторонь, Костомаров, говорячи, що у його богацько гостей зібрало ся, висловив йому, що про його прѳстати муть не добру славу. „Се було, каже, Костомаров, вперш і в останне що я бачив Шевченка цїлком п'яного. Може спричинила ся тому та сердечна трагедия, що незадовго перед тим стала ся“ (сватанне до Ликерї). Отсей вихід і випиванне і звалили Шевченка з нїг!... Мабуть чи не був се останній його вихід, останне його випиванне!

„Небавом після того вечера, додає Костомаров, Шевченко занедужав“. А сам Тарас в листї до Варфоломея писав²⁾): „погано я зустрїв отсей новий рік! другий тижденз не вихожу з хати, чхаю та кашляю; аж обїсіло“.

Ще виразнійш знати недуг його з того, що другого сїчня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор „Основи“ писав до його: „усї ми дуже жалковали що ви недужї, але сподївано ся, що при доброму бажанню ви переможете трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед „Основян“, яко пер в о н а ч а л ь н и к а загального нашого дїла“, себ-то організації видання „Основи“.

З сїєї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тоді ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і сам Тарас не думав що хвороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечами. 4 і 12 сїчня пишучи до Ткаченка³⁾, він не кидає властивого йому сердешного гумору і надїї на весні поїхати на Україну. „Щоб тебе курка вбрикнула з твоею кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене⁴⁾). Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш минї другу кирпу, то я тебе попомну“, жартує поет 4 сїчня, а 12 знов наказує Ткаченкови: „гляди: о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе“.

Досї нї лікар, нї хто-будь з приятелїв не відважували ся сказати Тарасови по правдї, на який недуг він хорує. Але тепер, коли виразно стало знати, що недуг розвиваєть ся дуже швидко, годї було мовчати. Повїдали йому, що у його водяна хвороба і що він повинен покинути уживати ром і взагалї покинути пити. Він по-

1) Русская Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

2) Правда 1875 стор. 971.

3) Древн. и Новая Россія 1875 ч. 6.

4) Та „кирпа“ була доня нашого байкари Витавського, що служив тоді в Полтаві. Ткаченко бажав одружити з нею Шевченка, але довідав ся і написав Тарасови, що вона вже заручена.

слухав ся, перестав пити і згодив ся лічити ся і слухати лікарської поради¹⁾. На жаль і на лихо — запізно вже було.

Одначе надія на поліпшання і тепер не покидає Шевченка. 22 січня пишучи до Варфоломея, щоб швидче доводив до краю справу з купівлею землі біля Канева, він просить зараз написати до його, „щоб я знав, що з собою робити, чи їхати мині весною в Канев, чи ні?“ 29 січня він знов пише до Варфоломея: „кінчай швидче в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною“. Сумними словами скінчив Тарас отсей коротенький і останній вже лист до Варфоломея: „Прощай! Утомив ся! неначе копу жита за одним заходом змолотив“²⁾.

З того дня цілих два тиждні не бачимо ми не тільки віршів, але й листів Тарасових до кого небудь. Лишень 14 лютого пише він свої останні вірші: „Чи не покинуть нам небого...“ тай то не спроможен був довести їх до краю, а спинив ся на 36 рядку.

Тоді почали частійш провідувати його знайомі. Між иньшими провідав його Н. Л—ов. Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою „світличку“ і приймав провідачів в антресолях. „Пропадаю, мовив він до свого гостя: бачте яка з мене ледащиця стала“. В усій істоті недужого було щось дійсне жахливо-хоробливе, але не було жадної ознаки близької смерти. Тарас бідкав ся, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

„Пропаду, мовив він, принявши ложку микстури, і кинув ложку на стіл. „Та годі про мене; кажіть, що доброго на Україні?“

Звістки і бесіда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили його дух. Збентеженність повагом переходила в почуте тієї живої та горячої любови до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серці великого страдальника за Україну. На столі перед ним лежало дві купки его „Букваря“. Бесіда перейшла на народню освіту на книжку. Тарас висловив наведений вже в горі осуд граматки Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну, та про залізницю, що почали споружати з Петербурга до Варшави.

„Не доїдеш на тих клятих „перекладныхъ“, а їхати треба мовив він, бо коли зістану ся тут, так пропаду“.

¹⁾ Русск. Стар. 1885 кн. VI стор. 626.

²⁾ Правда 1875 стор. 971—2.

³⁾ Русск. Рѣчь 1861 ч. 19—20.

XV.

В неділю 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росія сподівала ся тоді, що в той день буде оголошений царський маніфест про скасування крѣпацтва. Вже-ж більш за всіх, і більш за всіх нетерпляче ждав того маніфесту Шевченко; тай як йому було не палати сподіваною волею, коли він цілий вік сьпівав-ридав над неволею, виливав за ту волю сльози-кров, цілий вік блимала перед ним жадана зоря-воля і він цілий вік босими ногами по колючій стерні йшов до тієї зорі, ішов сам і Україну вів. Тепер, здавало ся йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серці своєму почує тепле, огрійливе проміння і світ її.

Черненко застав, що поет стояв біля стола, обпіраючись руками об стіл; він був збентежений, очи і вся болізна твар його виявляли хвильовання від ждання. Скоро Черненко ввійшов в світличку, поет, замість звичайного привитання, спитав його:

„Що?... є!... є воля? є маніфест? і глянувши в вічи Черненкови, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: „Так нема?... Нема?... Коли-ж воно буде?!“ Пустивши міцну недруковану фразу, Тарас закрав лице руками і впавши на ліжко, заплакав.

Черненко став заспокоювати його: є певна звістка, що цар в той день підписав маніфест про скасування крѣпацтва, але звелів не оголошувати його до заговин на піст, себ то до 5 березіля, на те, „щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах...“

Тарас гірко всьміхнув ся і знов вимовив кілька недобрих слів по адресі гнобителів, а потім почав жалковати і нарікати що брати його „велику дурницю“ зробили, принявши торік від Фльорковського безземельну волю.

Провідав його Костомаров і застав, що поет сидів за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здорове поправилось і на тім тиждні він невідмінно почне виходити і у-вівторок буде у Костомарова. Радіючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досі не було у його коштів на се. З якоюсь наче дїтською втіхою недужий дивив ся на нього¹⁾. Годинник дійсно був добрий, коштовний²⁾. Прощаючись Костомаров, взяв з його слово, коли спроможен буде, завітати до його у-вівторок,

¹⁾ Русск. Стар. 1880 кн. 3 стор. 606.

²⁾ Истор. Вѣстн. 1896 кн. VI.

а коли ні, так подати звістку про своє здорове. Се було в п'ятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомаров, недужому стало трохи легше. Він згадав, що земляк його Таволга-Мокрицький іменник і немаючи спроможности повитати його особисто, послав до його записку з поздоровленням. Записка та така характерна своєю ортографією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цілком без поправок: Ось вона: „Многоуважаемый Иванъ Николаевичъ! Поздравляю васъ съ вождеденнымъ днемъ вашего святого ангела извините что я не могу лично принести моего искренняго поздравленія я боленъ другой мѣсяць не только на улицу меня и въ коридоръ не посыпаютъ... и не знаю чѣмъ кончится мое затворничество? Глубоко кланяюся марьи львовни, и лобизаю вашихъ дѣточекъ. отъ души желаю вамъ повеселится по прошлогоднему Досвиданія. Искренній вашъ Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г.¹⁾).

В отсіх 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих! напр. хоч така: м(М)арьи(ѣ) л(Л)ьвовни(ѣ), або че(ѣ)мъ, і т. ин.

Се були останні слова, що написав наш до віку незабутній і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVI.

На другий день, себ-то 25 лютого, був день народження і іменини Шевченка. Першим повитав його щирий другяка його Михайло Лазаревський²⁾ і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25е мучили його страшенні болі в грудях; йому не спроможно було лягти. Поет, як у ночі, так і тепер сидів на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. „Наиши братови Варфоломею, що мині дуже недобре“, мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Бари. Після авскульптації він сказав Лазаревському хоч і сподіваний, але страшенно жадливий присуд!.. Водяна пішла на легкі... надії не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому майже не спроможно було, щоб вимовити слово, треба було збирати останні сили і зазнати тяжкої муки; а про те він не стогнав: муки, оповідає Л. М. Жемчужников³⁾, не вирвали з грудей його ніже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлячи в самому собі болі, що мучили його, а не стогнав.

¹⁾ Київ. Стар. 1885 кн. III стор. 527.

²⁾ Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

³⁾ Основа 1861 кн. III.

На груди недужому лікар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болі. Тоді саме принесено йому телеграму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеграму, він на превелику силу ледви спроміг ся промовити: „Спасибіг!“ Трохи згодом він казав відчинити у вікні квартиру, випив шклянку води з цитриною і ліг. Приятелі, що поприходили провідати недужого і поздоровити любого іменинника, пішли в низ до другої його світлички. Чорна сумна хмара недалеко вже краю трагічного і близького величезного горя національного поняла усіх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всі мовчали німо, скорботно... Усі чули близьке дихання смерти.

В годині 3-ій нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повитати недужого. Він сидів на ліжку і через 5 хвилин все питав ся, коли приїде лікар, і висловив бажання прийати опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лікар буде о годині третій. За кілька хвилин недужий знов почав тужити і знов питати чи скоро приїде лікар? Провідачі розійшли ся, з ним лишив ся сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасови крихітку полекшало, він став говорити про своє бажання поїхати на Україну: що на весні невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесідою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітре краю рідного полагодить йому здорове і зміцнить йому сили. „От як би до дому, там би може я і одужав“, мовив поет і кілька разів висловив, як йому не хочеть ся вмирати.

Приїхав лікар Бари, недужий був заспокоений, лікар казав уживати і далі тих самих ліків.

О 6-ій годині один з друзяків поетових привіз лікаря Круневича. Недужому тоді саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його переняла свідомість безнадійності... За три години знов приїхали вкуні обидва лікарі, знов аускультовали і запевнили ся, що вода наливає легкі... що край стражданьям наближаєть ся. Казали положити знов мушку.

Минуло кілька хвилин. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: „Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку! орле сизий. Полтавська громада“¹⁾. Повитання очевидно порадовало поета. „Спасибіг,

¹⁾ У вечері в передень Тарасових іменин громада збирала ся у Пильчикова, прирадила ту телеграму і доручила мині подати її. Квіток телеграфний на ту телеграму я переслав в архив „Просьвіти“. На громадї того вечера, опріч мене і Пильчикова, були: Милорадовичка, Майнова, Лобода Виктор, Щелкан, Кизимовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорий.

що не забувають“, промовив він. Лікарі пішли; недужий мовив до друзяків, що були біля його: „Чи не засну я, візьміть огонь“.

Світло прийняли; але за п'ять хвилин він озвав ся: „Хто там!“ Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Бари і мовив до його: „Знов параксизм у мене починаєть ся; чи не можна його спинити?“ Поклали йому горчишники на руки.

В половині одинадцятої години ночі прийшли Лазаревський і другий приятель. Недужий сидів на ліжку, світла не було. Знати було, що йому незвичайно трудно.

Лазаревський спитав: чи не перешкаджають вони йому?

„Справді так, мині хочеть ся говорити, а говорити трудно“.

Лишили його самого. На ніч біля недужого зістав ся слуга Лазаревського. Майже цілу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то світив свічку, то гасив її, але не обзивав ся і нікого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

Ранком о годині 5-ій Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

„Прибери-ж ти тут, а я піду в низ!“ і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його не убаганна смерть...

Прийшовши в майстерню наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого світоча України на віки на с'ім світі нестало... Заплакана Мати-Україна осиротіла...

Лишив ся тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не зазнав щастя живим і кого ждало иньше щастє вже по смерти, тяжко зароблене щастє, безсмертна слава во віки і віки...

Прожив Шевченко день в день сорок с'ім років...

Miscellanea.

Перемишльські „суботники“ XVII в.

Проф. В. Антонович надіслав нам низше поданий документ, знайдений ним під час його теперішніх студій в архіві Ватиканським. Є се реляція папського нунція в Варшаві Giovanni Aricini єпископа адрианопольського до кардинала Pansirolo, президента колегії de propaganda fide. Він переходує ся в відділі Polonia кн. 56 лист. 15 :

Nel audienza del Domenica, 10 del corrente, disse mi il Re, che nella diocesia di Premislia sono certi heretici che la M. S. chiama Subbotini, perche festeggiano il sabbato, non mangiano carne di porco, non si battezano, ne si circoncidano ; mi aggiunse, che intorno a sei anni sono si scopri questa nuova setta, ma che fecero la diligenza per estinguirli come pericolosa, che gia fosse seguito, ma che non si sa hora, come e sotto qual direttione ripullurli dinterno ; se, che si dicano esser giunto il numero di tali heretici a quaterciento persone. Mi ha promesso di voler usare tutta la sua forza per estirparli ; affatto et io lo stimolaro sempre con discrezza e con primura, pari all' obbligo, che ne tengo. Varsovia 16 Gennaio 1648.

Переклад :

На аудієнції, що була в неділю, 10-го сього місяця, король сказав мені, що у Перемишльській єпархії єсть геретики, яких король С. М. називає субботниками, через те, що вони святкують суботу, не їдять свинячого мяса, не хрестять дітей, але обрізують їх. Він додав, що ся нова секта з'явилась вже шість літ тому, що він буде старати ся викоренити її, як секту шкідливу, і що він

зробив би вже се до сього часу, але ще не відомо, як і під чийм приводом вона розповсюджуєть ся; як кажуть, таких геретиків єсть до 400 чоловіка. Король обіцяв мені, що ужиє всієї своєї власти, аби викоренити сю секту до останку. Я ж буду його підбивати і зичливо і налягаючи, поки не добюсь, щоб він здержав свою обітницю. Варшава 16 січня 1648 р.

До родо́воду Кониських.*)

В „Описаніи Старой Малороссіи“ т. II автор — О. Лазаревський на стор. 509 подав родовід Кониських. Родовід той далеко не повний. Автор почав його Єремією Кониським, що року 1682 був у Ніжині бурмістром міста. Тим часом з документів, які є в архіві Черніговського „дворянскаго депутатскаго собранія“ відомо, що першим з роду Кониських перебрав ся з Галичини на Україну р. 1613 батько Єремії Касян Кониський. Далі між дітьми Осипа Кониського, що р. 1727 був теж ніжинським бурмістром не показано сина Романа. З архивних документів колишньої переяславської консисторії XVIII в. мині трапило ся бачити „Дѣло — о умертвію миргородского протопопа Романа Конисского и о погребеніи Михайловского Сорочинского монастыря настоятелемъ архимандритомъ Досифеемъ Заляховскимъ въ противность указанныхъ велѣній при градской церкви, а не на общемъ кладбищенскомъ мѣстѣ“.

З того „дѣла“ знати, що Роман Кониський, рідний брат Юрія, архієпископа білоруського, поповав в містечку (тоді місті) Сорочинцях при хрестовоздвиженській церкві; він був разом і протопопом миргородським, себ то президентом миргородської протопопії. Він помер 19 березія р. 1778. По смерті його лишила ся вдова його Варвара і діти їх: Уляна 25, Катерина 23, Григорий 21, Настя 19, Марія 18, Петро 16, Параска 14 і Ганна 4 літ. Григорий служив „в 3 карабінерном полку“, а Петро „учился мало“ і дяковав при батьку.

З „дѣла“ сего знати опріч того ще одну характерну рису.

За тиждень по смерті отця Романа до переяславського єпископа Іларіона прийшло звичайне „всенижайше доношеніє“ від

*) Відповідно документам і листам XVIII в., які доводило ся мині бачити, відповідно і вимові, треба писати після н—і, а не и, як се роблять в Галичині.

„всенижайших рабов“ миргородської протопопії намісників Петра Конашевича і Єлисея Кременецького. Єпископ Іларіон зараз звелів переяславській консисторії вистежити: „чим руководством і вельнієм покойный протопопъ, въ противность указныхъ повелѣній, погребенъ при церкви градской, а не на общемъ кладбищномъ мѣстѣ“ ?

20 квітня ті самі намісники відписали, що викарний хрестовоздвиженської Полуяновської в Сорочинцях церкви Петро Заблодський на запитаннє відповів, „що протопопъ Романъ Коніський погребенъ руководствомъ и повелѣніємъ монастыря Сорочинскаго настоятеля отца архимандрита Досифея Заляховского, который въ собраніи многихъ говорилъ: ежели коснется до справки о погребеніи при церкви, то я самъ буду отвѣтствовать...“

Очевидно, що єпископу Іларіону не подобало ся „руководство“ архимандрита, і він велів від архимандрита взяти „отчетъ, почему оной входилъ въ распоряженія не до его касающіеся и въ противность указа не только погребалъ не на указанномъ мѣстѣ, но руководствовалъ повелѣніями, на свой принимая отвѣтъ“ ?

Бачимо далі, що отець Досифей був не з похлихливих людей і „ренортомъ“ 1 червня відписав: 1) що церковь хрестовоздвиженська „не есть градская“ (міська) а відъ города Сорочинець за дві верстви. 2) Коли протопопъ Роман покликав до себе його от. Досифея „для учиненія при кончинѣ его християнского порядку“, так він, приїхавши і бачучи, що от. Роман вже „при самій кончинѣ“, радив покликати викарного ієрея Петра, щоб справив ті „порядки“; але отець Петро відмовив, кажучи, що він „при такихъ случаяхъ“ не бувавъ, „а только, де, хоронитъ онъ людей“, та при свѣчках і читати нічого не бачить. Тим то і мусів от. Досифей „при исходѣ и по исходѣ души моленія обыкновенныя отправитъ и опрятать (помершого) по надлежащему“. Від’їздячи до господи от. Досифей питав: де хоронити муть небіжчика? усі, хто був, відповіли, що покойник велів себе похоронити з лівого боку алтаря, „внѣ той церкви“. От. архимандрит, „вѣдая яко во Кіевѣ въ Лаври хоронено игуменовъ ближнихъ пещеръ Антонія і больницы Троицкаго монастыря Іова, такожъ в катедрѣ духовника ієромонаха Силуана, а в братскомъ монастырѣ архимандрита и ректора Никодима в самой церкви и в самое время моровой язвы, бывшей в Кіевѣ, мѣщанина Митька жену умершую съ Подолу несено в Кіевопечерскую Лавру и въ ней погребено зъ дозволенія свѣтской команды; да и в Ромнѣ, когда умеръ бунчуковый товарищъ Политика, то на посыланное въ Кіевъ прошеніе о погребеніи его близъ соборной

церкви, яко бывшего тоя церкви ктитора, состоялся с консисторіи указъ — тамъ его хоронитъ“, — тому він, архимандрит, „въ одну осторожность совѣтовалъ послать о семъ до господина полковника. А по утру марта 20, когда прислано по мене на погребеніе, то я приехавъ и заставъ тамъ в немаломъ собраніи духовенство... ожидалъ своей ризницы, въ грязь погрязшую, до двухъ часовъ; съ коей грязь не то кибитку з ризницею, но и лошадей монастырскихъ волами, нарочно высланными, в силу могли повитягать, потомъ вперекъ улищею, нарочито тогда вымощеною на подобія гребль за великою и вовсе безмѣрною грязею. По вынесеніи тѣла въ церковь отправлялъ я обѣдню и ѣще съ двумя протопопами и съ немалымъ священствомъ похоронъ. Какъ съ церкви тѣло понесли, тогдаже я хотя и увидѣлъ склепъ зъ дерева здѣланный, однакъ уповалъ, что тое учинено из дозволенія господина полковника, тамъ же со всею старшиною полковою и з иными чиновниками присутствовавшего для прописанной необыкновенной грязь, в тѣ норы бывшею, коею и священниковъ изъ града на погребеніе по одному волами принуждены были везти (а до кладьбища гораздо большая еще грязь была). Въ такихъ грязныхъ случаяхъ не толко въ такомъ далекомъ разстояніи, како означенная церковь от города отстоитъ, но гораздо ближе к городу по разнымъ мѣстамъ многихъ предъ тымъ зъ городскихъ приходовъ хоронено. И такъ обще всеми нами оный умершей протопопъ тамо погребенъ.“

Переяславська консистория, а за нею і епископ Іларион, признали, що усі доводи архимандрита Досифея нерезонні і „подлежитъ онъ за то указанному истязанію; но за первый разъ, снисходя его толикому поступку, обязать его, чтобъ впредъ въ таковых и подобныхъ случаяхъ отнюдь съ указаго велѣнія не выступалъ, да и въ дѣла болѣе до священства относящіяся входилъ съ осторожностью и наблюденіемъ благопристойности“.

О. Комиський.

Коломийка про старосту Мильбахера.

Низше подану коломийку передав нам до друку о. І. Билинkevич (парох в Звенигороді під Львовом) з паперів свого батька-небіжчика о. Семена Билинkevича; на його думку, коломийка ся могла до рук о. Семена дістатись, коли в р. 1842 був він парохом (всього лише рік) в Яблониці коло Делятина. Цікава вона дуже і як руський вірш, уложений досить чистою народньою мовою і народнім складом в таку давню і глуху пору руського життя в Гали-

чинї (що вона уложена не кимсь з народа, а лише підроблюєть ся під народню мову і народній склад, се цілком ясно), цікава і як образок громадських обставин, так недавніх а так відмінних, коли урядники правительственні ставали оборонцями руского народа проти надужить шляхти. Друкуємо її без жадних змін в мові і ортоґрафії.

Коломїйка.

Коломїйку минї грайти, най ся¹⁾ вїтанцюю,
 Бо гараздъ теперъ у мене, я ся легкій чую!
 Давай, Мошку, горѣлочки, хоть грошей ни маю :
 Маю доброго старости, о решта ни дбаю ;
 Давай мѣру справидливу и ни пеши вдвое,
 Бо я пїду до циркулу так як тутка стою.
 Як будеш наши люди тепер²⁾ знов здирати,
 Будут тебе комѣсари съ коршми викедати.
 Тепер у нас в Станѣславѣ добре хлопам бути :
 Аби з хлопа шкѣру дерди, того оуж не чути.
 Всѣ пативта для пїдданих по домѣнїах гнили,
 Прїйшов тому тут Мїльбахеръ — все³⁾ ся их учили ;
 Не мож тепер на панщину цѣлїи тиждин гнати
 Анѣ мене до двора на шарварок брати :
 Як я панщину вїдроблю и панщину заплачу,
 То я тогди собѣ паном, нїкого не бачу :
 Атамана ся не бою — що ми той котюга !
 Та я собѣ нинѣ газда, а вѣн двѣрскїй слуга !
 А оконом⁴⁾ що ми зробит, не смѣе карати :
 Як я пїду до старости, буде вѣн ся мати !
 Зараз сѣкаже комѣссарком протокул писати,
 А візум и репертум вѣд Захира⁵⁾ дати
 Потѣм пана вокомона замкнут на ратушу,
 Аби тамки ся научив, що и я маю душу.
 Ту в циркулѣ Станѣславскѣм, ту хлоп тата має

1) Зверху надписано (поправлено): я.

2) Тепер написано двічі.

3) Зверху надписано: би.

4) Зверху поправлено на: окомон.

5) Доктор, примітка ориґінала.

Годъ¹⁾ будитъ²⁾ хлопи жити, будут говорити :
Той староста Мільбахер — ни дає нас кривдити ;
Коби тебе та й в Вѣдню, як ми, добре знали,
Ходи сюда на гофрата — давно би сказали !
На що тобѣ помник класти, в камень тя тисати,
Коли тебе сердца наши будут памятати ;
На що тобѣ титул дати и блищенѣ звѣзди :
Що ти человекъ великїи, тобѣ скаже кождїи.
Будут хлопи тебе знати и в Галїцїи кнцям,
Кождей скаже : той староста той першей під слонцям³⁾.

¹⁾ Се слово не ясне.

²⁾ Замість : б у д у т .

³⁾ Замість : с о н ц е м .

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1896: Часописи українсько-руські.

З часописей українсько-руських, що входили в наші річні огляди, відпадає нам дві: Правнича Часопись перетворилась на річник і була обговорена на сторонах відділу бібліографічного (кн. XV), політично-літературна часопись „Народ“, що перемінила потім своє імя на „Радикал“, влила ся в літературно-науковою часописею „Житє і Слово“.

Зоря, ст. 482. 4^о, річник XVII, під редакцією Василя Лукича.

Як звичайно водить ся, материялу научного і в сьому році дуже обмаль взагалі, оригінального ж спеціально. З одного боку мож сю прояву виправдати тим, що усі майже наукові статі знаходять місце в „Записках“, полишаєсь лишень хиба в браку популяризації загальних наукових відомостей. Зі статей історичного змісту єсть всього одна та й то перекладана з польського се Дра І. Ролле Жінки при Чигиринськїм дворі в другій половині XVII в. [пер. В. Лукича], тож і не місце тут ширше про ню говорити.

До історії літератури українсько-руської зачислити належить передовсім кілька студій про Шевченка.

Ол. Кониський ідейнявши ся важкого труду подати цовний критичний образ життя і творів нашого генія, надруковав і тут одну часть п. з. Т. Шевченко в дорозі заслання [2/8 1857 — 27/4 1858] (ст. 90 і далі). Головним материялом сеї переважної хвилі в житю Шевченка — се його „Записки“ та „Листи“. В них виявляєть ся ціла фізична і духово-моральна постать поета, в той час коли скинув невольницькі кайдани і дихнув свободою. Світогляд Ш-а, як бачимо з тих

материялів, в основі своїй не змінив ся, він остаєсь такий самий так супротив людей, як супротив правди та ідеї. Досьвідивши на собі злоби людської, відчуває він в собі таке саме, може сильніше, обуренє на всяку неправду. Він скрізь той сам чоловік благородний. Жаль тільки, що материял житєписний скупиий, а се тому, що багато листів з того часу не опубліковано. Се зміст вступної замітки автора, що переходить опісля до властивого опису повороту Шевченка.

5/17 серпня 1857 вечером станув Тарас, перепливши Каспійське озеро, в Астрахани. Вигляд торговельного, східного, малокультурного міста не подобав ся чуткому на красу поетови. До парохода, що мав плисти з Астрахани до Нижнього Новгорода, було ще далеко, тож Ш-о мусів ще дві неділі зоставатись в немілїм місті. З нудьги волочив ся по улицям, оглядаючи місто. Але чутка, що Ш-о повернув з неволї, згромадила коло нього тамошніх Українців, Поляків та Великоросів, що з великою пошаною поводились з кобзарем. Між иньшими відновив поет знайомість з богатирем-мільонником Сапожніковом. Взагалї гурток щирих його прихильників був розрадою для прибитої душі поета. 22 с. ст. серпня виїхав Ш-о на пароходї в Астрахани в товаристві Сапожнікова.

В часї подорожи поет не міг також нудитись, бо був в товаристві нових, освічених людей подорожних. Приязність та сердечність усіх так вражувала поета, після казармяної неволї, що він каже: „людське поводженє зі мною здаєть ся міні чимось неприродним, неймовірним...“ Тут мав він спроможність читати і сильно користав з сього добра. Малювати та рисувати з оглядів технїчних з причини плавби важко приходилось йому. Хиба в часї стоянї парохода вдалось йому кілька рсунків. 30 с. ст. серпня пристанув в Саратові. Тут відвідав матір М. Костомарова, що тоді був за границею. Тут одержав поет також поздоровленя від земляків. В Казани він довідував ся про давних товаришів — кирило-методїївських братчиків, що були туди послані кінчати університет (Андрузьський, Посяда), одначе не найшов їх. 20 вересня прибув Ш-о в Нижній Новгород. Далї тим самим пароходом не довелось поетови їхати в Петербург. Через поліцію мусів Ш-о ждати в Новгороді. Показалось, що поет не мав права їхати в Петербург, ані в Москву, ані на Україну. Він мав властиво вольним перебувати в Оренбурзі. З невідомих причин він не довідав ся був про се в Новопетровську. Тамошнє начальство (Іраклій Усков) полапалось аж після від'їзду Ш-а. Тому то новгородська поліція мала у нього відобрати білет і повернути в Уральск. Щастє, що начальство поліційне як і губернатор Муравєв були люде освічені і добрі. Вони записали Ш-а хорим і таку подали реляцію в Оренбург. Тимчасом Шевченко післяв просьби: в Уральск, аби не вимагали від

нього повороту, та в Петербург, просячи дозволу їхати туди. Відповіді мусів поет ждати мало що не цілого пів року.

В часі того побуту не бракувало Ш-ови товариства; Нижегородці сердечно витали і гостили поета, навіть люде з аристократичного сьвіта. Ш-о взяв ся передовсім з великою жадобою до книжок, бо від 10 літ майже нічого не читав. Поміж иньшими читав він тут „Полярную Звѣзду“ Герцена, видану в Лондоні 1856. В тому часі Куліш послав йому „Оповідання“ Марка Вовчка, відкривши у перше поегови правдиве імя автора, також II т. „Записок о Южной Руси“. В долученім листі прохав його переслати йому „Гуса“ до видрукування. Тимчасом у поета поеми вже не було.

Доки не наспіла зима, збирав Ш-о також види місцевих будівель і церков. Брак гроша змушував поета малювати портрети, що приятелі його умисне замовлювали. В тім часі післав Ш-о оповідання „Матрос“ (по російськи) Кулішеви, аби видрукував. Куліш відписав йому, порадивши викинути геть твори московські, коли не хоче поганити себе перед сьвітом. Подібно оцінив сї твори С. Аксаков, до котрого поет також вдавав ся. Неначе слухаючи критиків, поет звертаєсь до поезії української.

5, 6 і 7 грудня 1857 написав „Неофітів“ і присьвятив їх Щепкину. Не викінчивши гаразд, послав Ш-о поему на руки Куліша, що зі своєї сторони не радив поетови друкувати сеї поеми задля обережності перед урядом. Задумував Шевченко також написати нову поему „Сатрап і Дервіш“, ба навіть формою епопеї, одначе не прийшло до того. За час перебування у Новгороді написав ще (9/II 1858) „Долю“, „Музу“ та „Славу“, виправляючи при тім свої старі писання.

Зимом 1857 р. з'їхала до Новгороду театральна трупа. Шевченко від давна вже не бачив театру, тому то дуже пильно вчашав на представліня. Там звернула поетову увагу молоденька акторка Піунівна. Вкінці прийшла з Оренбурга відповідь (23/10), що Ш-о не потребує вже вертати, одначе заборону вертати в столицю поновлено. Се дуже боїло поета. На сам св. вечер приїхав в Новгород приятель Шевченків Щепкин. З радісним серцем витав його поет і одушевляв ся його виступами на сцені новгородській.

Тут автор стараєть ся довести, що поговірка, ніби то Шевченко за час свого побуту в Новгороді бенькетував запиваючись, неправдива.

Після невдатного сватаня до Піунівни 25/2 дістав поет відомість від Лазаревського, що на просьбу гр. Толстого дозволено йому жити в Петербурзі під доглядом поліції. Останні дні свого новгородського побуту присьвятив Ш о впорядкованю своєї „невольницької поезії“, а 8 марта виїхав з Нижнього Новгороду. В Москві бачив ся з старими при-

ятелями — Максимовичом та княжною Репніною, з Бодянським та іншими. Після короткої недуги 26/III виїхав поет з Москви.

Такий період життя Шевченкового обнятий студією д. Кониського. Що до прикмет і хиб студії нема що казати, так як одні і другі такі самі, що в попередних студіях. Найважніше, докладність з одного боку, — суб'єктивність, хронікарський лад з другого.

Др. К. Студинський займаєть ся (ст. 477) відносинами „Перебенді“ Т. Шевченка до „Бандуриста“ Маркевича. З його порівняння обох поем виходить, що перша половина „Перебенді“ написана під впливом Маркевичевого „Бандуриста“ (в „Українських Мелодіях“ 1831). Вплив сей не дуже значний, а все таки не можна його заперечити.

О. Канівський в статі „Море в поезії Т. Шевченка“ (88) збирає образи Шевченкові про море, з котрим найблише познайомив ся поет в часі своєї неволі. Тому то кольорит тих поезій, де мова про море, темний і скорбний. З пересердя тяжкого виходив часто поет над море, розважати свою долю. Подібну ролю відгравало море в історичних поемах, бо воно завше йде в парі з розлукою від рідної землі і з небезпечностями.

Вкінці згадаємо Д. Пісочинця: Споминки про Т. Шевченка (439), де подане оповіданє фельдфебля оренбурського батальона про військовий час Ш-а, згадка за алегоричний образ Шевченка, що зображав Україну.

С. А. І. Наші драматурґи Кропивницький і Карпенко-Карий (ст. 14). В сій статі автор хоче подати характеристику обох найвиднійших українських драматурґів. По його думці драми М. Кропивницького — се зворот у цілій нашій драматурґії, зворот від романтичного зображеня побуту сільського люду до дійсного, реального зі всіма гарними і поганими сторонами того життя. М. К. вірний спостерігач, хоча часто впадає в ідеалізацію і ненатуральність. Причину того приписує автор тій обставині, що К-ий був неначе творцем нової української драми і не мав майже ніяких взірців. Зрештою в пізнійших творах автор освобожуєть ся від давнійших хиб.

Драму поставлену К-им на властивім ґрунті підніс молодший письменник Карпенко-Карий. Він не то що визначаєть ся знаменитою обсервацією, але й з'умів позбутись хиб Кропивницького. Головний його гріх, се замилуванє в кривавих сценах.

Взагалі твори сих обох драматурґів окрім літературного значіння мають ще се, що навчають нашу інтелігенцію дивитись на простий народ не крізь романтичні та іділлічні шкла, але таки глибше застановлять ся над суспільним його положенєм.

Літературній діяльності найвиднішого галицько-руського письменника Івана Франка присвячені дві статі: В. Щурата [Літературні портрети І. Др. Іван Франко ст. 16, 36] та О. Маковея [Др. Іван Франко (до портрета) ст. 18]. Перший автор підносить його незвичайну плодовитість в різних напрямках і сю прояву, що І. Ф. хоча бере передову участь в політичній життю галицьких Русинів, знайшов широке признане не лишень поміж сторонниками, а також у противників. Се останнє єсть доказом його талановитости. Відтак переходить автор характеристику І. Ф. яко епіка, новеліста, лірика і драматурга. З думкою поета, що нема, чи не має бути в письменстві „штуки для штуки“ стоїть автор в незгоді, тому то й відділює ті твори Ф-а, що написані відповідно поставленій тенденції, від тих, що були впливом виключної обсервації та поетичного чуття. Першим признає меншу стійність як другим.

Поминувши се, що се поділ (заведений ще попередніми критиками нашого поета) шабьоновий, д. Щурат властиве не доводить того, на що поставив тезу, що більше сам собі противорічить, признаючи, що „чорний кольорит і смутний настрій є тут справді впливом реального способу писаня“, подібно ж високо ставлячи повість „Захар Беркут“, що все таки єсть одною з найбільше тенденційних творів укр.-руської літератури.

З поезій найвище ставить автор такі твори Ф-а, як „Панські жарти“, „Сурка“, „Цар і аскет“ та ин. З драм найліпшою уважає „Украдене щастє“ иньші же, як також роман „Основи суспільности“ значно слабшими.

Взагалі нарис д. Щурата не єсть повний, критичний, а дуже загальний і поверховний. Не то що з сього „портрету“ годі собі виробити ясне понятє про літературну діяльність Ів. Франка, але статя разить просто шабьоновостю і доктриперством. Вони лежать в тім, що автор мірить вартість творів мірою не знати звідки взятою, мірою догматичною, забуваючи, що на се єсть лишень одна, нічим не уйнята і неогранічена — міра чуття. Сюди належать також вискази автора про наслідуваня (без найменшого доказу!) таких авторів, у котрих подібности тяжко доглянути (М. Конопницька), або й таких, що яко письменники зовсім незнані (росийська соціялістка Вадїна). Що більше навіть мотиви з талмуда зове автор наслідуванєм!

Не знати також, чому автор уважає І. Ф-а в любовних поезіях декадентом!

Відмінна основа і характер другої статі про І. Франка О. Маковея. Подана тут характеристика поета в цілім розвою його діяльности письменської, особливо в найпершій періоді і ті головні моменти його життя, та життя політично-суспільного Русинів, що мали на поета вплив.

Від попередньої статі відрізняєть ся вона сильно своєю безпретенсіональністю, вірністю та теплою.

М. Комар оголосив в сїм річнику 14 досї ненадрукованих віршів П. Гулака-Артемовського, а на вступі подав кілька слів передмови про них (ст. 356). Всі вони походять з 40 та 50-тих років, коли Г. А-ий ніде своїх творів не друкував. Одначе, на жаль, поет вже тут не той, який виявив ся був в байці „Пан та собака“, тепер бачимо упадок його суспільних та національних ідей: шовіністичний патріотизм російський, зневага і саркастичність що до України, виспівуване горілки і т. и. Взагалі вони викликають хіба жаль на знівечений колишній талан поета. Д. Комар надрукував їх лишень, маючи на оці їх значіне історичне.

Між тими віршами надруковано тут також поезию „Глек“, яко таку, що належить А-му. Проти того виступив Др. К. Студинський (ст. 439) доказуючи, що „Глек“ єсть твором А. Метлинського і надрукований він поміж творами тогож ще в р. 1839, коли тим часом дата тут надрукованого єсть 1845. У нас в Галичині він частійше був друкований і се яко твір А. М-го.

А. Кримський подає огляд життя і діяльності Михайла Комара (ст. 358), що визначив ся посеред українських письменників яко знавець нашої літератури, критик та етнограф. З праць М. Комара найважнійші: „Покажчик нової української літератури“ (1798—1883), „Библиографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Г. Шевченка“, котрим звернув увагу Великоросів на нашого поета, збірка приказок, — та вкінці найновіша праця: „Словар російсько-український“, що саме тепер друкуєть ся при „Зорі“.

З иньших подібних оглядів згадати належить В. Лукича про Петра Ніщинського (ст. 177) (за часонисею По морю и сушѣ), В. Грінченка про Ол. Тищинського (ст. 338), П. Мостовича про М. Петрушевича (318) і ин.

Результатом конкурсу галицького Виділу краюго на українсько-руські драми з р. 1894 займають ся дві статі проф. М. Грушевського та Дра. Е. Олесницького (ст. 95, 157). З 15-ти пес визначилось лишень сїм, а з тих преміовано тільки чотири. Найліпшою показалась історична драма В Грінченка „Ясні Зорі“, опісля комедія тогож автора „Нахмарило“, комедія Г. Цеглинського „Торговля жемчугами“ і ком. Я Невестюка „Кандидат“. З иньших непреміованих згадати мож іст. драму „Беата і Гальшка“, „Несамовиті“ та іст. драму „Чураївна“.

Гр. Коваленко в статі: „Український театр“ (ст. 453) заставляєть ся над характером українсько-руської драми, що відрізняєть ся

від інших європейських драм і подає свої думки що до будучини театру взагалі і нашого спеціяльно.

З інших научних розвідок згадаємо: Саф. Петрика „Відкрите Рентгена“; Ів. Верхратського, Бусько білий; В. Коцюбинської Мірмекофільні рослини та мурахи; Л. Про наукову подорож Ф. Нанзена.

В. Шурат подав статтю про французький декадентизм в польській та великоруській літературі. С. Т.

Житє і Слово (рік третій, том V, ст. 1—504).

По піврічній перерві, яка наступила в видавництві була задля браку фондів (галицько-руська публіка не уважала своїм обовязком піддержувати подібне видавництво) появило ся Житє і Слово знов в зміненим виді: з двомісячника—перемінило ся оно в місячник і з „вістника літератури, науки і фольклору“ в вістник літератури, політики і науки. Чи зміна ся ліпша, чи галицько-руська публіка волисть політику більше ніж фольклор, покаже ся з дальшого підтримуваня видавництва.

Як попередні річники Житя і Слова, так і послідній, для нас важний і інтересний. В нім заміщено цілий ряд статей, що дотикають дуже живих справ, головно політичних. Назву з них найважпійші: Політична хроніка (ст. 61—68, 154—156, 309 317, 398—400); Як я став казенним радикалом (ст. 473—500; виїш. також осібною відбиткою); З кінцем року (401—407) — всі Дра Франка; В справі еміграції — Якмик-а; дальше: Про російські военні порядки, д. С. Е. (ст. 16—22). В статі сій наводить автор деякі факти з військового життя в Росії, добре йому знані, що кожного чутливого чоловіка обурити можуть. Заразом заявлює він, що таких „цвітків з вояцької пиви“ можна б в Росії назбирати дуже много; а що до тепер про них світ не знає, то та причина, що російським часописям не вільно писати про надужитя військові! В статі: „Хліборобські артілі на Україні“ (ст. 353 — 361), оповідає д. Слуцький про початок хліборобських українських спілок, що почали закладатись там доперва 1894 р. за порадою і помічю д. Левицького, та розійшлись дуже скоро по численних, навіть далеких, не українських губерніях. Інтелігентні люди в Росії прийняли плян до спілок дуже прихильно, а деякі з них уділювали навіть матеріяльної помочи спілкам, щоби лиш піддержати таке добре діло. Найвисший уряд російський прийняв спілки також прихильно і хоть на разі не дав гроший на їх ширене, то здаєсь, що по сконстатованю пожиточности таких спілок, підпре їх сильно. Мене дивує, що статя ся не викликала жадної дискусії в наших часописях, хоть повинна була, бо на певних місцях можна би подібні спілки і у нас завести, особливо в горах, де

існують ще иньші спілки, не хліборобські. — Належить ту ще згадати про статю: „І ми в Європі. Протест галицьких Русинів проти мадярського тисячолітя“ (ст. 1—9). Статя ся вийшла також осібною брошурою, та на жаль так пізно, що на неї не звернено вже уваги тільки, кілько-б звернено в відповіднім часі.

Між статями публіцистично-науковими поміщено такі: а) „Яка тепер народня школа на Україні“ (ст. 241—258, 321—334 і осібною брошурою) П. Вартового. Автор, виходячи зі становища, що найліпшим вихованєм, що до способу, є національне, наводить на доказ сього думки знаних педагогів Дістервега і Ушинського. Останній з них висказав ся дуже ясно, що „московська школа в українському селі нижша від народу, безсила й некористна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж не розвива, а псує; огидний жаргон, що вона виробля, здатний хиба, щоб ябеду скласти; ся школа за малим не пекло дитині“. Та на Україні не тільки що нема українських шкіл, але й в тих, що є, української книжки не можна й на очі показувати; тиж книжок, що приписані урядом для шкіл, діти або зовсім не розуміють, або розуміють але; на доказ сього наводить автор цілий ряд слів виписаних з учебників. Крім слів для дітей чужі також в учебниках: зміст, стиль, сьвітогляд. Діти памість розвивати свій ум, затуплюють його ще більше при таких обставинах; школа для них не є чимось приемним, але найгіршим лихом. Однакож урядови залежить на тім, щоби селянина як найдовше в темноті держати; коли б було инакше, він позаводив би школи для всіх націй (отже й для української), а свою державну мову учинив би лиш предметом науки. Тоді народня просьвіта пішла би скорим кроком наперед! Головною задачію нинішньої школи російської є пропаганда „самодержавя, православя, народности“. Для неї позаповнювані всі учебники фалшивою історією, „святими писаніями“, політичними статями писаними в честь царя і т. д. Російська школа учить дітей гордувати своєю мовою, винародовлює їх, деморалізує. Запобічи тому можна лишень зворушенем мас народних просьвітою; сеж лиш тоді може стати ся, коли українська інтелігенція „перестане бути панамі-чужинцями на своїй землі, не стане жертви очима Петербург та Москву, а поверне ся до мови й духу своєї нації і зрозумівши добре той шлях, який рідному народови визначила історія, піде сим шляхом в справі просьвітній і по троху, не кидаючи ніколи боротьби, вибе з під урядових рук народню школу й письменство: тоді і тільки тоді й можна буде нам сподівати ся добра“.

б) До штундового релігійного руху (ст. 194—208), Ол. Срібного. Автор подає ту найновіші вістки про штундовий рух, почавши від 1894 р., в котрім уряд російський зачислив штунду до сект шкідних,

а тим самим наложив на кожного штундиста кару прогнання на Сибир. Розумієсь, кари тої виконати не можна задля великого числа штундистів, але само право дає понам оруже до ріжних надужить. Так пр. київський єпархіяльний з'їзд ухвалив записувати діти штундистів в метрики як байстрята — а байстрята не можуть в Росії дідичити майна! Андрієвське братство ухвалило знов не допускати штундистів до урядів! Такі ухвали при самім кінци XIX в. пахнуть чимось дуже неприємним. Та штупда мимо того ширить ся дуже скоро, а члени її до тепер находять ся вже в 30 губерніях! Секта, ся, яко наскривь раціоналістична, має мабуть перед собою будучність і тим ріжнить ся від мальованщини, з котрою дехто хоче її з'ідентифікувати. Мальованщину знов треба уважати за психічну аномальність тих людей, що її визнають; а що аномальний стан не може довго держатись, тож і мальованщині треба випрокувати скорий кінець.

в) Нарис історії віри в чорта (ст. 160—188 і 287—295) С. К.-ого. Статя ся не єсть самостійним дослідом науковим, лиш зреасумованем найновііших дослідів, владженим з тим, щоби нашії публиці показати, як пині треба розуміти історію віри в чорта. В ній находимо такі розділи: Вступна увага. Жерело віри в чорта і стан її в часах до християнських. Чорт в християнстві. Характеристика чорта. Спокуса. Умови з чортом і чарівництво. Пекло. Побіда над чортом і кінець його. Замічу тут, що статю сю варто було далеко ширше обробити, бо она належить до такого материялу, якого у нас зовсім не тикано, хоть він так дуже інтересний.

г) Петро Хелчицький (ст. 434—442), В. Павленського. Чоловік, котрого імя поставлене в заголовку студиї, — один з найвизначнііших людей за часів гуситського руху. Його письма (Postilla, Sit'viry, Replika proti Rokucanovi, Psani Ivěma Kněžim Mikulaši a Martinovi, O zakladu zakonov lidskych, O šelmě a obraze jej im, Vykład na posili svateho Jana) були незвичайно популярні на свій час і мали величезний вплив на утвореня громади Братів чеських. Автор подає в своїй студиї нарис його житя, науки і дещо говорить про його егичну систему.

д) Роберт Бернс (ст. 143—157, 231—235, 302—308), К. Федерна. Під повисшим заголовком поданий переклад дуже гарної статі віденського ученого дра К. Федерна, написаної з нагоди сотих роковин смерти знаменитого шотляндського селянина-поета, друкованої в чч. 178—179 додатку до монахійської часописи „Allgemeine Zeitung“. До статі додані деякі вірші Бернсові в перекладі дра Фрака. Житє і доля Бернса нагадують дуже житє нашого поета Т. Шевченка.

Дуже важну рубрику становлять в Житю і Слові листи наших визначнііших людей писані до других осіб і навідворіт. В них порушувані

найрізномірніші наші справи, не раз дуже важні. З тої причини Житє і Слово довго буде тою криницею, з котрої буде мусіти черпати не лиш історик нашої літератури, але й історії, й культури. З нашої сторони належить бажати, щоби редакция сю рубрику вела й дальше як найповніше. В останнім річнику заміщені такі листи:

а) Григ. Шашкевича до Ан. Камінського. Ш. доказує в сім листі, що Русини не можуть ніколи збратати ся з Поляками, а що найбільше, можуть жити з собою в згоді. На понерте сеї своєї гадки наводить Ш. дуже важні аргументи.

б) З повного серця. Під сим заголовком подані листи Прокопчица і Камінського до Г. Шашкевича (по одному) і Шашкевича до Камінського. Розходило ся в них про розрухи в селі Г. Стаїславівського округу, котрі мабуть не дійшли до жадного вибуху. Поляки настрашившись розрухів просили Ш., щоби своїм впливом їх успокоїв. Ш. в переконаню, що Поляки заставляють на нього якісь лапки, відповів Камінському дуже остро, в наслідок чого останній старає ся усправедливити.

в) До історії нової ери. Ту поданий лист Вол. Барвінського до о. Ів. Озаркевича з вступною увагою М. Павлика. З нього видно, що „нова ера“ не була несподіваною проявою в нашій суспільности, але що до неї роблено підготовлення вже в 70 і 80-их роках.

г) Лист Мар. Шашкевича до брата Антона писаний в справах родинних в мові польській.

д) З переписки М. Драгоманова. 1) Переписка М. Драгоманова з Н. репрезентантом групи галицько-польських демократів. Всіх листів є тут пять. Розбирає ся в них питанє польсько-руське в Галичині і порушуєсь становиско галицьких Русинів на випадок війни Росії з Австрією. 2) Листи М. Драгоманова до Юліяна Яворського. Всіх вісім. Інтересні в них особливо ті місця, де Драгоманов висказує свої погляди на нашу літературу, на „сепаратизм“ український і т. в. Вони разом становлять наглядний доказ, що всякі стараня переконаня наших „старорусів“ в справах національних зістають ся марною стратою часу, киданєм гороху на стіни. 3) Листи М. Др. до Олександра Борковського, редактора Зорі. Листи ті почали друкуватись доперва в першій книжці Житя і Слова за рік 1897. Туж подав д. Павлик лише до них довший вступ, де порушені дуже важні наші справи і суспільні і політичні.

З відділу критики і бібліографії належить ту зазначити особливо розбір книжки Галіпа „Перші Зорі“ і „Слово про критику“ дра Франка. Белетристику опускаю тут.

В. Г.

Правда, вістник політики, науки і письменства р. 1896. Ред. Антін Березинський. У Львові 1896 ст. 616, 8°. Сей річник „Правди“ на научні розвідки вельми убогий. До історії літератури належать дві статі: О. Макарушки *Альтруїзм Т. Шевченка (172)* та дра М. Пачовського *Жіночі типи в поемах Шевченка [відчит на вечерницях Шевченкових в Коломиї (467 і далі)]*. Перший автор — д. Макарушка перейшовши в своїй статі загально ідеї Шевченка, з'упинюєть ся на творах, де передовсім переважає братерська любов. Взагалі се найкращі поезії Шевченка, де він заграває земляків своїх до братолюбія. Ті його ідеї мають тим більшу вагу, що сам поет то мученик, що сам найбільше від людей перетерпів, почавши від дитинних днів до кінця життя. Мимо такого життя жаль і пересерде до людей не вітзивають ся так часто у Ш-а, як належало б сподівати ся. Братолюбіє поет рад би бачити усюди: в родині, поміж приятелями, станами народу, поміж народами славянського племені, на останку межи усіма людьми землі. Любов родинна звеличена в епізодах *Наймички*, *Невольника*, *Неофітів* і т. д. Ідеї приттельського братолюбія перемагають в періоді заслання, коли Ш. часто звертаєть ся до другів за розрадою та помочію. Дуже острими словами звертаєть ся Ш. до панів українських, потомків давньої старшини козацької, що були катами селян-кріпаків. Поет рад би бачити, аби усї народи славянські „стали добрими братами і синами сонця правди“, а в описуваню кривавих подій гайдамаччини не може він вдержати жалю, що близькоплемінні „батьки помилялись“. Космополітичний альтруїзм Шевченка, де він любить усїх людей без виїмки, переважає не лишень в Кавказі, а також в богатях иньших думках, де любов людська сильно зазначена. Для людей поганих не жалує він острих слів, але все таки він вірить, що люде з природи не злі, вони при иньших обставинах можуть бути таки людьми. Поезія Шевченкова — се поезія бажаня братолюбивого життя.

Автор другої статі виходячи з тези, що мірою культурної освіти народів єсть становище жінки, добачує, що Русь з того погляду стоїть перед иньшими народами славянськими. Високе становище жінки бачимо в цілій нашій літературі, почавши від народної словесности і *Наталки Полтавки*. Найсенльнійший вираз симпатії для жінки видимо у Шевченка. Житє родинне змалював він найпаче в поемах першої доби своєї творчости. Автор добачує, що поет змалював нам два гурти жіночих типів. Перший тип вийшов з п'яваня, яка тілесна та душевна вдача, яке щоденне житє жіноцтва українського. Перше сторона характеру укр. жіноцтва — се іділічна любов дівчат, що чудовими барвами змалювана в ріжних поезиях Шевченка. Перше тут місце займають: любов *Оксани* та *Яреми* в „*Гайдамаках*“, *Ярини* і *Степана* в „*Невольнику*“,

далі поеми Причинна, Тополя, Черниця-Маряна, Хустина, Утоплена, вкінці багато думок.

Другий гурт жіночих типів Шевченкових вийшов, по думці автора, з питання, до чого веде краса дівоча і яке суспільне становище жінки укр. У відповідь на се питане змальовані жіночі постаті, що часто падають сумною жертвою підлих мужеських характерів і розкривають перед нами велике жерело деморалізації, що є наслідком неперодних суспільних відносин. На першій місці з того гурту стоять поеми „Катарина“ і „Наймичка“. Перша написана на основі численних справдішних подій поміж українським жіноцтвом, друга оброблена під вражінем Квітиної „Сердешної Оксани“, звідки головну особу підніс Ш. до і д е а л у м а т е р и. Подібний рідкий мотив мож добачити в англійській старій драмі „Лондонський марнотравник“ (відчит габліт. Ів. Франка), хоча простого звязку між нею та Наймичкою годі віднайти. Типи того гурту видно також в поемах „Княжна“, „Марина“, „Сотник“, „Татарівна“, „Відьма“...

Найвисший та найкращий тип матери подає поема „Неофіти“, що є справді ідеальним типом, бо тут містить ся усе, що може бути висшого у відносинах світлої матери горожанки до дичини — а се любов, саможертва, розум і свідомість почуваня...

Збираючи усе разом автор не годить ся з думкою деяких вчених, що Тарас займає найнижше становище що до артизму поміж європейськими письменниками. Се по його думці найкращий артизм, що твори Ш-а можуть усі зі зрозумінєм читати і з кождою дниною добачуємо в тих поезиях щось нового, свіжого, якусь правду, нове олушевління.

З иньших статей, що деякий можуть мати інтерес, згадаємо: Дещо про причини еміґрації наших селян (49 і д.), Полеміка київських часописей із за укр. питання (126, 140), Деякі причини зубожіння нашого селянства (453 і д.).

З початком року 1897 перемінна ся „Правда“ на популярну часопись для народа.

Учитель, орган руского товариства педагогічного під ред. В. Шухевича, Рік VIII, Львів 1896 ст. 380. Письмо се, виключно присвячене педагогії, не містить сього року ані одної майже чисто-научної статі. Згадаємо лишень: Відкрите проф. Рентгена і лампа дра Пулґя (38); Я. Миколаевича, Вплив средств фізіологічних на систем нервовий і душу (149); тогож З'їдомі і їдовиті губи (185); дра Я. Невестюка, О скілько причиняєсь сучасна школа до розвитку деяких хоріб серед молодіжи шкільної (219, 305, 327).

Діло, часопись політична, щоденна, рік XVII. Наукових статей у фейлетонах сьогорічного Дѣла подибуємо дуже обмаль і то, розумієсь, переважає характер публіцистичний. Ось вони:

Сильвестер і Йосиф Сембратовичі (огляд життя, за А. Т-им, ч. 4, 5); В. Шухевича Лучі (?) Рентгена (53); К. Флямаріона Лучі сонця і краска приази (125); Як би ви вчились так як треба! (153). Остання стаття — се критичні замітки В. Щурата на О. Барвінського „Вішкі з народної літератури XIX ст.“ Головні закиди можна зібрати так: а) приписуване витвореня москальофільства в Галичині Погодіну; б) перецінюване деяких письменників (Осипа Барвінського, Воробкевича, Сердешного і т. д.); в) невірний погляд на стару руську літературу, мов би була цілком мертва; г) хибний поділ; д) хибна і тенденційна характеристика новішого руху літературно-наукового і т. ин.

З иньших статей згадаємо ще: Спомини руського сьвященника про різню 1846 (передрук з XII т. „Записок“); Полярні експедиції Накзена і Андре (187) і Зміст реферату дра К. Левіцького Про спілки і стоваришеня господарські. В статі: Де що про критику у нас (193—4—5), захований під псевдонімом автор (Опанас Зарда) висказавши на вступі кілька загальних думок про критику, у нас спеціально, ударає на дра Франка за його „Наймичку“, а се за такі дрібнички і так пристрасно, зовсім не науково, що й ближше статі розбирати не варто.

В. Гнатюк, звістний зі своїх цінних студій над Угорською Русею подав свій відчит про угроруського письменника Юрія Жатковича (263). Ю. Ж-ич родив ся 1855 р. в Унігварі, на поле літературне виступив 1874. Вихований в часах сильної мадяризації, пише найбільше по мадярськи, одначе все на руські теми. Важніші з його праць ось які: Вплив єпископів ятерських і борба против того впливу в єпархії мукачівській 1884, Історія історіографії угорських Русинів 1888, Етнографічний огляд угор. Русинів (надрукованці в вид. мадярської Академії Наук 1895), Етнографічні замітки з угорської Руси (в „Етнографічнім збірнику“ 1897) і ин. Він також стараєсь познайомити змадяризовану інтелігенцію угроруську та ширший сьвіт мадярський з нашим українсько-руським житєм і літературою через переклади. Він в части переклав, в части готовить ось що: Неволений народ, В поті чола Ів. Франка, Украдене щастє тогож, повісти Федьковича, Марка-Вовчка, Нечуя і т. и.

Буковина, часопись політична, щоденна, рочник XII, чисел 285.

Новому винаходови проф. Рентгена присьвячена і тут одна стаття (112). В статі „Квестия українська в сьвітлі критики соціялістичної“ читаємо розбір праці Ю. Бачинського Україна Irredenta д. М. Г.

(ч. 46. 47). Далі згадаємо: Памяти Т. Шевченка Володимира Масляка. Се вступне слово, виголошене на Шевченкових вечерницях в Станіславові (52, 53). Автор подає загальну характеристику того сьвіта, де явив ся Тарас і відповідно тому його діяльність, яко поета свободи і волі, любови, часто нещасливої, поета минувшини, родинного життя і т. и.

В. Щурат в розвідці „З літературних базарів“ подає звістки про літературні напрями у Франції, та про борбу Е. Золя з молодими письменниками (53, 54 і 55). Подорож Нанзена обговорює стаття „до північного бігуна“ (95) і „Поворот Нанзена“ (178—179). В 66 числі подано перегляд статей „російських часописей про Шевченка“: Руської Старини, Київської Ст., журналу По морю и сушѣ, Крымского Вѣстника.

О. Маковей в статі: „Ольга Кобилянська“ характеризує тут інтелігенцію буковинську, наскрізь перейняту німецькою культурою, що тільки в останніх часах починає видавати сьвідомі національні українсько-руські літературні таланти. До таких належить талановита буковинська письменниця О. Кобилянська. Вона таки зразу писала по німецьки аж знайомість з сьвідомими Русинками Софією Окуневською, Наталею Кобринською направила її на рідний шлях. Родилась 1865 в Гурагуморі, опісля жила в Сучаві, Кімполонгу і Чернівцях. Перший раз вступила на літературне поле в нашій мові 1886, написавши оповіданє „Людина“, яке одначе довго було недруковане через неприхильний осуд рецензентів, аж в 1894 побачило сьвіт Божий. В останніх часах появив ся цілий ряд її творів на руській мові (пише дещо й по німецьки), що визначають ся поетичністю, глибоким чутєм, що відчуває красу природи і грубости життя. Улюбленою її темою єсть самотна, безпомічна жінчина, що борєсь з тяжкими обставинами життя. Менші її твори — се правдиві поеми в прозі. Взагалі Буковина зискала в О. К-ій першорядну, освічену силу літературну.

Вкінці згадаємо передрук загального огляду літературного з О. Барвінського Читанки для VIII кл. гімназ. (Головні напрями укр.-руської літератури XIX ст.) [133—134].

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

І. А. Хойновскій — Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славинъ и Руси, и опись древностей собранныхъ мною, съ объясненіями и XX таблицами рисунковъ. Вып. I, К., 1896, ст. VIII + 221 + портрет + 20 табл.

Ся книжка, як читаємо в предмові, має заравом служити і каталогом музея автора — київського колекціонера, і популярним підручником археології. Вона і видасть ся рівночасно в двох видах: з таблицями фототипичними більш рідких річей і без них. Представляє вона з себе каталог музею з вступними увагами й цілими екскурсами геологічними, археологічними й історичними. Екскурси сї не мають наукового значіння; напр. в розділі про Полян читаємо, що вони прийшли на Подніпрове в пліоценовий період, з північного зугір'я Карпатів (тут автор покликаєть ся на Нестора), де зістали ся їх свояки — Малопол'яни краківські; вивів їх звідти, мабуть, Київ, що звав ся тому так, бо був в осаді Киє, в Татрів, що існує й досі, і т. и. Самий же каталог має своє значіння, бо автор по змові докладно зазначає час і місце находки, а в колекції є між иньшим і значне число річей з України: так є невелика колекція неолитічна, головно з Волини й Київщини (с. 16—71, 23—4), трошка бронзи (с. 18—21) і значна збірка річей залізного віку, між ними значний скарб в під Таганчі (с. 118), деякі цікаві річи в Княжій Горі (с. 126), скарб Межигорський (с. 166) і т. и.; се все, відкидаючи деякі довільности автора в об'ясненню, надає, кажу, певну цікавість наукову виданню. Таблиці виконано фототиписю

дуже добре, але на жаль деякі річи в занадто малім розмірі. В дальшій випуску автор наміряєть ся дати описи роскопок могильних.

М. Г.

Хр. Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 году (Византійскій Временникъ 1895, IV с. 581—628).

В. Васильевскій — Авары, а не Русскіе, Θεοδορῷ, а не Георгіѣ. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева (Византійскій Временникъ 1896, I с. 83—95).

В Византійскім Временнику р. 1895 зістали ся нам до близшого обговорення дві статі, безпосередно для нас цікаві, одна названа висше статя д. Лопарьова, друга д. Димітріу про умови русько-византійські.

Д. Лопарьов в своїй розправі доводить, що анонімне слово про положення одіжі Богородиці у Влахернах, видруковане в XVII Комбефісом (Historia haeresis monothelitarum, II, 1648), звичайно прикладане до находу Аварів в 626 р. і для того надаване одному з Георгіїв VII в. (бо в рукописах надписуєть ся часом іменем Георгія), в дійсности належить до Георгія хартофілака, Фотиевого приятеля, і було висловлене з поводу нападу Руси на Византію 860 р. (ся дата тепер загально принята замість давнійшої 865—6), деь в р. 866—7, з поручення Фотія. Д. Лопарьов подає грецький текст тієї части слова, де воно говорить про напад і положення одіжі (поправляючи непоправности видання Комбефіса на основі рукописей), славянський переклад з рукописей XVI—XVII і свій російський, потім витягає натяки історичні з слова і комбінуючи їх з иньшими звітками про похід Руси 860 р., дає реконструкцію його історії.

Гадка про приналежність слова до походу 860 р. була висловлена ще арх. Філаретом в його історії церковних пісень, але не була принята в науці. Які б ні бідні були історичні вказівки слова, можна було б тішитись, що знайшлось одною памяткою більше про похід 860 р., але редактор Временника ак. Васілевскій виступив против теорії д. Лопарьова з дуже поважними аргументами в обороні давнійшого погляду, що слово належить дійсно VII, а не IX віку. Він вказує, що історія з одіжею Богородиці в слові представляєть ся цілком инакше ніж у Фотія, і що обставини, в яких опинилась церква Влахернська в слові, виразно вказують на часи до обведення її муром, що сталось доперва по нападі 626 р., нарешті, що з слова користала давнійша верзнія хроніки Георгія

Амартола, уложена перед 860 р. Д. Васілівський відступає від давніших поглядів в тім, що автором вважає Теодора Сінкела, на якого вказують деякі кодекси, і прикладає слово не до походу 626, а до попереднього аварського нападу в р. 619. По його доводах, розуміється, теорія привалєжности слова до похода 860 р. мусить відпасти.

М. Грушевський.

А. Дмитрію — Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Византійській Временникъ 1895, IV, с. 531—550).

Д. Дімітрію на основі практики при укладі дипломатичних актів византійських (представленій Нейманом що до Венеції в його розвідці в *Byzantinische Zeitschrift* 1892 і в дечім доповненій автором) пробує розв'язати питання про офіціальний характер найдавніших умов русько-грецьких. Вивід його такий, що з трох умов, які ми маємо в літописи під рр. 907, 912, 945, лише з р. 944 ми маємо умову, що була уложена і затверджена відповідно вимогам дипломатичної практики, з р. 907 маємо лише запис устних пересправ, з р. 912 — проєкт умови, що одначе не була затверджена. Сей вивід автор опирає на отсі доводи — дипломатична практика була така: по укладі в Константинополі акту умови, при чім послі сторонньої держави складали на нім присягу, послі імператора їхали з імператорською грамотою (хрїсовулом) до столиці сієї другої держави, де акт потверджався присягою її заступників, про се списувався протокол, і доперва тоді видавався хрїсовул другій стороні. Сього потвердження нема ані в тексті умови з р. 911 ані в оповіданню літописи, і автор догадується, що смерть Олега перешкодила затвердженню, і умова не дійшла кінця.

На сей вивід тяжко пристати. Передовсім від оповідання літописи нема чого багато жадати, ані на нього покладатись; автор міряє літопись мірою сучасної офіціальної хроніки, тим часом як X в. в початковій літописи представляє учену реконструкцію історії, зроблену вік пізвійше; коли літопись оповідає про потвердження умови 945, то, певне, лише для того, що найшов в самім тексті протокол сього потвердження і переповів його своїми словами, а для умови 911 р. не найшов.

І умова 911 р. і 944 р. що до своєї редакції представляють акти цілком однородні, се виходить у самого автора: обидві представляють собою руський переклад односторонніх зобов'язань Руси, присланий для затвердження до Києва, при обох отже мусіла бути і формула затвердження (ратифікації), предложена Греками руському князю; коли вона

є при умові 944, а бракує при умові з р. 911, то найскорше — просто випадком, загубилась.

Але в умові 944 р. є й безпосередні вказівки, що перед нею була уложена иньша умова, на неї вона покликуєть ся; д. Дімітріу об'ясняє, що Греки покликають ся на попередні пересправи (р. 907 і 911), але сього об'яснення ніяк не можна прийняти: як може дипломатичний акт, не виясняючи докладно тієї чи иньшої справи, покликуватись на пересправи, що не дійшли кінця і, очевидно, не мали жадної правної сили.

Над умовою 907 р. автор ближше не застановляєть ся, він лише вказує на те, що нова умова укладаєть ся заскоро по тому, і що про обидві нема згадок у Візантійців (як нема і про умову 944 р.).

Не згоджуючись з головною точкою розвідки, мусимо піднести на томість деякі пояснення до наших умов, зроблені на основі дипломатичної практики візантійської — напр. що до односторонности зобов'язань (вона залежала від того, що до р. 1187 умови укладались односторонно, і імператор свої зобов'язання висловляв в хрїзовулї, що до літописця не дійшов), що до закінчення умови 944 р., справедливо об'ясненого як протокол присяги, згори списаний Візантійцями для Ігоря (пор. Віймки с. 60), що до надписи равно (ισον), як помітку уряду византійського перекладчика.

Що до історичного представлення відносин візантійсько-руських, то тут де що залежить від того неоправданного загального погляда автора на літопись, про який я згадав вже і над яким ближше не буду застановлять ся.

М. Грушевський.

Е. О. Карскій. — О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей, Варшава, 1894, с. 64 (відбитка з „Варшавскихъ университетскихъ извѣстій“).

Для своєї розвідки д. Карскій користуєть ся літовськими літописями з видань: Попова „Лѣтопись великихъ князей литовскихъ“ (в Ученихъ Запискахъ Петербурської академії), уривком літописи в збірнику Авраамки (видрукованої, але не виданої в сьвіт петербурською Археографічною комісією) і ненадрукованим кодексом бібліотеки Красінскихъ в Варшаві (Лѣтописецъ в. кн. Литовского и Кроника о в. кн. литовскихъ). Д. Карскій застановляєть ся на кодексахъ літописи, зводить звістки про них до купи і описує їх. Ширше застановляєть ся він над кодексом бібл. Красінських і його палеографічними ознаками (можна занотувати о замісць у: ѡмре, кѡрдася, потім ознаки скорописи для а, б, в, з, ѳ, лігатури для ив, жи, же). Подає також він і 6 уривків задля характеристики правописи кодекса. Що до часу, то д. Карскій кладе

оригінал збірника на кінець XV в., засноваючись на виразі до снх часовъ тым подоле за лахи зашло и тепер держат, на характері декотрих фраз оповідання, потім помічає, що „слово о послѣднемъ времени“ (ѡ исходѣ зъ тысяць лѣт) певно було переписано ще до 1492 р.; тажим робом оригінал сього збірника, чи може сам збірник уложено в кінці XV в.

Занотуємо деякі з найбільш характерних прикмет мови літописей з фонетичного й морфологічного боку.

Передовсім д. Карський зазначає факт вимови *o* як *a* і наводить приклади (караблех, замазырем); *a* замість *e* стрічається рідко. Український вплив д. Карський бачить там, де *u* і *ѳ* не відрізняють ся — Швиртґайло, литописец. Південне-славянський вплив він зазначає в заміні *or* — *er* на *рз*, *i-z* на *ь држати*, і *прзвое*; Слонимь, королевь. Що до гораздо, большинство, христіанськую — д. Карський не висловляє ся рішучо, який треба бачити тут вплив — український чи польський, чи може се просто архаїзм.

Українізми д. Карський бачить і в *u* замість *ы*, і навпаки, *и* в *ю* замість *e*, напр. въ сину, сына, високихъ Володымера, змовывши ся, зануж, хоч в останнім випадку сього, додає д. Карський, не можна сказати на певне.

В сфері шелестозвуків можемо занотувати, що в сполученню шелестозвук: *j* зрідка маємо двоєнне + братанню, платте; окрім загальної заміни груп *dj*, *tj* через *ж*, *ч* знаходимо таки приклади, як -- приездати, дожчу, еждчывалъ; помощь, моци, мощно.

В сфері прикмет морфологічних знаходимо *o* замість *ъ* в маршалко, Александро (nom. sing.), Шварпове, кнжачи (dat. sing.), й цікаві форми: събравъ всю свою Жолоитъ, изъ Немець.

В формах заіменника цікаво занотувати: *в мене, от тебѳ, dat. тобѳ, тебе, собѳ*; від *весь*, маємо *всихъ, всимъ, всеми*.

В формах дієслова звертають на себе увагу *бымо, вьзвратимса* воспак, *несме* (praes. plur. I). Imperat. *поедь, помози*. Part. praes. act. має закінчення на *a*, *я*, *чи*, perf. act. — на *ше, ши* (немше; *вземши*) на *з* (не оземъ, сѳдз).

Цікава форма conditionalis: што *бымо* з нимъ *поговорили*, послалъ *штоби еси уєдналъ*.

Окрім того д. Карський подає змітки що до складні, а в кінці — показчик найменш уживаних слів, де нотує між иньшим і польонізми.

О. Г-ий.

В. Антонович — Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи (Київська Старина 1896, X, с. 19).

Під сим титулом многозаслужений учений подав історично-географічні замітки про кілька осад колишнього воєводства Браславського: Жаботин, Мліїв (пізнійше то було воєводство Київське), Рашків-Калаур і Микулинці, з поводу найдених ним документів в Київському архіві. Для м. Жаботина проф. Антонович подає документ в. кн. Олександра, але на жаль — змушений певно практикою часописи — не в оригінальній транскрипції і з деякими перемінами в мові, а се тим більш шкода, що документ сей — з хибною датою і дуже пізно-вписаний, насовує підозріння що до автентичности; документи XV—XVI в. про Микулинці були вже опубліковані проф. Антоновичом в його Грамотах в. кн. Литовського; натомість грамота про Калаур представляє новинку дуже інтересну. З нагоди сих документів автор подає короткий огляд кожної з тих осад, головню — про зміну їх власників, додаючи подекуди генеалогії тубильних родів, що ними володіли.

Найбільшу вагу з сих розвідок має розділ про Калаур, звістний досі з імени, але навіть що до своєї місцевости непевний, бо звістні досі документи про нього не давали на се вказівок, окрім того, що лежав він на Дністрі, і гадка, що лежав він на устю Дністра (як ще недавно умістив його д. Любовський на своїй історичній карті в. кн. Литовського) була чистим здогадом, хибним, як показують подані тепер пр. Антоновичом відомости. Проф. Антонович подає звістку про сучасний лісок Калаур коло Рашкова, документ 1580 р. про „селище Калауръ зъ приселком Рашковомъ“ і відомости про городище коло згаданого ліска з фортіфікаціями — на думку автора — XV в. Разом взяті, сї факти доводять з цілковитою певністю, що Калаур стояв на місці теперішнього Рашкова. Факт сей має своє значінне в історії колонізаціі полудневої України, і нотуючи його, подам лише кілька доповнень до розвідки проф. Антоновича.

Передовсім звістки про Калаур не сягають в давнину далі 1430 р., бо реєстр Свидригайлових міст, поданий в Scarbc'u Даниловича під р. 1402, з далеко більшою правдоподібністю треба віднести до 30-х рр. XV в.; приналежність Калаура Судимунтам з док. 1580 вже за Витовта не можна вивести (припустивши навіть, що се улюблене покликуване на Витовта не вигадка, воно може і не належати до Калаура), так що на певно звісним нам володарем Калаура XV в. вістаєть ся Теодорик Бучацький, що дістав на нього разом з Чорним городом і Качибеевим, привилей в 1442 р. Примітимо, що привилей сей, звістний давнійше лише

зі згадок (так і проф. Маркевичу в його праці про Качибей, цитованій проф. Антоновичом¹), в цілості подано з книг Метрики коронній в розвідці нашій про Барщину (с. 25—7); з неї не можна вивести ніякого докладного представлення про обсяг надання (бо сей край був очевидно, цілковитою terra incognita для королівської канцелярії), і здогад, що Калаур Буцацкому дано „разом з просторою степовою смугою, що доходила до берегів Чорного моря“, не находить собі потвердження в наданню, де лише загально говорить ся про „приналежности“; рівнож привилей надає згадані замки не до живота, а до виплати записаної на них суми, наслідком чого (бо викупу того, очевидно, не наступило) ще під час ревізії прав 1564-р. зголосив ся з правами на сі замки Язловецький, як спадкоємець роду Буцацких (Акти Бар. стар. II с. 363), але в фактичнім володінню Калаура не був: се городище лежало в границях в. кн. Литовського і перейшло в володінне браславського землянського роду Чечелів. Під час ревізії 1545 р. Чечель виступає в категорії „подлійших“, „которых (старинні земляне) братею собѣ не менуютъ, ани знають, одколь есть“; володінне отже Чечеля ледво чи опиралось на якісь документи, і його пізнійше (1580 р.) покликунанне на „привилегія в. кн. Витовда і кн. Ольбрыхта“, що мали згоріти в замку Київськім, мусимо прийняти cum maximo grano salis.

М. Грушевський.

^ Н. И. Петровъ — Киевская Рождество-предтечинская или Борисоглѣбская церковь, К., 1896, стор. 92 (відбитка в Трудів Київської Духовної Академії).

Монографія проф. Петрова представляє можливо повний звід звісток про Борисоглѣбську церкву з історичної літератури, доповненої витягами з церковного архиву. Зміст книжки такий:

Теперішня київська Рождество-Предтеченська церква з „приділом“ святих страсотерців Бориса й Гліба, досі між народом зветь ся Борисоглѣбською, бо до самого початку теперішнього віку головною парафіяльною церквою була стародавня борисоглѣбська. „Рождественско-Предтеченська“ церква з'являєть ся в сій парафії далеко пізнійше за борисоглѣбську, й довго займала другорядне місце. Проф. Петров тієї думки, що борисоглѣбська церков була або тією „Петровою божницею“, про яку згадує літонець під роком 1146, або заступила її місце.

Принаймні безперечно, що борисоглѣбська церква існувала далеко ранійше року 1482 й причиною будівлі її в Києві було з одного боку зруйнуванне вишгородської борисоглѣбської церкви, де лежали колись мощі Бориса і Гліба, а з другого боку — в побожній охоті Киян пошанувати згадку про мучеників в самому Києві, що почав тоді вста-

вати з руїн під захистом православних литовсько-руських князів київських. Підчас нападу Менглі гирея Борисоглібську церкву спустошено, книжки попалено, священника погнано у неволю; але церкву не знищено цілком. Після цього нападу історичні відомости про Борисоглібську церкву переривають ся й відновляють ся тільки з половини XVI в., коли ся церква перебувала під особливою опікою та протекцією київського міщанства.

Проф. Петров, як бачимо з цього всього, не пристає на думку, ніби існування Борисоглібської церкви почалося в р. 1602. На думку проф. Петрова, „Вѣдомость 1784 г.“, а за нею й поручик Новгородцев у своїм „Географическом описаніи Києва“ говорять не про Борисоглібську церкву, а про припису до неї Різдвяно-Предтечинську церкву, або певніше — про дві Різдвяно-Предтечинські церкви, — про початкову деревяну та півнійшу муровану. Р. 1602, як се можна вивести на підставі архивних документів та „Вѣдомости“ 1784 г., Онисим Холодковичь збудовав на місці польського костьола не Борисоглібську церкву, що існувала далеко ранійше, а Різдвяно-Предтечинську, приписав до Борисоглібської (стор. 19—21). Ся Різдвяно-Предтечинська церква, що на думку проф. Петрова, становила трапезу Борисоглібської церкви, можна припустити, збудована р. 1602 на місці домініканського костюлу, правдоподібно — збудованого паном Криницьким, бо й стояв він на подвір'ї, що безпосередне граничило опісля з цвинтаром Різдвяно-Предтечинської церкви.

Завдяки міщанській опіці і лпшим для православя часам в XVII в., Борисоглібська церква поправилась, збудовано дзвіницю, обгороджено цвинтар та прибудовано бабинець. При ній існувала школа та шпиталь. В сій школі були самі „виростки“ себ то певніше за все — студенти київської академії; вони за те удержанне, що то давала їм церква (квартиру й харчі), помагали дякам читати та співати в нразники, й вкупі з тим вчили дітей парафіян та инчих грамоті та латинській азбуці. Пізнійше окрім дяківської школи в Борисоглібсько-Предтечинській парафії була ще і друга мала школа, яко філія київської академічної бурси. Тут жили студенти, для браку помешкання в академічній бурсі, й у вільний від лекцій час ходили на крилос, за віщо відбєрали назначений пайок „ради пропитанія и снабдѣнія въ нужднихъ“.

З другої половини XVII в. в історії Борисоглібської церкви виступає друга — Різдвяно-Предтечинська, тепла або трапезна церква, на яку йдуть і спеціальні вкладки. Дякуючи сїм вкладкам, її перебудовано (р. 1691), замість деревяної збудовано камяну, так що вона переважила головну парафіяльну церкву — Борисоглібську. Різдвяно-

Предтечинська все багатіла та багатіла, Борисоглібська же не переставала „малити ся“, поки нарешті не скасовано її при кінці XVIII в.: або вона згоріла або її розібрано задля давности. Натомість, після пожежі 1811 р. прилучено до Предтечинської церкву Св. Духа з усім, що в ній від пожежі зацілило. Сама Предтечинська церква в сій страшній пожежі зацілила.

Д. Петров доводить детальну історію церкви аж до нинішнього часу. Про старанність в укладі її було вже сказано. Можна закинути пр. Петрову тільки те, що він не користав ся консисторським архивом, де, безперечно, не мало єсть документів, що дотикають ся внутрішнього життя Борисоглібської парафії. Єсть, правда, поклики на консисторський архив, але сі поклики дуже недокладні, напр.: „Смотри Архивъ Кіев. Духовн. Консисторіи подъ 1784 годомъ“ (стор. 63), або „списки настоятелей Кієво Богоявленскаго монастыря, 1760-хъ годовъ, въ архивѣ Кіев. Дух. Консисторіи“ (стор. 22). Робити такі нотатки неможливо в ученій праці. Хоча, треба мовити правду, і в самому архіві Київ. Духовної консисторії дійти ладу та знайти потрібний документ вельми трудно, а всеж таки доконче треба проставляти напевне № та рік документу. Що ж автор не використав архіву Київ. консисторії, маємо доказ, бо в сій книжці немає згадки за деякі акти того архіву про Борисоглібську церкву, напр. що в другій половині XVIII в. ся церква віддавалась з дозволу Консисторії для відправи в її полковому священникови — одному з тих полків, що стояли в Київі: р. 1772 дано дозвіл відправляти службу в Борисоглібській церкві священникови каноніського полку Дмитрові Єнецькому (Постанови Київ. консисторії за 1772 р. №. 459.).

Книжка видана „на користь Борисоглібської церковно-приходської школи“.

М.

~ Aleksander Jelski — Wiadomość historyczna o parsiarni Radziwiłłowskiej w Słucku (Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce t. V, v. 1896, IV, s. 193—204, 4°).

Maryan Sokołowski — Pasy metalowe polskie tak zwane lwowskie albo przeworskie (ibid t. VI, v I, 1897 c. 10—16, 4°, з численними образками).

Обі сі статі, що з'явились одна по другій, говорять про звисний предмет давного строю, широко уживаний на Русі і в Польщі і для того для нас цікавий — золотисті пояси слуцькі і ковані львівські.

Д. Єльський подає коротку історію фабрики поясів в Слущку (тепер губ. Минської), нагадуючи, що досі подавано вже багато неправ-

дивих і баламутних відомостей про сю фабрику, аж на основі відписів документів з Радивіловського архива автор може подати відомости цілком певні, і оповідає сю історію так:

Ян Маджарський, з роду Вірменин, прийшовши, як говорено, з Турції з неволі, зайшов на двір князя Михайла Казимира Радивиля в Несвіжу і зробив з ним умову, де зобов'язався виробляти матерії, коври, пояси за тижневу оплату зі скарбу князя. Крім того умова дозволяла Маджарському робити всяку роботу на продаж, колиб скарбових замовлень не було.

Умова ця була уложена 1758 року і рік сей можна уважати роком заложення слуцкої фабрики. Але скоро настали для фабрики, чи як тогди називано — „персярні“ злі часи. В два роки по заложеню умер її протектор князь Єронім Радивіл, а в чотири і сам основатель. Ординацію обняв князь Кароль „Panie kochanki“. Скомпромітований кілька разів в акциях політичних перебував він аж до р. 1778 за границею і розумієсь фабрикою зовсім не журився. Підчас того Маджарський користав з права виробу поясів і золотоглаву на власну руку і здобув значний маєток, так що коли князь Радивіл за границею потребував грошей і дав повне право повномочникови своєму позичати для него потрібні суми, предложив Маджарський позичити 10.000 зл. пол. а обіцяв два рази тільки дати на заклик князя; за то дістав фабрику слуцку в аренду за річним чиншом 10.000 зл. п. Контракт уложено р. 1776.

Межи р. 1776—1778 умер Ян Маджарський а провід над фабрикою взяв син его Леон. Коли по смерті Кароля Радивиля справи маєткові ординації значно підупали, а ще наступили і випадки історичні, що все змінили, упала також і фабрика слуцка. Материялів з заграничі не можна було спроваджати, людей з фабрики брали до войска, тож Л. Маджарський просив кілька разів, аби зліквідовано фабрику. По кількох просьбах М. зажадав комісар дїбр слуцких докладно справозданя з маєтку і стану фабрики. Справозданє се уложено в формі запитань і відповідей і датоване 1807 р. подає докладні відомости про устрій фабрики і техніку виробу; і автор наводить його в цілости. Видно з него, що в фабриці було 24 варстатів, що мали всі потрібні приряди, що завятих в ній було 30 людей, що материяли були спроваджані з Іданська а шнури і нитки роблять у фабриці. Наслідком було, що в листопаді 1807 р. князь Домінік Р. переняв фабрику від Л. Маджарського і дав заряд найстаршому її майстрови Йосифови Борсукови. Коли в 1831 р. заборонено в Росії стрій польський, перестала фабрика виробляти пояси, а робила нашивки, яких уживали Жидівки до свого строю, звані заложками, а коли приказ з р. 1844 заборонив Жидам давній стрій, упала фабрика зовсім.

Потім подає автор відомости про саму фабрику, місце її положеня і опис будинку і її виробу. З позісталих листів Маджарських видно, що в фабриці крім поясів робили також чапраки, жилети (камізельки), дими, фальбани або обшивки до дамських уборів; дальше подано всі роди поясів, їх опис і ціна (від 7—75 дукатів). Бували вони ріжних барв, звичайно ткані золотом або сріблом, називались хинські, парискі або французкі. Перші пояси слудкі не мали ніякої марки фабричної, лиш латинський напис „Factus est Sluciae“ або просто лиш F. S. Пізнійше Леон Маджарський писав на них своє назвиско по руски: Лео Мажарський, що дуже дивує автора.

Нині, пише автор в кінці статі, пояси слудкі дуже рідкі, а то найбільше через марнотравство женщин, що тяли їх на кавалки і уживали на прикраси до своїх строїв; деякі, хотая і не цілі, попали в костюли і там задержались; багато перетоплено на срібло. Тепер пояси слудкі зібрані в більшім числі лиш в музею гр. Тишкевича в Логойську (пов. борисовский), у Радивілів в Полонечці (пов. новгородский) і в Станькові в музею Чапского.

М. Соколовський говорить про металеві пояси львівські або переворські так звані від міст, де їх виробляли. Вони були зложені з бляшок нашиваних на шкіру, а орнамент на них бував або плоский або випуклий. З Руси, пише автор, розповсюднились металеві пояси по цілій Польщі і виробляли їх також в Кракові: — краківські пояси відзначались орнаментациєю плоскою, підчас коли властиві львівські чи шеворські орнаментовані були випукло. Сю ріжницю однак автор приймає з застереженем, уважаючи річ не зовсім виясненою.

На підставі орнаментики, що представляє звичайно цвѣт лотосу з гори і з боку, автор виводить перший початок сих поясів з Византії: орнамент такий знаходить він в церкві св. Софії в Константинополи; він перейшов потім до середновічних виробів штуки італійської, а особливо венеціанської, як то можна бачити на шкатулках італійско-византійських. На доказ наводить ще автор фреску з палати Медічі в Фльоренції, де представлено Йоана Палеолога, що прибув на собор флоренцький 1439 р. на сій фресці Палеолог має на собі такий металевий пояс, що, на думку автора, доводить росповсюдненне таких поясів в Византії.

З Византії прийшли ті пояси на Русь, а звідти до Польщі і до Кракова, де ремісники Німці додали до орнаментики византійської трохи західно-європейского ренесансу і тим то можна пояснити ріжницю між поясами рускими та краківськими. На тій підставі виступає автор протів Гефнера-Альтенека, що такий пояс з плоскою орнаментикою (з музею монахійского) уважає виробом штуки німецької.

Як видно з статі, автор признає пояси металеві виробом чисто руским а навіть на підставі найдавніших книг міста Кракова називає імена майстрів руских, що перенеслись туди з Русі, переважно зі Львова і запровадили серед польської людности уживане тих поясів. Цікаво отже, длячого на титулі названо їх поясами польськими. На се дає автор пояснення на с. 15, кажучи, що „Русь з своїм культурним розвитком становила інтегральну часть історії нашої власної польської цивілізації“. Коротко і ясно... Г—а.

А. Андриєвскій — Последніє кіевскіє сотники, К., 1896, ст. 40.

Отся праця д. Андриєвського, як і одна з попередних — „Кіевскія смуты середины прошлаго столѣтія“ (Київ. Старина 1886, XII) дотикаєть ся історії Київа минулого віка. На підставі архивного матеріалу, з котрого до статі в кінці додано в цілости чи в уривках сім документів, автор характеризує особи й діяльність останніх кієвських сотників — синів Павла Гудими — Михайла (1760—1772) й Івана (1772—1782). Особи їх не мають для нас великої цікавості; вони зовсім неподібні до сотників й старшин героїчних козацьких часів, се люде цілком переняті буржуазними змаганнями: вони де тільки можливе ухляють ся від тягарів військової й иншої служби, а користують ся вигодами свого уряду задля того, щоб побільшити свої маєтности, представляючи з себе типових репрезентантів козацької старшини XVIII в.; при тогочаснім браку докладних постанов що до відносин між ріжними урядами, а окрім того, при неприязни між генерал-губернатором М. Леонтевим і гетьманом Разумовським, всі провини сотників Гудимів лишались без кари.

Цікаві для нас в сій історії декотрі подробиці й риси тогочасного життя, що звертають на себе увагу при читанні документів. Так можна занотувати, що перехід уряду від батька до сина був на стільки звичайною справою, що Михайло Гудима просто подає до гетьмана рапорт, де прохає іменовати його „на мѣсто отца въ Кіевскую сотню сотникомъ“. В документах ми зустрічаєм ся з фактами незаконного вписання міщан кієвських в козаки: на се скаржить ся кієвський магистрат і 1768 р. подає цілий реєстр кієвських міщан незаконно вписаних в козаки. Ще на Гудиму-батька магистрат скаржив ся (1753), що Гудима „безъ всякого завору и опасенія“ шинкує у своїй господі і „разными товарами торги отправляетъ“; туж скаргу на шинкування Гудими-сина магистрат приносить гетьманови в 1763 р. Користуючись своєю властію, Іван Гудима чужі „скота всегда забивалъ и людей изъ ружья подстрѣливалъ“. Не за-

доволені селяне Гудимів часто втікали за кордон, і в 1783 р. Іван Гудима оповіщає, що у його з грудня 1782 втікло 30 душ.

В документах можна ще занотувати, що генерал-губернатор київський Леонтев, просячи гетьмана Разумовського укарати Павла Гудиму за його насильства, між иньшим каже, що м. Київ — „городъ славной и пограничной, въ которомъ часто бывають иностранные люди... и въ такомъ случаѣ... весьма ему, Гудимѣ, таковыхъ предревостей... чинить неприлично и мнѣ то не безъобидно, а отъ иностранныхъ людей, которые по большей части и квартерами пребываніе имѣють въ Києвѣ, Нижнемъ городѣ, на Подолѣ, и не безъ зазрѣнія происходитъ“. О. Г-ий.

Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, verfasst von Emmanuel-Eugen Worobkiewicz, orth. or. Seelsorger in Lemberg, Льв., 1896, ст. 67.

Ся брошюра, як значить ся на її обкладці, видрукована з нагоди розпочатя будови нової православної церкви у Львові і уложена теперішнім парохом сїєї одинокої православної парафії на цілу Галичину. З огляду, що теперішня православна парафія львівська представляє з себе „сумний останок колись могутньої православної церкви в Галичині“, автор подає насамперед коротенький огляд історії православия в Галичині і його упадку в XVIII в. (с. 1—30), в другім розділі наступає історія львівської православної громади від кінця XVIII в. (с. 30—46) і нарешті в останнім — огляд сучасного стану сїєї громади, церкви і справи будови нової церкви.

Певний інтерес можуть мати подані тут відомости власне про громаду православну, зачерпнені автором, як він каже, з парафіяльного архива й якогось мемуара з середини сього віку. До скасування Манявського скиту (в р. 1785) сей скит служив для задоволення релігійних потреб православної людности; по скасованню його православні галицькі — Русини, Греки, Волохи, Серби організувались в громаду церковну і в р. 1787 здобули право мати собі в Львові церкву і священника. На зібрані з датків гроші дійсно засновано церкву в нанятім для того домі, закуплено для неї іконостас з Манявського скиту й спроваджено еромонаха з Буковини за річну платню 200 злр.; відповідно складовим елементам службу правлено на трох мовах -- по славянськи, грецьки і волоськи. Як ні малі були видатки на удержання церкви і священника, сил православної громади, що в Львові числила в першій половині сього віку 884 душ, окрім залоги, на се не ставало; маленький капітал, зібраний при заснованню, зник, і на початку 30-х рр. па-

парафії грозив цілковитий упадок: чинш і плату священику неплачено, і церковні річі арештовано за скаргою хозіяна дому. Громада в таких обставинах звернулася до уряду, і за посередництвом його по довгих переговорах прийшло до того, що релігійний фонд буковинський спочатку — взяв участь в видатках, а потім (р. 1848) цілковито переняв на себе удержанне православної парафії, і вона прийшла під зверхність буковинської консисторії. Для церкви куплено будинок власний, але задля старости його мусіли зруйновати і церкву уміщено в приходстві (домі для причту), дуже не вигідно й тісно; по довгих переговорах доперва тепер фонд асігнував значну суму на будову церкви. В теперішніх часах (по переписи р. 1890) рахує парафія у Львові 340 душ, в иньших місцевостях Галичини 1089 душ; більші православні кольонії живуть в Станіславові, Коломиї, Снятині, Кутах, Збаражу, Кракові; складаються вони головно з Русинів, а також Волохів і Сербів. Одиноким парохом для них є львівських, хоч є ще два священики -- один полковий -- при буковинськiм полку, що стоїть у Львові, і оден при вязниці в Станіславові. Львівський парох має окрім церкви ще каплицю при львівській вязниці.

М. Грушевський.

Харковское общество благотворенія въ 1812—1817 г. (Київська Старина IV с. 38—70, V с. 128—145, VI с. 328—343, VII с. 95—112).

На вступі згадує д. Лапін коротко про історичний розвій добродійних товариств в Росії. До XVIII в., каже він, ограничалась добродійність „на Руси“ на подаваню милостині і удержуваню бідних при церквах і монастирях, аж доперва при кінци XVIII в. появилсь указ царський, що приказував заводити шпиталі на лад західно-європейський. Шап. автор при тім або забув або не знав про широкий розвій і розповсюдненє шпиталів на Україні-Руси, про які в новіших часах маємо звістки почавши з XVI в. Далше переходить автор до харківського товариства, що мало метою роздаванє запомог і сталих пенсій бідним. Особливу увагу звернено на опіку і осьвіту сиріт дворянських. Хлопців посилало товариство на власний кошт до гімназії, а для дівчат заложило окремиий інститут. На чолі товариства стояв вправді Андрій Квітка, губерньський предводитель дворянства (маршал), але душею єго яко діловодчик і настоятель інститута був рідний єго брат, звісний письменник український, Григорій.

З початку будило товариство інтерес між дворянством і воно радо поспішило з вкладками на зазив Григорія Квітки. Щоб побачити наглядно розвій товариства, наведемо тут кілька дат. В першiм році істнованя

мало товариство 16.000 капіталу, 8.000 доходу, з чого між иньшим призначено 2.000 рублів для роздачі між бідних, 261 членів, між котрими приміром Баташов вніс 1406 руб. 50 коп. одноразово, Кондратов 1.000 руб. щорічно, а Демідов 2000. З часом однак меншав у членів інтерес до товариства, що виступали з него, або цілими роками не платили вкладок, так що виділ товариства був приневолений не лише спустити з очий головну свою ціль і застановити виплату пенсій і запомог, а навіть не мав гроша на удержанє інститута, що сам коштував більш 8.000 руб. річно. Щоб заповнити пусту касу товариства і не дати упасти інституту, що тогди саме гарно почавсь розвивати, чіпив ся виділ остаточного средства і старав ся судовою дорогою стягнути від членів залеглости, що пр. в 1814 р. виносили 9.000 рублів, але й се не довело до ціли. Годить ся також запримітити, що харківське добродійне товариство було щось в роді нинішних кас задаткових, бо позичало членам гроші з желізного фонду, а відсотки обертало на біжучі справи. Одначе і в тім взгляді потерпіло товариство цілковиту неудачу.

З сего бачимо, що товариство не сповнило вправді цілковито своєї задачі, але головна его заслуга в тім, що, як зазначає автор, воно положило початок харківському шляхотському інституту („благородныхъ дѣвиць“) а той знов мав важну ролю в культурнім житю України, хоч само товариство не причинилось так багато до розповсюднення сеї осьвіти, бо в часі найбільшого розцьвіту інститута удержувало товариство своїм коштом ледви 20 дівчат, а иньші були там поміщені на власний кошт.

II. P.

Иван Заневич -- Знесене панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного житя і суспільних поглядів 1830—1848 рр. Перша половина, Льв., 1896, ст. 287 (передрук з часописи: Житє і Слово).

Такий заголовок має книжка, якої поява має для нас більше значіне, бо трактує про такий момент історичний Галицкої Руси, що для нашого суспільного житя має епохальне значіне. Велика сила нинішніх суспільно-політичних прояв в Галичині мають своє жерело і можуть пояснити ся в характері і відносинах 1848 р., себ то в році знесеня панщини. Тому то історія сих часів дуже для нас пожадана. Згадана книжка одначе не обіймає в собі властивого знесеня панщини, бо зовсім до 1848 р. не доходить, а займаєть ся часами поміж 1830 45, спеціальнож підготованем до знесеня панщини.

Автор зазначив, що ся книжка лишень „перша половина“, тому надіємось побачити невдовзі також „другу“, що обіймала би дальший період історії галицкої суспільности.

Справа знесеня панщини хоча у нас була піднесена і остаточно порішена австрійським урядом, все таки кілька літ перед тим була серед польської суспільности дуже живо обговорювана. Причина тому, поминаючи вже, що се революційний час, повний реформ в Европі, лежить також в політичній ситуації самих же Поляків. Справа ся вяжесть ся з повстанєм польським 1830—31 р. Воно, хоча зродилось серед дуже прихильних обставин, не повелось. Що було сьому причиною, ми тут розбирати не будемо, в одному лишень пункті віддамо голос сучасній суспільности польській. Серед численної еміграції польської у Парижі настав сильний рух демократичний, що остро виступав против аристократичної шляхти рідного краю, звалюючи на неї всю вину невдачі повстаня, що вона, мовляв, не хоче-иньшої Польщі, лишень такої, яка перше була, себто шляхотської. Той демократичний рух не зістав без впливу на Галичину і, хоча по невдачі, горячі польські патріоти не покидали думки про відбудоване Польщі. В р. 1832 завязано Товариство демократичне, що розвинуло широку агітацію серед Поляків в користь відбудованя Польщі, а то з характером демократичним.

Ставши противною найзначнійшій часті польської суспільности себто родовій шляхті, сі демократи мусіли звернутись, шукаючи підпори, до тої верстви суспільности, що була панам противною, і котрої справа панувала тоді в Европі, а се до селянства. І сей бік задумали вони розвинути агітацію і на тім елементі опираючись, сподівались відбудувати Польщу, але вже не таку, як була давнійше, але нову, демократичну, де хлоп перед правом буде рівний шляхтичеви. Тим більше патріоти мусіли йти в тім напрямі, бо инакше революційна тоді Европа не могла їм симпатизувати, а надії на поміч європейських держав були великі. Але найбільше таки сподівались вони знайти у нутрі власного народу. Першою умовою до того мало бути передовсім знесене панщини, бо, як говорено, мужик за стілько праці своїх батьків повинен вже дістати той шматок землі, що управляє, і бути вільним від панщини.

Спосіб переведеня сеї реформи мав бути спокійний, без убійств і пожежі, як діялось в иньших краях, бо Польща, мовляв, усе жила в ідеях демократичних, що були її питомими — як виходить з історії Польщі (!). Сі зручно поставлені слова про демократичний характер Поляків мали також свій вплив, особливо горнуласть до тих ідей горяча молодь.

Ся програма хоча ніде правди діти консеквентна, все таки не була нічим иньшим, як лишень доктріною: найважнійша справа, справа знесеня панщини не поставлена тут принципіально, але яко спосіб, що вів до головної цілі — відбудованя Польщі. Ся хиба показалась передовсім в агітації серед селян.

До того стрінули сі ідеї не тільки важкі перепони зі сторони шляхти, як також технічні труднощі. Серед самих демократів появився розв'їл. Шляхта демокраційна відступила від Товариства демократичного і завязано окреме товариство *Zjednoczenie*, хоча програми обох товариств були майже ідентичні: просьвіта, самосьвідомість національна, зміна порядку суспільного в напрямі знесеня панщини, відбудоване Польщі. Різвиця була лишень на тім пунктї, до кого має з повстанем належати власть, *Zjednoczenie* віддавало її еміграції, Тов. демократичне тим, що зроблять повстане. На тім пунктї була велика негода між обома товариствами.

Патріоти польські скоро побачили, що можна будувати Польщу і спорити за власть на папері, в дійсности справа мусїла йти труднїше. Селянство показалося для патріотів „каменем преткновения“. Воно ані трохи не жило в собі тих питомих, прирощених польських ідей демократичних. Вину того звалювано на уряд австрійський, що то, мовляв, сіє негоду поміж селянином та шляхтичем, бажаючи всякі спільні конспірації знищити. В тій системі урядовій хлоп навчився ненавидїти пана. Протеґованне хлопа, думали вони, не має нічого иньшого на ціли, як девізу: *divide et impera*, заострити антаґонїзм до шляхти і відчужити селянство від ідей самостійности Польщі.

На усе те була одна рада: показати селянинови, хто властиве йому прихильний, а на се спосіб: випередити уряд в користних реформах для селянства, пійти по дорозі цілковитого знесеня панщини. До того треба було шляхтї самїй зречи ся права панщини, а перед тим зблизити ся до хлопів. На жаль одначе, шляхта галицька була доволі чужа тим поглядом. Ті ідеї не могли обійняти ширших кругів, раз тому, що звязок еміграції з рідним краєм був трудний, по друге вони приймались виключно майже у молодїжи, дрібних урядників, у дрібнїшій шляхти, в інтелїгенції, що ще тоді не мала великого значїня, та у студентів.

Сама шляхта (*nobiles possessionati*), так як ворожо поводити ся до усіх реформ урядових на користь селян, так само виступила против нових демократичних змагань, против тих, що хочуть перевернути порядок суспільний, против, як їх називано, мужицьких бунтарів, терористів, комунїстів...

Найпоступовїйша часть шляхти була лишень за повільним знесенем панщини, додаючи, що від уряду такого знесеня не ма що боятись, бо він не посьміє входити в приватні їх права. Знести панщину відразу — се річ небезпечна, шкідна та несправедлива. Небезпечна, бо хлоп почувши себе на волї міг би посягти на власність свого пана; шкідна, бо селянин з природи лїнний став би зовсім ледарем; несправе-

длива вкінці, бо пан має справедливо набуті права на мужика за проливану колись кров в обороні батьківщини.

Супротив такої опозиції шляхти Товариство демократичне було майже німецьке. Зрештою на ділі воно не привязувало великої ваги до знесення панщини, ся справа була на дальшій пляні. Се найліпше виходить з відозви Залівського, що був в р. 1833 підійняв ся партизанською війною в Росію, де не осмілював ся оголосити знесення панщини, але полишив се на ласку — будущего союму самостійної Польщі! Серед таких відносин годі було сподіватись чогось путнього. Шляхта бажала також Польщі, але з своїми порядками, — а селянинови на саму згадку про ту Польщу пробігав мороз по тілі, стискали ся кулаки.

Щож отже було робити? Не лишалось нічого иньшого, як просвітити „хлопа“ в напрямі тих ідей патріотичних, сподіваючись, що він пізнавши щирі демократичні змагання не то, що не буде противний відбудованю Польщі, але сам приложить до неї своїх рук.

Така пропаганда серед селянства не була одначе так легка, як се здавалось. Обі сторони досі були собі чужі, не знали ся, годі отже було сподіватись довіря і взаємної помочи. Демократія була певна, що без помочи селянина відбудоване Польщі не можливе і далі, що без знесення панщини він до того діла рук не приложить. Однак справу мало ся провадити так, аби він переконав ся, ще знести панщину перед відбудованем Польщі неможливо — се має бути ділом самостійної Польщі. З сего блудного колеса годі було найти вихід. Неприхильність селян видна була найбільш з того, що при нагінці за емігрантами з початком 30-х р. селяне помогали урядови ловити емігрантів особливо у Галичині.

Все таки демократи були оптимістами. Вони по невдачі Залівського кинулись межі руських та польських селян з пропагандою вже більше зверненою на пункт знесення панщини. Народ холодно приймав горячі заклики і слова про свободу від панщини.

До горячих революціонерів в руській часті Галичини належав тайний кружок самбірський, до него належали Каспер Центлевич, Русин Михайло Попель, Йосиф Берегунський. Попель написав навіть в цілях пропаганди поему п. т. Русин на празнику, де малюєсь принадними красками давнійше жите Поляків з Русинами, повне згоди і любови; роз'єднав аж братів Німець, посіявши ненависть межі ними. „Витнім Німців наїзників, а щасливих діждем-віків“, бо від них походить панщина над селянами. — Чи одначе руський селянин був так наївний, щоб проміняти Поляків на Німців? Певно що ні. Поодинокі кружки революційні були також і по иньших містах східної Галичини,

в Перемишлі, у Львові і т. д. Найспосібнішими пропагандистами були: Каспер Ценґлевич та Гнат Кульчинський. Ценґлевич пійшов поміж руських мужиків і проповідував межі ними знесенє панщини і власність ґрунтового. Агітація його обіймала золочівський та жовківський округ. Він написав по руськи підручник для агітації п. з. Інструкція для учителів руського народа, що містить в собі основні погляди польської демократії на відносини політично-суспільні і національні до мужика-Русина. Головним ворогом Поляків і Русинів представлено тут уряд австрійський. Окликом „*преч неволя царская і панская*“ кінчить ся інструкція. Вона не могла мати ані крихітки поводження серед Русинів. Не то що на кождім році фальшовано історію, виставляючи Польщу прихильною селянам-Русинам, а вину звалювала на уряд австрійський, хоча селянин добре відчував, що йому тепер легше жити, як перше, вона ще й тим до нічого довести не могла, що лишень обіцювала знесенє панщини після відбудованя Польщі, коли Русин-селянин не буде належати до одного пана, але до цілого народу польського.

Хіба дивуватись належить, як могли знайтись подібні люде, що з такими словами зважувались іти серед Русинів і голосити їм замість одної неволі другу! Національно свідомою частию суспільности руської було духовенство руське, що від разу зрозуміло пляни Поляків, тому то у всіх краєвих маніфестах, так як у згаданій Інструкції, ударювано на руське духовенство, коли тим часом польське полишувано в супокою.

Каспер Ценґлевич був також автором кількох віршів руських, написаних в тім самім дусі як Інструкція, з таким самим фальшованєм історії (див. Ів. Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди. Житє і Слово I, 393).

Другий головний пропагандист руської части Галичини Гнат Кульчинський пійшов трохи иньшою дорогою. Він став виключно на ґрунті економінім та суспільнім не доточкуючись політичної та національної сторони. За те він міг мати більший вплив на селян, чим поясняєть ся, що він довший час умів переховуватись при переслідованях уряду.

Взагалі межі агітаторами не було згоди та єдности в найбільше принципіяльних справах, тому то межі польськими демократами панував великий заколот і сварня. Закладано різні товариства, проваджено взаїмну боротьбу і т. и. Руські селяни були рішучо противні або апатичні з огляду на пропаганду польську — польські же селяни хитали ся поміж урядом та новими обіцянками золотої волі. Вони оповідали панам, що їм говорено в уряді і навпаки доносили до уряду про агітаторів. Завдяки тому уряд розбив цілу демократію, переловивши усіх значній-

ших агітаторів, так що з кінцем р. 1840 не стало вже революційної пропаганди.

Але при тій всім справа знесеня панщини не затихла. Настала тепер друга фаза в її розвитку. Шляхта, побачивши, що вона за свою ретроградність дуже зненавиджена усіма, взяла сю справу у свої руки, аби показати, що й вона не є ворожа поступови.

Се перший раз шляхта польська в Галичині ступає на дорогу поступу, бо від коли Галичина перейшла під владу Австрії, шляхта старавсь здержати розвиток по дорозі змагань XVIII в. і на тій пункті стає подекуди против уряду, що все таки посував ся в ліберальнім напрямі за Йосифа II. Тут належить шукати причини сеї величезної різниці, яку представляє Галичина супротив інших західних країв Австрії.

За часів давньої Польщі дідич був самодержавним властителем усього землі в селі і паном своїх „підданих“. Уся земля була панська, навіть та, що була під управою селян. Ніхто не смів мішати ся в його відносини до селян, обмежувати його безграничну владу над ними і над їх ґрунами. Він міг відібрати землю у селянина і прилучити до двірської, а його прогнати, міг селянський ґрунт замінити на гірший, поділити і т. д. Реформи Йосифа II у всіх тих відносинах обмежили дідичів. Декретом придв. з 2/IV 1887 і патентом з 10/II 1789 розділено раз на завжди землю домінікальну від рустикальної. Дідичеві не вільно забирати ґрунт у селянина против його волі ані міняти без дозволу староства. Такі самі розпорядження повторюють ся частійше, видно, що шляхта не дуже то виповнювала закони урядові. Так було р. 1798, 1804, 1811, 1827; в них все приказуєть ся старостам, аби дідичі не забирали ґрунтів признаних рустикальними на свою особисту користь. Так само справа стояла з наказом заміни ґрунтів, бо наказ сей наново підносить ся в р. 1805, 1825. Декретом придв. з 14/IV 1785 ч. 739 наказано ділити селянські ґрунти. Вже за Йосифа треба було сей декрет поновлювати (1785, 1787, 1788); тим більше по його смерті шляхта уміла обминати сї постанови, так що знов являють ся подібні патенти в рр 1802, 1804, 1806, 1812, 1813 і ин. Шляхта збільшуючи свої ґрунти перла також до того, аби максимум панщини установлений в р. 1786, всякими способами побільшити, бо инакше годі обробити було великі тепер двірські землі панщиною. Для того заведено надужити, що при добровільнім поділі ґрунту кожний з учасників поділу брав на себе обовязок відроблювати тільки днів, кілько належалось перше з цілого ґрунту.

Докладний образ противних урядови змагань шляхти дає просторе губерніяльне розпоряджене з 2/I 1802 ч. 10645. Воно містить в собі цілу колекцію усіх безправностей і насильств, яких шляхта допускала

ся на безпомічних селянах. Не місце тут про нього розводитись, звернути лишень увагу треба на се, що він виданий в р. 1802, т. є. в часі коли уряд ще був доволі сильний. Безправности сї зростали чим раз більше в пізнійших роках. Аж після Віденського конгресу взяв ся уряд острійше до шляхти. Провірювано протести селян, карано надужитя дідичів, навіть там, де їх не було (!), як каже сучасний шляхтич. Не забуто також за просвѣту народну, приказувано закладати і вінувати сільські школи. Одначе скоро змінив уряд свою тактику супротив шляхти, почав їй догоджувати, а емігрантам польським з Царства польського дозволено перебувати в Галичині. Таким способом шляхта з'ушліла осягнути свою мету, тихим але енергічним противдїланем цїсарським патентам загорнула як мож було найбільше земель селянських і всякими хитрими способами збільшити панщизняні обовязки. Уряд тимчасом з 30 роками став прихильний до шляхти в тій мірі, що вона могла опертий на ломаню законів status quo утримувати.

Тимчасом з иньшого боку отже надійшла небезпечність, а се зі сторони демократичної партії, що в агітації серед селянства виволокла нескінчені ряди безправностей і провин шляхти. Шляхта тепер почула конечність боронити ся і то не негациєю, а позитивною програмою. Конечність побачила вона також в тім, що уряд, котрий досї допомагав їй, в міру зросту демократичних ідей поміж самою шляхтою, старав ся знов вводити незгоду поміж дворами а громадами. Не бажаючи такого порозуміння, що лежало в цїлях тодішнього демократизму, уряд перекинув ся в оборонця громад, витягаючи цїлий арсенал патентів против надужитя дідичів. Узята в два огні шляхта задумала найти якусь посередню дорогу, де б її суспільно-економічний інтерес не потерпів нічого, а з другої сторони аби можна було віповісти духови часу.

На соймі галицьких станів в р. 1812 предложив його виділови гр. Казимір Красіцкій меморіял в справі хлопеській з проектом реформи відносин підданських. Був се перший голос з поміж шляхти, що порушив сю справу. Його проєкт реформи був такий:

Сучасний стан Галичини в порівнаню з иньшими західними краями так невідрадный, що конечна реформа „по дорозі батьків, котрі постановили освободжене (!) сільського люду“. Давнійше відносини меж двором та громадою були патрїархальні, як найліпші, були одначе поцсовані урядом, що подїлив ся з дідичем опікою над селянами. Ся опіка уряду і природна лїнивисть є причиною, що ані великі доміняльні ґрунти (в браку робітника), ані сільські, задля браку інтересу до них, яко до чужих, не можуть бути управлені відповідно тодішнім виногам економічним. Тому лихови можна зарадити лишень тоді, коли селянським ґрунтам

надасть ся вартість табулярну, себто що можуть вони бути селянами даровані, продавані, задовжувані, заставлювані разом з панщиною та тягарами — лише не ділені; до того треба завести книги ґрунтові. Недодержане повинностей потягає за собою ліцитацію ґрунту, так що і віритель був би заспокоєний і діти селянські не лишились би зовсім без гроша і той, що купить ґрунт не буде вже його уважати чужим, але своїм. Тим способом, кажець ся далі в проєкті, піднесли би ся господарства селянські, була би можливість свободної конкуренції ґрунтової, праця давала би запоруку добробуту. Тепер би дідич, даючи поміч селянам, мав би на неї безпечну гіпотечу.

До того треба дбати про моральну освіту народу. Дотеперішні школи без хісна, вистарчать релігійні парохіяльні шкільки, де би діти вчили ся релігії, моральности, повинностей, які на них накладає їх стан, замиловане до праці і т. и. Тоді не буде невдоволення, видумованя нових теорій, тайних товариств, розрухів.

Які ж обовязки до дідича? Усі дотеперішні яко за тяжкі мають устати, лишилась би лишень власть патримоніяльна, „поки наш нарід через дальшу фізичну і моральну освіту не дійде до того стану, щоб міг зовсім сплатити ся з обовязку, що лежить на ґрунтах рустикальних. Тоді — ввійшли би ті ґрунти в категорію вольних ґрунтів рустикальних, але і тоді ніколи не могли би одержати тих прав, котрими від них ріжнять ся домінікальні посілости“. Що до всяких сервітутів, врубів, сіножатей і пасовищ спільних, десятин на церкву, усе те звичайно угоди не підперті документами, ще походять з часів патрархальних. Тепер повинні бути вони розвязані, в разі потреби навіть способами примусовими.

Приглянувши ся проєктові ґр. Красіцкого бачимо, що він приніс великі користи домініям. Тим способом відсувала ся недостача робочих рук, бо тяглі престациї селянина мали бути тісно звязані з його ґрунтом, інтабульовані на нього, а се знов давало легкий спосіб евентуальної екзекуції. Перетягнене панщизняних новинностей не то що віддавало б селян на ласку і неласку дідичів, але сталось би просто убійством селянина і його дітей. Також усі дотеперішні обовязки дідича запомогі селянам зносили ся, а міг лишень помагати їм позичками на процент! Коли ще зважимо, що проєкт увільняв дідичів від функцій політичних і судових, а полишав власть патримоніяльну, що зносив сервітути, — то стане ясно, що ся реформа не була б переведена на користь селян, але як раз на користь шляхти. Селянин нічого не діставав, окрім ужиткової власности ґрунту, обмеженої різними способами, так що ся власність нічим не була ліпша від дотеперішньої.

Перейдім тепер до другого проекту шляхтича Васілевського. Він піддав передовсім безоглядній критиці цілу інституцію панщизняну, доказуючи, що вона не лишень несправедлива, але має в своїх наслідках дуже багато лиха по одній і другій стороні. „Людськість, справедливість, добре понятій власне інтерес як і дбалість про загальний гаразд краю та його супокій домагаєть ся знесеня панщини“. До того він радить не ждати, поки уряд возьме сю справу у свої руки, але самим показати ся ліберальними.

Знесенє панщини, по його думці, повинно бути цілковите, не по-ловинне. Одначе панщина не має бути дарована, лишень дідичі повинні дістати цілковите відшкодованє. Селянина мають наділити власністю ґрунтовою, так що він буде могли ґрунт задовжувати, заставляти, винаймати, продавати, дарувати — захована має бути лишень неподільність та перехід на одного тільки потомка. Замість дотеперішньої панщини та данин в натураліях, мав би наступити чинш грошевий в стопі, яка мала б означуватись що 10 або 30 літ. Також мав би селянин можливість цілковито викупити ся від повинностей по згоді з дідичем, до чого помагало б товариство кредитове, даючи селянам на ту ціль позички.

Далі — панщини зносити не належить відразу, але поволі, увільнюючи в кожній громаді від часу до часу лишень певну частину селян. Для лекшого екзекованя належитостей для дідича мають бути установлені такожь книги ґрунтові, де би чинши були інтабульовані.

Як бачимо, оба проекти Красіцкого та Васілевського мають деякі пункти спільні, як ужиткова власність, інтабуляція повинностей, евентуальний викуп тихже, але також єсть і ріжницї. Вже що до останнього Красіцкїй відкладає се аж до „фізичного та морального вихованя“, коли Васілевскїй дозволяє на се таки зараз. Престациї у Красіцкого мають бути таки *in natura*, тут в грошах... Найбільш між ними спільне — се всякий брак ориґінальності. Оба проекти — се невідале наслідуванє проектів і реформ цісаря Йосифа II, як пр. урбарияльний патент з р. 1789, де зносилаь панщина *in natura*, а впроваджено очиншованє. Ще й така ріжниця між проектом цісарським та Васілевського, що в першім на повинности привначувалось 30% доходу, разом з податками, а тут 60% — понад 100%! Та хоч як далекий від дійсних потреб був сей проект, все таки стрінув він дуже сильну опозицію серед шляхти, що навіть не хотіла, аби про нього на соймі шляхотськїм в р. 1843 була взагалі мова.

Таким опозиційним голосом, може найбільш уміркованим, був голос графа Цетнера. На його погляд нарід сільський від віків привичасний до панщини і уважає її своїм конечним обовязком; належало б лишень увагу звернути, аби не було надужить зі сторони дідичів. Увільненє від

панщини принесло би велику шкоду кравви, бо селяни ледви чи уміли б господарювати самостійно, будучи з природи лінливими. Тим більше потерпіло-б господарство домініяльне, не можучи дістати через те саме робітника. Як нема, каже гр. Цетнер, в родині селянській п'яків, як нема огню, граду, вилу, помору, хороб, то селянин може по 5 роках як так доробитись! Йому отже бракує лишень вихованя (!). Не то що панщина — се найдешевша престація, має вона ще гадку філософічну — в перший день тижня наганяти мужика до праці (!). Він ставши властителем ґрунту, змарнував би його від разу, так витворилось би велике богатство жебраків. Панщина се добровільна угода; ґрунт хлопський — се виключна власність пана; реформа на користь селян нищить права дідича, се був би атентат на чужу власність. Панщина замінена на очиншоване не було-б се спасенем, але ще гіршим тягаром, не дало б можности виповнювати цілковито повинности. Взагалі розв'язане підданських відносин належить відложити на потім, на тепер вистачить уладнати дотеперішні відносини, а то в тім головно напрямі, аби уряд визначив на селянина не певний час на роботу, але скількість її, бо досі він так робить, що хісна панови з тої роботи майже нема. До того нехай буде вільність перенесеня селянинови і можність дідичеви його вигнати, а не доконче терпіти. Евентуальне розв'язане підданства повинно б наступити через сплату, а се тим способом, що вартість роботи замінено б на гроші в паперах, а їх знову селяни роботою викуплювали б — так що за літ 66 уся панщина була б відроблена. Все ж таки найліпше для обох сторін полишитись при дотеперішніх відносинах.

Все ж таки отже признає гр. Ц., що голос його мабуть не на багато придасть ся, він чує, що так далі іти не може, мусить наступити якась переміна, що зовсім не пожадана.

Се тип закаменілих шляхотських поглядів: бачить чим раз скоріший новий рух, одначе фанатично держить ся давнини, а дріжить перед будучиною.

Як бачимо, усі ті проекти зі сторони шляхти мали метою лишень нацраву репутації її і можливо, через таки концесії для селян, здобути їх поміч для евентуального відбудованя Польщі. За правдиве знесенє панщини не думав ніхто з них поважно, відкладаючи усе те геть геть на пізнійші часи. Розумієсь такі лапки політичні не могли мати ніяких результатів. Депутати шляхти в 1843 р. не могли згодитись на ніякий проєкт; полишилось на тім, що ухвалено на будучім соймі вибрати комісію, щоб розглянула сю справу. Против того була також сильна опозиція, бо шляхта боялась взагалі доторкуватись сеї немилої справи.

Хоча ся ухвала сама собою ще нічого не казала, центральний уряд не затвердив її, боячись аби шляхта справді не перевела реформи. Він

був сьому противний раз тому, що був взагалі дуже консервативний, то знов не бажав задля льокальних галицьких відносин допустити до порозуміння шляхти з селянством.

На соймі в р. 1844 трактовано на ново в сій справі, думки були ще більш неясні та загальні, а скінчилось на ухвалі близькій до проекту Красіцького: аби уряд дозволив визначити комісію, щоб розглянула справу заведеня книг ґрунтових, признане ужиткової власности селянам, уреґульоване сервітутів та спільних посідань. Уряд центральний згодив ся на сю ухвалу. Але і тепер шляхта боялась сама себе, аби евентуально вибрана комісія не дійшла до небажаних результатів, боялась, чи з признаня ужиткової власности не вийде для неї шкода.

Тим часом на соймі в р. 1845 сталась дивна річ. До конференції вибраної комісії додано розглянене справи заміни панщини на чинш евентуально цілковитого її викупу.

Що ж було причиною такого поступу, що аж шляхта не боялась заговорити про правдиве знесенє панщини? „Ходили поголоски, дає на се відповідь гр. Красіцький, про якийсь несупокій поміж селянами, що показує щось недобре..“ Так єсть, се готовилась кривава драма 1846 р. Тому то шляхта була така тепер податлива.

На сїм кінчить ся праця д. Заневича. Показує вона детайльно історію внутрішних відносин галицьких в р. 1830—45. Сподіємось, не менш інтересною буде друга половина праці, що, маємо надію, невдовзі появить ся. Вкінці звернемо увагу на деякі сторони, що не можна назвати користними для сеї праці. Єсть се по перше недбалість редакції, так що подекуди вийшли пропуски (ст. 144—161), подекуди повторене (177—192). Далі стиль і мова незвичайно важкі. Вкінці праця ся подекуди не є розвідкою, лише збіркою материялів: розмір поміж выводами автора та цитованим материялом зовсім не відповідний; відносини їх як 1 : 4. Се, безперечно, значна технічна хиба праці, хоч вона своєї властивої вартости через те, розумієть ся, ще не тратить. Є се перша студія над сією важною добою в історії суспільного житя в Галичині, оперта на новім, недрукованим материялі. В тім найліпша, думаємо, характеристика заслуги автора.

С. Томашівський.

В. А. Клоустон — Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни. З англійської мови переложив А. Кримський, Льв., 1896, ст. 184, 12^о.

Наведена книжка не представляє собою цілої праці ученого англійського етноґрафа (Popular tales and fictions, their migrations and transformations, by W. A. Clouston, editor of „Arabian poetry for english

readers“, „Bakhtyâr-Nâma“, „The book of Sindibâd“ etc. London, 1887, т. I ст. 485, т. II ст. 515), а лиш вступ, себ то єгипетську казку про двох братів з вступною увагою проф. М. Масперо і паралелями французького етнографа Е. Коскена.

В передмові до перекладу наводить Кривський слова Клоутона, в котрих відбиваєсь його погляд на народні казки. Слова ті так важні для нас, що я вважаю за потрібне дословно їх ту переповісти: „Може ще й досі, є між нами людиці (перше їх було геть більше), котрі думають, будім то наші дитячі та народні казки зовсім не варті того, щоб на них звертали увагу розумні, практичні люди. Тількиж усякий твір, навіть нісенітниця, котрий скрізь розповсюджує ся і найпаче такий, котрий зарані володіє дитячою увагою наших хлопців і дівчат, вартий як найбільшої уваги: отже такі твори мають очевидячки велику силу над національним смаком і норовами. Про сю річ те саме каже й сер Джон Маком: „Хто бажає добре познайомити ся з якимсь народом, той не повинен одкидати його простонародніх оповідань та забобонів“. А я можу додати, що порівнюючий дослід над народніми казками збогачує наш розум, а коли працювати пильно, розширює наші симпатії, дає нам пізнати (може краще, ніж що иньше) загальне братерство цілого людського роду“ (Ст. 5).

Зміст переложеної вступної статі Клоутона такий: Не однакові думки учених про те, звідки взяли ся європейські казки і як вони розповсюднились. Одні кажуть, що то стародавні рідні міти, другі, що то теми вандрівні. До перших належать тут головно Дезенг, Берінг-Гульд, Коке, до других Бенфей, Гедеке, Келер, Нельдеке, Лібрехт і другі. Перші силують ся добачити навіть там міти, де їх зовсім нема, а приміром того може послужити звичайна лицарська повість про Раджу Ресалу. Треба однакож признати, що в деяких казках полишали ся сліди мітольоїї, хоч нераз вони дуже невиразні. Та таких казок у нас дуже мало, переважну їх частину становлять теми вандрівні, що прийшли до Європи за посередництвом Малоазійців, Арабів, Турків, Монголів. Казки ті переходили так в устних переказах, як і в літературних перекладах, та перерібках. Найбільше до їх розповсюдження причинились хрестоносці, а відтак духовенство, що брало собі в таких казок приміри і голосило їх в своїх проповідях. Найважніші збірники проповідницькі з середних віків були: *Sermones de tempore et sanctis*, Жака де Вірті і *Liber de donis*, Етьєна де Бурбон. Вони стались підставою для збірника *Gesta Romanorum*, що мав величезний вплив на письменників. З нього брали мотиви найзнаменитші письменники європейські. Доводом того, що східні казки ширили ся через згадані збірники, можуть послужити мотиви (заголовки наводжу я такі, які подав д. Кр. в змісті

Клоустонового вступу): правдивий наслідник; посивілий чоловік і дві жінці; неодягненого женуть, а одягненого витають; шинкар і розхлюпане вино; пустельник, що сумнівав ся про божу сіраведливість; як судия дізнав ся, чи парубок знасилював бабу, чи ні; невтїшна вдовиця, що зрадила чоловіка на його гробі; як гарний чернець виколював собі око.

Незвичайною оригінальністю визначають ся казки індійські, що почали широко розповсюднюватись і на схід і на захід в другому столітї нашой ери. Деякі знов слїди вказують на те, що вони були знаї ще перед Христом. Дуже багато черпали середньовічні черці також з тальмуду, та сам тальмуд не дуже то оригінальний, бо в нїм знати вплив так сходу, як заходу; а треба признати, що й сам схід побирав багато з клясичного заходу. Иньша річ з Арабами. Вони принесли на захід дещо й не своє, але перевагу мають їх власні сюжети. На довід з того досить буде порівнати арабську повість про Антара з середньовіковою поезією лицарською. — За те між анекдотами „рідко можна зустріти щось нове, незнайоме“. Вони всі становлять міжнародне добро, пересувають ся з місця на місце і їх можна віднайти в збірниках ріжних народів. За примір можуть послужити анекдоти (ст. 169): Заглядане в чужий лист; скот і скотина; курка з однією нішкою; зьвірюка з головою там, де мав би бути хвіст; одноокий чоловік і невірна дружина; щоб убити муху, забито й людину; як на такі літа, то воно маленьке; скільки важить дим; багацтву скупого усї хазяї; найшов уздечку, а кажуть, коня вкрав; Шемячині суди; штукарі. — Наслідком віднайденя казки про двох братів на єгипетських папірусах, висказують новїші ученї погляди, що не Індія, але Єгипет є батьківщиною перехожих оповідань та вигадок.

Тепер кілька слів про стиль і мову д. Кримського. Уже сам Клоустон писав свою працю так тяжко, що д. Кримський уважав за потрібне подати читачам з неї короткий зміст (с. 166—169), щоб можна скорше орієнтувати ся. Щож було красшого, як не перекладати дословно працю Клоустона, але переробити так, щоби зміст задержати, а вигляд иньший її надати? Але д. Кримський не тільки що того не зробив, але при перекладї так невільничо держав ся тексту, що деякі місця треба відчитувати пару разів, щоби остаточно порозуміти, про що там мова. Правда, вірність перекладу є дуже важною річю, але не менше важною є й мова, якою послугуєсь хто при перекладї. Коли вона противить ся вимогам даного язика, тогди вартість перекладу спадає *ad minimum*. Я наведу одно місце, аби не здавалось, що я говорю безпідставно. І так читаємо: Ст. 16: „Ряжка або провідня повістка сего твору відповідає східньому первописови, але в нїм є тільки одно з другорядних

оповідань, хоч усі вони несумнівно азіятського походження". За поодинокі нещасливі вирази і слова говорити не буду.

До перекладу Клоустонового вступу додана ще „Арабська повість про Антара“. В ній сказав автор кілька слів про самий утвір, а потім подав характеристику його головного героя Антара і кількох підрядних осіб.

По сім наступає „Казка про двох братів“ з вступною увагою проф. Ж. Мастеро і з многими паралелями звісного фольклориста Е. Коскена, в перекладі дра Франка. Як чоловік дізнає приємного чуття, коли по цілодnevній роботі положить ся на спочинок, так читач дізнає приємного чуття, коли розстане ся з перекладом д. Кримського, а почне читати переклад дра Франка. Величезна різниця між одним і другим!

Зміст казки про двох братів такий: Жило двох братів: старший жонатий, молодший парубок. Поїхали они в поле на роботу. Коли прийшла пора на сіяне, вислав старший Анупу молодшого Бітіу до дому по насіне. Бітіу послухав і пішов. Та тут як лиш увиділа його братова, запалила ся до нього любовію і захотіла з ним поспати. Бітіу не згодив ся на її предложене. Розгнівана братова постановила пімсту. Скоро муж її, Анупу, вернув до дому, обвинуватила Бітіу перед ним, мов то він її хотів знасилувати. Анупу розгнівав ся і сказав, що заріже Бітіу. Замір той не вдав ся однакж, Бітіу утік за ріку і звідти розповів братови, як що було; щобиж Анупу не сумнівав ся, що він правду каже, відтяв собі члена і заявив, що іде далеко в долину Акації, щоби з братом ніколи не стикати ся. Лиш одну просьбу виповів при відході: коли Анупу дізнаєсь, що його подибала зла пригода, щоби прийшов йому на поміч.

В долині Акації жив самотно Бітіу, заховавши своє серце в цвіток акації. Але богови стало його жалко і він сотворив для нього прекрасну жону. Коли Бітіу був раз неприсутний в дома, пірвав Ніль з його жони жмуток волося і заніс до Фараона. Той побачивши волосе забажав дістати його властительку. Богато вислаників Фараона убив Бітіу, та коли його жопа зрадила, вказавши висланникам, де душа Бітіу, він вмер, скоро лиш висланники зрубали акацію. Жона Бітіу стала жоною Фараона.

Тимчасом старший брат Анупу господарював дальше. Одного разу захотілось йому напити ся пива. Він підніс збанок вже, коли глянь, пиво забублькотало. Анупу дізнав ся, що брата подибала страшна пригода, тож пішов його шукати. І справді тіло його найшов скоро, але серця мусів три роки шукати. Коли найшов, вложив його до шклянки води і Бітіу віджив. Він перемінив ся сейчас в Апіса і казав себе завести до Фараона. Фараон прийняв Апіса, а Анупу обдарував щедро.

Раз довідалась коханка Фараонова, що Апіс її бувший чоловік і вимогла на Фараові, що той казав Апіса зарізати. Вона думала, що збула ся вже мужа, але помилила ся, бо з двох кропель крови Апіса вирости два красні персики (бросквині). Вона пізнала і зажадала, щоби столярі нароби́ли її дощок з персиків. Коли столярі робили, а вона приглядалась їх роботі, скочила одна трісочка її в рот і она її проликнула. Відтогди зайшла в тяж і вродила сина, котрого проголошено наслідником. По смерти Фараона син-наслідник скликав раду і розповів, що з ним було -- бо він був Бітіу. Рада осудила його жінку зараз, а Бітіу став жити спокійно. По дваццяти літах панованя умер, а наслідником своїм назначив Анупу.

До казки додані паралелі майже всіх народів європейських. Сей факт, що до так давньої єгипетської казки найшлося тільки паралель в Європі, нахилив многих учених до думки, що не Індія, а Єгипет є батьківщиною всіх перехожих оповідань.

Треба піднести зроблені перекладчиком численні замітки, деякі навіть досить широкі, що подавав він до перекладу. Без них справді переклад не мав би ніякої вартости, якої з ними набирає. Дальше: покажчик творів і імен власних, що дуже улекшує перегляд праці.

В. Гнатюк.

Хр. Ящуржинській: Свадьба малорусская, какъ религиозно-бытовая драма (Кіевская Старина. 1896. XI, ст. 234--273).

В отсій статі подає д. Ящуржинський матеріали, записані д-ю М. Гаєнко в селі Іванівці, елісаветгородського уїзду, херзонської губернії. Треба сказати, що пісень тут, як на весіле, занадто мало; може бути, що д. Ящуржинський не наводить їх всіх, а подає лише вибір з них — але він сього ніде в статі своїй не зазначає. Паралель до пісень не наводить жадних ¹⁾; обрядів не подає також більшого числа; в цілої статі видно взагалі, що описуване весіле не належить до найкрасших наших народних весіль. Поділ весіля звичайний: важнійші його моменти — загально звісні — такі: 1) сватане; 2) заручини; 3) печенє короваю; 4) дівич вечір; 5) вите гільця; 6) посад (посаг); 7) вінчанє (шлюб); 8) покритє молодої; 9) подружне ложе; 10) радість по щасливім доко-

¹⁾ Редакция К. Ст. вчислює в увазі важнійші описи нашого весіля і важнійші студії про нього; поминає однакож такі повні описи весіля як Царя, Ковцуняка і др. і такі студії, що говорять про весіле, як Хведора Вовка, Охримовича і ин.

нанню подружа. Д. Ящуржинський переходить отсі точки весіля одну по другій і при кожній наводить відповідні обряди і пісні.

Головну увагу звертає автор на форму, в якій відбила ся весільна обрядність. Він каже: „Ся форма представляє вельми інтересний образець житьової драми, котрої ріжні акти тягнуть ся через цілий тиждень. Тота особливість малоруського весіля, що кожний обряд пояснює відповідна йому пісня, що кожду появу і чинність молодого, молодої, сватів, боярів, дружок пояснюють також відповідні пісні, зближує наше весіля до давних клясичних містерій або трагедій Софокля враз з їх хором, строфами і антистрофами“.

Погляд сей вповні справедливий; весіля наше можна в цілости вивести на сцені, а вражіння з такого виведеня були би далеко приємніші, як з виведеня не одної штучної драми. Та й ефект, віднесений з представлення на сцені весіля, був би величезний; коли хто дивить ся на весіле в натурі, то не відносить великого ефекту тому, що оно незвичайно довго тягне ся; колиж би на сцені акція відбувала ся, детально вправді, але швидко, то річ стояла б як раз противно.

Подібно справедлива й отся гадка автора: „Подібна народна драма (як наше весіле) послужила в старинности основою для величної клясичної драми і ми переконані, що і наша драма, вийшовши з тої глибоко житьової основи, могла би розвинути ся в цвіт, що красою своєю затемнив би все штучне, як правда і життя затемнюють кожде підробленне під живе чуте і як природна простота народного мудрця затемнює рухи паяца“.

Інакше виглядають ті місця, де автор, бажаючи пояснити деякі обряди, заходить в мітольоію. І так, на ст. 245, каже: „Гільце, як і коровай, має на свадьбі значіне якогось сьвятого символа, але ані значіне того символа, ані його початок до тепер не пояснені. В гільци треба мабуть видіти дуже давне поважане сьвятих лісів і дерев“. На стр. 247 в пісні:

Ой ви вороги, вороги,
Не переходьте дороги;
Нехай перейде родина,
Щоб наша Маруся щаслива!

добачує автор старинну побутову ознаку ворожнечі родів одних проти других; тимчасом повірка про перехід дороги є на порядку деннім і нема жадної підстави виводити її з такої старинности.

Коли молодий вибирає ся до дому молодої, тоді співають між иньшими таку пісню:

Мати сина породила,
 Місяцем огородила,
 Зорею підперезала,
 В дороженьку виряжала і т. д.

У других:

Візьми мати, кониченька за поводи,
 Випровади свого сина за ворота і т. д.

Д. Ящуржинський говорить тут так: „Пісні, що під той час співвають, дуже замітні. Вони показують на те, що мати підводить коня для сина, аби їхав до тещі; то було лише в давню епоху, коли один рід наїздив на другий; они показують надто на співучасть в тій їзді містичних істот — місяця, зорі“. Я думаю, що виведене коня не належить зовсім до старини: у нас і тепер, коли молодята побирають ся, а живуть в двох селах, виводить ся коня і молодий їде по молоду на друге село, хоть воно було б дуже близько від першого. Що більше: в горах, де нема добрих доріг, не закладають коний до воза, але верхом, навіть жони, їдуть від молодого по молоду! Що знов до місяця і зорі, то хоть би їх взяти в дійснім значіню, хоть би в переноснім — яко істоти мітичні — не можна би ними „огороджувати і підперізувати“ молодого. Тут проста, звичайна прикраса: порівняне молодого з красою місяця і зорі, тому і з пояснюванєм місця не треба бічи до дуже непевної і зрадливої мітології. Подібне „мітичне“ порівняне молодят з місяцем і зорею находить ся на ст. 256. Чому оно конечно „мітичне“, а не звичайне собі порівняне, не вмю сказати.

На ст. 269 читаємо: Сват, входячи в хату, ударює три рази на вхрест по одвірках: очевидно поважане дверий (?) або пенатів (!).

На ст. 272 читаємо: „Тоді, коли родичі гостять присутних за радісну звістку про „діломудріє“ молодї, молода женщина відносить в комору молодим на вечеру курку печену і мід. Першу приносили колись на жертву богови-громовикови, як покровителеви подружа; другий належав також до святих жертвених потрав. Від тої обрядової потрави пішла у нас назва „медового місяця“. Автор говорить тут з такою певністю, як би воно в самій річи так було.

Однакож оден образ вказує таки на старину. Автор описує його так (ст. 265): „Підходять до двора молодї, але там парубки заперли ворота, завалили їх, чим* попало: колодами, поставили в поперек віз, одним словом, зробили щось в роді барикади і не пускають до двора, жадаючи викуцу за дівку. Свашки в пісні просять не заступати їм дороги: Поселяни, городяни просимо вас і т. д. Походу жениха такої не пускають. Наступає битва: старости і бояри нападають, парубки боронять

ся; при тім замість шабелъ уживають палиць. Борба ся служить згадкою давного звичаю поривати женщины і воювати за них“.

Як видно, статя Ящуржинського дуже інтересна, неважаючи, що оголошено вже тільки разів подібний материял. Шкода лише, що він не мав змоги подати більше обрядів — їх же при весілю гук — і що не старав ся тоті обряди пояснювати етнографією та історією, але мі-
тольогією.

В. Гнатюк.

Ив. Бѣньковскій — Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа (Кіевская Старина 1896, IX, ст. 229—261).

Статю свою автор розпочинає коротким вступом, де пригадує, що доси описувано досить докладно обряди весільні і хрестинні українського народу, а противно дуже мало звертано уваги на обряди похоронні; тож він подає тепер етнографічний материял до сих питань, полишає однак кому другому єго наукове оброблене. Материял сей зібрано в повітах Староконстантинівскім і Заславскім Волинської губернії.

В перших трех главах подає автор повірки про знаки, що звіщають смерть, як н. п. наводить одно оповідане про предчуте смерти і подає кілька народних толковань снів.

Дальше говорить про виводи, які робить нарід з обставин смерти і наводить народні оповідання про смерть ворожбитів і відьм.

Описано при тім докладно одяг смертний небіщиків, як також і обряди при виношеню мерця з хати, спосіб оплакування і поминки. Подано далі кілька оповідань про пробуванє душі по смерти між живими і згадано коротко про способи, якими люде оберегають себе від небіщиків, що виходять з гробів.

В кінці говорить автор коротко і загально про гадки народа про той світ.

Г-а.

Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, von Julian Jaworski (Zeitschrift für oesterreichische Volkskunde, 1896, XII с. 353—361).

Автор зібрав досить багатий, переважно друкований материял для зображення вірувань про сю рослину, що зветь ся у Русинів переступ або переступень, а у Німців Alrama, Alraumwurzel (Bryonia alba). Та розправа не додержує докладно того, що заповідає титул. Автор не подає суцільного образу вірувань Русинів-Українців про ту рослину, а підмішує на кождім кроці руські подробиці польськими, чеськими, німецькими і т. и.

Є се блуд методологічний, котрого не можна усправедливити змаганєм до порівняного студійованя теми, бож і в такім разі конечно треба на-самперед вяснити суцільний образ даного явища на певнім національнім ґрунті, а тільки тоді порівняне студійоване сего явища може довести до певних вислїдків. Так само автор подарував собі зовсім географічне означене терену, де він чи другі збирачі знайшли отсе віруванє. Се зовсім не все одно, чи воно знаходить ся на сході, чи на заході, в сторонах сумежних з Поляками чи з Великоросами, чи може де в таких за-кутках, куди з трудом доходять чужі впливи.

Автор не вдаєть ся в детальний розбір поодиноких мітичних і легендових виображень, що вяжуть ся з мандрагорою. Остаточвий его висновок такий, що віруваня про мандрагору не є первісна мітична власність Русинів, а дійшли на Русь ураз із християнством, бо в Біблії (Битія ХХХ, 14—21) оповідаєть ся про сю рослину, а те саме оповідане повторено з деякими додатками і в апокрифічних заповітах 12-ти патріархів (гл. мої Апокріфи старозавітні 195 -- 196). Друга верства оповідань і вірувань прийшла з заходу з ріжними зільниками, люцідаріями, а також устно через Чехію і Польщу. Цікаво, що приведенє автором німецьке оповідане про виконуванє мандрагори при помочи пса, котрого привязувано до рослини обкопавши її, а опісля ваблено пса і той шарпнувши ся виривав мандрагору а сам надав неживий, знаходить ся в Крехівській Палеї XV в., гл. Апокріфи старозавітві, LIII.

Др. Ів. Франко.

О. Л. Фотинскій — Краткое описание предметовъ древности, пожертвованныхъ въ волынское епархіальное древнехранилище по іюль 1893 г. Почаїв, 1893, ст. 59.

— Краткое описание памятниковъ древности поступившихъ въ Волын. Епарх. Древн. (съ іюля 1893 г. по 1 августа 1894 г.) вип. II, Почаїв, 1894, ст. 71.

Волинський епархіяльний музей, заложений доперва р 1893 (в маю), а вже з'умів згромадити в собі доволі значну скількість предметів місцевої старини, розумієсь, виключно тих, що відносять ся до історії церкви.

Межи річами і звярядами церковними, які попали в сей музей, деякі можуть бути цінним материялом до історії культури і штуки України. Найстарші памятки сягають віка XIII. Образам часго придані характеристичні написи. Число тих старинностей досягає до 154.

Гарно також представляє ся відділ рукописний музея. Справознавець не займає ся научним боком сих рукописей, а лишень вичисляючи опише зверхний вигляд, склад, час написаня (часом в приближеню), подає взірці

мови і правописи сих рукописів. Окрім писаних книг церковних, що з них найдавійші походять з в. XIII і деякі мають приписки дуже інтересні чи то з боку історичного чи язикового, подибуємо збірники оповідань апокрифічних (чч. 20 і 364). Деяке значіне історичне можуть мати церковно-приходські літописи повітів житомирського, новгород-голинського, ваславського, кременецького, луцького, ровенського і ин. (чч. 45, 352). Подибують ся також „катехисми“ та „поучення“ писані мовою народною українсько-руською (чч. 369, 372 і ин.). Загальне число рукописів виносить 380 N-рів.

Межи друкованими книжками находять ся рідкості, найбільш латинсько-католицькі, а з руських замітні кївські друки писань Галятовського і Барановича (181, 182).

Вкінці подає справоздавець перегляд видань сучасних, які поступили у Вол. Епарх. Музей. С. Т.

∨ Волинській историко-археологической сборникъ, вып. I. Изданіе распорядительнаго комитета Волинскаго церковно-археологическаго общества, Почаїв-Житомир, 1896.

Сей збірник розпочинає собою — як показує й передмова до него, — видавничу діяльність нового церковно-археологічного товариства на Волини. Поставлено на меті видавати такі збірники кождорічно. Перший збірник, як говорить ся в передмові, не претендує на цільність і оригінальність. Він дає місце для всякої статі, що ино дотикаєть ся до давнини Волині або й всего „південно-західного“ краю...

Названий збірник — цікавий для нас перше всего тим, що знаєміть нас з діяльністю недавно заснованого на Волини церковно-археологічного товариства для історично-археологічних розвідок про місцевий край. Треба сказати, що в сім поважнім ділі Волинь трохи спізнала ся, хоч би в порівнаню з иньшими сусідними сторонами — Київщиною, Поділем, Холмищиною. Сі уже давненько розпочали сю роботу і справляють її часом не аби як. На Волини ж тільки року 1893 го налагодило ся, як слід, „древнехранилище“ в Житомирі, а р. 1894-го засновало ся при нім „церковно-археологічне товариство“. З початку збірника покладено: „отчетъ о состояніи Волинскаго церковно-археологическаго общества“ за 1894-й, а потім і за 1895 рр. Звідси ми знаєміть ся зо всіма обставинами уродження, сучасного пробування, з замірами і початковою діяльністю сеї інституції. Потреба в історичнім товаристві почувала ся між певною частиною громади волинської вже давпо, але треба було зібрати до купи охочих людей і найти яку небудь значну підпору на завжди трудний

початок. Такою підпорою став теперішній преосвящений волинський Модест. За его заходом і пильнуванням справдити ся давні бажання. Перш від усього „древнехранилище“, що раніше пробувало в Володимирі Волинськїм, занедбане і занехаяне всім, — тепер було перенесене і відкрите знову в Житомирі, з значним розголосом. Цікава в деяких поглядів промова, яку держав при сему один з горячіиших робітників в сему ділі О. Фотинський. В ній він зразу дав цілком правдивий нарис того значення, яке можуть мати розвідки про давнину такого історично-багатого краю, як Волинь. Сміливо і виразно подав він значнійші риси її минувшої історії, повної багатирської боротьби за свою самостійність. Назвав він цілі ряди славетних борців, центри просвіти, діячів науки, котрих немало дала Волинь. Далі каже, що багато дечого з місцевої історії ще остаєть ся темним, тут то й потрібні пам'ятки старовини, що можуть дещо прояснити... Але на сїм д. Фотинський ще не кінчає: для чого ж усе отсе, яка конечна мета? Щоб скоріще скінчив ся процес „нового обрусенія“ сего заполячаного краю, бо тільки од цікавотої асиміляції з великою Росією залежить его „благоустройство...“ Ну, се вже поправді дуже далека і химерна мета. Чи не природпійше було б ораторови од розвідок про старовину, од збудження в народі любови до свого рідного минулого перейти до розвою в сїм самім народі самосвідомости, думки про свою самостійну вартість і т. и.

Але вернемось ще до товариства. Коли засновало ся „древнехранилище“, то коло него скоро скупили ся люде з науковими інтересами, найшлось чимало членів почетних, жертвователів. Розуміть ся, наукових сил, видно, дуже мало ще на початку набрало ся. Треба тішити себе, що се так тільки в початку... Але сї робітники, хоі ще молоді, та досить завзяті, як можна вважати по тому, що зразу ж оповіщають війну всяким центральним археологічним комітетам. „Дивно нам, читаємо ми в збірнику — чути ще й досі розголошування про централізацію в столицях всіх руських історичних памяток. Се давніше бажання столиць видусити все лучче з провінції... понижає загальний культурний рівень держави. Будемо сподіяти ся, що сї еґоїстичні бажання централізаторів так і застацуть ся бажаннями...“

Взагалі сї діячі мають дуже хороші але й великі заміри що до місцевої археологічної роботи. Вони кладуть собі мету звертати увагу на всі пам'ятки старовини, щоб вони не пропадали марно, та не переходили в чужі руки або не перехоплювались центральними комітетами.

Окрім сего товариство розпочинає видавництва наукові. Про сю роботу свідчить виданий збірник. В укладі сего збірника приймали участь: прот. Н. Трипольский, Г. Крижановський і О. Фотинський; вони ж заповнили его майже виключно своїми працями.

Після названого справоздання стоїть в збірнику велика й доволі цікава розвідка Г. Крижановського — „Рукописныя евангелія Волинскаго Епархіяльнаго Древнехранилища (историко-діалектологіческіе очерки) ¹⁾“. Історичні звістки про сі евангелія автор стараєть ся подати на основі ріжних і частих приписок на них. Рукописи обговорених автором евангелій — одна XV—XVI в., чотири XVI в., одна XVI—XVII в., дві XVII в. і одна XVIII в.; вісім з них — тетроевангелій і одно учительне. Діалектологічні розвідки про них подані автором досить докладно; вони взагалі виявляють великий вплив місцевої волинсько-галицької мови на початкові славянські тексти рукописів. З сего боку вони мають деяку вартість задля історії волинсько-галицької мови в часи з XVI по XVIII вв.

За сею статією містить ся історичний начерк О. Фотинського: „Юрій Немиричъ. Эпизодъ изъ исторіи Волини XVII вѣка“.

Тут автор виставляє Юрія Немирича, родом Волинця, як характерну особу славної в історії України середини XVII віку; в кінці він характеризує єго такими словами:

„Могучий магнат в своїх дрібних сварках і бійках з місцевими панами, підкоморій Київського воєводства, маршалок місцевих сеймиків і керманіч місцевої шляхти, утікач до шведського двору і посол шведського короля до козаків, козацький полковник, пропонований канцлер великого князівства руського, з початку соцініянин, що побирав освіту в Голандії і діяльно підтримував одновірців в ріднім краю своїм впливом і своїми літературними працями, опісля православний, — він брав участь в усіх політичних і релігійних рухах свого часу...“

До сього ж автора належить і замітка „Къ литературной исторіи южно-русскихъ апокрифовъ“. Тут описано збірник апокрифів, що належить до „древнехранилища“. Деякі апокрифи наведено потім цілком, а власне: „Житіє і страданія великомученика Григорія. Пострада 5796 года“, „Чудо святаго Григорія Змѣборца“, „Житіє преподобнаго отца нашего Василя Великаго, якъ отъ человекъ злаго духа отъгналь“. Зі „Сна Пресвятыя Богородицы“ наведено уступ, де трактуєть ся про те, яких святих в яких випадках треба призивати.

Прот. Н. Трипольскій помістив: „Сказаніє о чудотворной иконѣ Божіей Матери Дерманской и пѣсни въ честь ея“. Оповіданне зложено на основі польської рукописи XVIII в. і має місцевий інтерес. Того ж

¹⁾ Ся стаття була вже надрукована в Волинських епарх. Відомостях р. 1895, того ж року вона вийшла окремою брошурою (Почаїв, 75 стор.) й була обговорена в X і XIII т. Записок.

автора „Дерманській архимандритъ Мелетій Смотрицкій, его сочиненія и надгробная надпись на его могилѣ въ Дерманѣ“ — коротка життє-пись (6 ст.), що очевидно мала на меті пояснити латинську епітафію. Далі приходять уміщені тієюж особою „Документы относящіеся къ древней исторіи православнаго Почаевскаго монастыря на Волини“. Але про них краще б не вгадувати; вони понали в збірник, хочеть ся думати, з якогось сумного непорозуміння, бо всі вони грубо фальшовані, хоча й претендують на значну давність (мало не XIV в.). Годі зрозуміти, чому прот. Трипольський так обстоює за ними і навіть в другий раз передруковав їх в збірнику з „Вол. Епарх. Вѣдомостей“¹⁾.

Статті збірника закінчують ся студією О. Фотицького про „Послание м. Никифора къ волинскому князю Ярославу Святополковичу“.

Далі йде відділ „Varia“, що містить в собі невеличкі замітки, документи й матеріали. „Иконописное отраженіе стараго апокрифа“ О. Ф. тут автор силкуєть ся показати, що основою для одної релігійної картини Волинського „древнехранилища“ могло бути звістне Псевдо-Меводиєве Откровеніе. Той же автор наводить далі документи „Изъ архива Жидичинскаго монастыря“ (всього 8), що дотикають ся ґрунтових відносин межи монастирем і деякими приватними особами в часу XVI—XVII вв. Св'ящ. Н. Бурчак-Абрамович подав „Къ исторіи древне-волинской письменности“: 1) „Предисловіе къ рукописи заключающей бесѣды св. Іоанна Злагоустаго на Евангеліе отъ Матоеа 1524 г.“ 2) „Приписка въ рукописи толкованій св. Іоанна Златоуста на евангеліе отъ Іоанна 1605 г. 3 Фев.“. Св'ящ. А. Бордюговський — „Надпись о времени построения церкви въ с. Охлоповѣ Владимироволинскаго уѣзда 1638 г.“ Св'ящ. И. Дучинський — „Пѣсни про польское возстаніе 1863 г.“, звіршовані якимось домашнім піитом і частенько співались селянами заславского повіту.

Взагалі треба сказати, що розглянений нами збірник, як результат перших заходів новоурядженого товариства, заслугоє похвали і зичення дальшого успіха в тім же напрямі. Пожаданим було б бачити в складі товариства на будучі часи більш діячів, більш наукових сил. Шоки що товариство очевидно не вміло придбати симпатій всіх місцевих аматорів давнини. До співучасті закликано лише духовенство, а бажано, щоб притягнув і сьвітський елемент. Добре б було для того, аби товариство уникало всяких специфічно-духовних тенденцій, що з вимѣгами наукової правди часом нічого спільного не мають.

С. Грущенко.

¹⁾ Дивись про се саркастичну оцінку в Київській Старині р. 1896: „Новия откритія въ области древне-волинскаго лѣтописанія“.

Харьковській Сборникъ, літературно-научне приложеніє къ „Харьковскому Календарю“ 1895 р., вип. 9-ий. Виданіє Харк. Губ. Статист. комитета, під редакцією В. В. Іванова, 494 ст. з додатком мапи Слобідських полків.

Випуск сей Харківського Збірника уложено на взір сього ж видання за попередні роки: відділ I складаєть ся з літературно-наукових статей загального характера, відділ II — матеріяли, в сїм випуску — матеріяли для етнографічного студійовання Харківської Губ.

В першій відділі видруковано початок праці д. Е. Альбовського „Історія Харківського слобідського козачого полку“, про неї будемо говорити осібно; далі:

Демидов — Церковно-судова практика в справах шлюбних в Білгородській єпархії.

Ся праца д. Демідова є дальшим тягом вже друкованої в V вип. Харківського ж Збірника, а власне глави „Про відкиненне шлюбу“ і „Про уневажненне шлюбу з причини многошлюбности“. Автор констатує факт, що в XVIII ст. церковні заборони (епітемії) в духовних судах заміняють ся карами по тілу під впливом суворих цивільних законів Петра I, карами, що не мали жадних підстав ані в правилах каноничних, ані в цивільній кодексі в справах церкви.

Для ухвал своїх в справах шлюбних білгородський церковний суд уживав такого просторого збірника законів, як „Кормча“ і тому нерідко ухвали його бувають суперечні. З сих ухвал видко, що нерідко в випадках цілком однакових шлюб один раз признавав ся важним, а другий — уневажнював ся (ст. 106). В загальних рисах система судівництва була така: духовна управа збирала фактичний матеріял в певній справі, не рішаючи її. Виписувала всі належні до неї правила і передавала всі ті акти (з своїми увагами) архиєрею, в його домову канцелярію — консисторію. Консисторія вже уклала проєкт ухвали, а архиєрей потвѣрджував його (112 ст.).

До розділу „Про уневажненне шлюбу з причини „многошлюбности“ автор наводить багато цікавих прикладів з побутового життя Слобідської України XVIII ст. З тих прикладів видко, що на многошлюбність дивились передше вільнійш, ніж пізнійше, і випадки многошлюбности, певно, траплялись дуже часто. Подаючи не менш цікаві ухвали консисторії в сих справах, автор робить такий вивід. „Загальне вражене, зроблене на нас білгородськими розправами над многошлюбностями таке, що тут більше як деінде єпархіяльна власть старалась відноситись обережно до чоловіка й жінки, хоча б і винних, і часто в найбільшою

поблажливостю втручалась в шлюбні відносини...“ (ст. 128). Яко приклад такої поблажливости автор подає такий факт. Вихрест з Жидів Яковлев кидає свою першу жінку, що не схотіла вихрестити ся, і женить ся з християнкою. За рік він вносить до консисторії подання, що б дозволили йому вернутись знов до першої жінки, що вже за сей час перейшла на християнство. Йому се дозволено, а його жінці дано право взяти новий шлюб. Правда, так рішає архіерей (пр. Θεοκτιστ) навперекір думці консисторії. Материялом для сієї статі були „Книга Кормчая“, „Повний збірник ухвал і распоряджень від. Православ. ісповід.“, „Правила св. всел. соборів“, архивні акти і инші.

Далі тягнеть ся друк „Материялів до столітя Харківської катебри“ — в сим випуску — біографічний нарис Христофора першого єпископа слобідско-українського В сїм нарисі подибують ся цікаві риси з побуту Слобідської України в кінці минулого і початку сього столітя — головним же робом з житя духовних осіб. Статю уложено проф. Н. Лащенком.

В „Історичнім огляді селявського суда“ д. Іларіонов робить побіжний огляд історії селявського суда від заснованя російської держави, закінчуючи реформою волосного суду законом 12 липня 1889 р. Вивід автора про реформу волосних судів за царя Олександра III здаєть ся нам занадто теоретичним і зраджує необзайомленє автора з тим, як переводить ся реформа в жите. Автор каже — „з заведеннем судово-селявської реформи царя Олександра III волосні суди стали більше певною організацією і зробились інституцією державною: волосні суди вибирають ся з ліпших (?) і добронадійних (?) селян, складають загальну судейську присягу і мають відповідний їх стану знак; волосні суди підлягають контролі приватних осіб (?) і цілих інституцій: повітових з'їздів і губервських зібрань“ і ин. Сей оптимистичний погляд на сучасний стан волосних судів з часів заведеня реформи 12 липня 1889 р. цілком не потверджуєть ся дійсносцю. Хабарство і самоволя і тепер панують в наших волосних судах; як і колись — горілка має величезний вплив на його ухвали; надто ж самовільно поводять ся земські начальники, що відповідно своїм забаганкам кажуть вибирати на судей тих або инших людей. „Ліпші люде“, вибрані на судей, здебільшого добачають інтерес в платні — 60, 70 руб. Волость, яку може оновити і піднести хіба тільки вплив інтелігентних людей, по реформі 1889 р. в істоті річи лишаєть ся такоюж самою, якою була і перед нею і ще чекає реформи, в свій час досить виразно зазначеної російською пресою — перетвореня з інституції клясової на загальну.

Сей відділ кінчить ся цікавим материялом з права звичаєвого у селян Харківського повіта — що до питаня про „спадко-

єство“ в селянськiм житю, про „права приймакiв“, про „спадкоєство приймакiв в бiчнiй линiї“, про „спадкоєство пасерба в мастку мачухи“, „удови i братiв“ i т. д. „про вагу тестаментiв в селянськiм житю“ i ин.

2 вiддiл Харкiвського збiрника складають материяли з етнографiї Харкiвської губ. Материяли сi присилають ся рiжними любителами етнографiї i збiрають ся на пiдставi програм Харк. Стат. комiтета, розсланих по всiх школах Харк. губ. Не маючи певно инших способiв для студюваня края, Харк. Статист. комiтет обрав сю систему: в вiдповiдь на свої програми комiтет дiстає рiжнороднi описи типових сел Харк. губ. Ся система, даючи великi вигоди, з боку дешевости її, має про теж i великi вади: з вiдповiдей нерiдко виникає цiлковите незнанє, як групувати збраний материял. Звичайно, дiло редакцiї видати сей материял найвiдповiднiйше до сучасних вимог науки. Не кажучи вже про бiльш систематичне групуванє материялу, редакцiя могла б поробити вказiвки варiантiв, а також додати i загальний рiчевий показчик етнографiчного материялу. Се значно б улекшило користанє з сих материялiв при наукових роботах.

В сiм випуску, умiщено опис 14 сел Харк. губ., разом з попереднiми всiх сел таким чином описано — 25. Бiльшiсть кореспонденток — жєнщини, коли не помиляємось — народнi учительки. Опис слободи Бiло - куракино в сiм випуску не повний, початок умiщено в попереднiм. В сiм же випуску видруковано: Народнi оповiданя i легенди, оповiданє про розбiйникiв, зашептунаня i лiки на хороби, привороти, примiти на рiжнi випадки з житя; колисковi пiснi i дитячi забави.

В оповiданях про „розбiйникiв“, проводирiв чи отаманiв невеличких ватаг, їх малюють звичайними рисами героiв сього типа: вони грабують тiльки багатих, дiлять ся з бiдними награбованою здобичю — взагалi їх оточують звичайною авреолею народних героiв. Вони нiколи не зламають свого слова, великодушнi, обдарованi надзвичайною силою, здiбностями i т. д. Правда, розбiйник Василько не роздає своєї здобичи, а закопує в землю, тим часом як „Засерин“ — страх панiв на рiцi Айдарi — всю награбовану здобич роздає бiдним. Шкода лишень, що сi оповiданя не записано дослiвно, а переказано тiльки змiст їх. З легенд згадаємо декотрi „о тiм (?) що трапилось Давиду, як дописував псалтир“, „Гонєнє на Христа“, „ким поповняєть ся пекло“, кiлька оповiдань про вiдьом i вовкулакiв, „о тiм як баба бабувала у чортiв“ i т. д. „Зашептунаня од перелогiв“, „од ьрови“, „од червей“ i т. д. В роздiлi „народня мудрiсть“ наводить ся ряд правил на рiжнi випадки з житя: „Як красти i не

попадацьця“, „Як зробить хору“, „Щоб скотина велась і благополучна була“, „Чим побідить відьму“ і т. д.

В відділі „Пісні“ видруковані коліскові пісні — „приспіву дітям біля коліски“, далі ряд жартовливих пісенок і приказок для дітей, а далі — описи дитячих забав з невідлучними до них приспіваними і казками.

Описи сел (слобід) уложено на підставі програми: Осадження (перекази про часи осадження, житло, одежа, їжа. Замовлення, рід праці. Релігійність, стан духовний. Становище жінок. Весільні звичаї і пісні. Родини і похорони. Весняні, літні і осінні пісні. Игрища, вірування, прислів'я і т. д. Вже з самого переліку сього видно, як безсистемно уложено материял. Не всі слободи, описані в Харківськ. Збірнику, заселено виключно Українцями, в Старобілівськ. пов. Харківщини є і великоруські селитби вповодж Донця і Айдарі. В збірнику описано і сі села. Часом людність таких сел сумішна — українська і великоруська, тож і цікаво б було порівняти пісні, звичаї, мову таких селитб. Се показало б також, як далеко сягає перейманне і позичанне у двох народностей, що живуть побіч себе і при однакових економічних умовах життя.

Складаючи подяку Харк. стат. комітету від усіх тих, хто займаєть ся етнографією, за виданне цікавого материялу, ми не можемо не висловити жадання, аби на далі виданне сього материялу виходило в формі відповіднійш припасованій до користання з нього при роботах наукових. Дуже б пожаданим було систематичнійше групуванне материялу, вказівки варіантів мотивів і в додатку — річевий показчик.

Е. Р-ва.

Календарь Подольской Епархіи на 1897 годъ (Додаток до Подольских Еп. Відомостей), Каменець, 1896 р.

Ідея місцевого календаря, видаваного до тогож для визначеної верстви певної місцевости, заслугує на нашу думку, всякого признання. Ми маємо на оці при сьому не так практичну користь такого видання, як його теоритичний інтерес. З сього боку — чим певнійші межі району, що має обійняти виданне, і чим вузше обраний круг його розповсюдження, тим більше воно мусить позискати що до свого характеру: власне тим виразнійше відібеть ся в ньому місцевий кольорит, тим, так мовити б, індивідуальнійше воно буде, а наслідком сього тим більший інтерес викличе воно до себе. З сього погляду загальний календар неможливий, бо зміст його мусів би обмежатись місяцесловом та відгадуваннями погоди, що не мають жадної цїни.

Перед нами календар для Подільської єпархії. Ось вже другий рік, як редакція Под. Єп. Відомостей дає в додатку календар для своєї єпархії. Коли порівняти перший випуск до сього, то порівнянне посьвідчить далеко не на користь останнього. Зміст його складаєть ся по части з позичок з старого календаря (про особливости богослуження), з Єпарх. Відомостей (некрольоги), з передруку з невеличкими змінами статей д. О. Лотоцького, вже друкованих (Святитель Θεодосій Углицький і Браїловський жіночий монастир); тільки замітку про касу взаємної заповоги уложено, як бачимо, спеціяльно для календаря. Редакція не постаралась, чи не мала спромоги надати змісту календаря виразного місцевого інтереса. Коли не рахувати двох згаданих історичних статей, то календар міг би бути придатним для якої будь єпархії. Будемо сподіватись, що ся недостача зникне в дальших річниках сього симпатичного по своїй ідеї і початку видавництва. *Д.*

Народописна карта українсько-руського народу. Зладив др. Гр. Величко. Коштом і заходом товариства „Просвіта“ у Львові, 1896.

Кожда карта, чи то народописна, чи иньша, якого-будь народу чи краю, може бути зроблена без великих помилок тоді лишень, коли вона іде або разом з доброю географією, або після неї, а скоро іде воно навпаки, без великих помилок ніяк не обійдеть ся. У нас, як се відомо, і доси, на превеликий жаль нема докладного огляду ні етнографії, ні географії, ні статистики України-Руси. Невеличка робота д. Заклинського зовсім не займала України російської. Таким чином, споруджаючи карту України-Руси треба ужити силу і часу і праці на то, що б позбирати по чужих мовах відповідні матеріали, добре їх вистежити, критично перевірити, не в однім доповнити терминольогією і виробити собі систему ту, чи иньшу, та вже й перевести її консеквентно до самого краю. Праця — очевидно — не легка, хоч би де її довело ся справляти, а у Львові і поготів: бо не можна не признати, що у Львові Україну російську з погляду географічного і статистичного знають вельми мало і тяжко там розжити ся і на відповідні джерела географічні і статистичні що до України російської.

Тим-то, на мою думку і „Народописна карта Українсько-руського народу“ вийшла з рук дра Гр. Величка з значними вадами; тим і ми не можемо строго ті вади осуджувати, але уважаючи на всі перешкоди, признаючи працю і заслуги автора, не годить ся і промовчувати ті вади.

Передовсім карта д-ра Величка невдовольняє нас з боку зверхнього. Звістно — се вина не за автором карти! Очевидно, що картографія у Львові стоїть вельми слабо, і було б геть ліпше і користнійше вдати ся до картографічних закладів у Відні, або в Парижі. Карта України-Руси, що вийшла у Львові, зроблена зовсім не по художницьки, недбало, і з сього боку робить досить неприємне вражінє. Картограф не поцильновав навіть дібрати відповідні краски. Жовтий колір зовсім не з придатних. На карті ми бачимо, що отсім коліром бажали визначити „Українців-Русинів“; одначе колір карти значно відріжняєть ся в сему разі від коліру положенного в „поясненях“. На карті місцевости залюднені Українцями наведені не скрізь однаковим жовтим коліром: північну сторону (Галичина, Волинь, Київщина, Чернигівщина і ин.) наведено коліром геть густійшим і темнійшим, ніж сторона південна, де колір вже занадто ясний. Лимани біля Одеси зроблено так недбало, що їх можна брати за озера, тим паче, що й написи на них нічого не визначають: стоїть собі „Хаджибей“, „Куяльник“; а що воно таке Хаджибей і Куяльник — не знати і хто не знає, той і не вгадає з карти. Так само не можна знати, — бо на карті не визначено: де межа між Полтавщиною та Київщиною, почавши низше Київа? Ми знаємо, що тут межує Дніпер, як і далі на південь межує він Катеринославщину з Полтавщиною, Херсонщину з Таврією, то й треба було навести сю межу красками, як наведена вона по Дніпру вгору від Київа до Лоїва і по Десні до повороту суходолом між Черниговщиною та Волинею. Взагалі про межі треба сказати, що на карті не скрізь визначено їх певно, але скрізь невиразно, сліпо.

Читаючи на карті д-ра Величка написи, не можна не спостерегти, що автор жадної системи тут не тримав ся і не можна вгадати, якої терминольоїї, яким назвам він давав перевагу? чи урядовим, чи народнім? На нашу думку, карта народописна українського народу повинна була пильно, систематично і скрізь затримати народню терминольоїю і народні назви, коли ж назви урядові розходять ся з народними, так треба було ужати перших підписуючи їх внизу під останніми. Инде воно так і зроблено, напр. Ужгород (Унгвар); але таких випадків вельми на омаль. Часто бачимо -- що автор нехтуючи назви народні зовсім, подає тільки перекручені з української на мову російську назви, напр. — Прилуки (и) зам. Прилука; Лубни — зам. Лубні; Ромни — зам. Ромен; і т. ин. Инде стрічаємо такі назви, яких ні по українськи, ні по російськи нема: напр. Бедрянськ (треба гадати, що се місто Бердянськ, назва від р. Берди, а не від бедра); Воронівська губернія зам. Вороніжська; або що таке „Кримска“?. З літер якими зроблено сей напис, треба гадати, що автор хотів визначити Кримську губернію; але ж

такої губернії нема, кримський півостров становить південну частину „Таврической губернії“.

На нашу думку на карті народописній, зовсім не до ладу ужиті урядові назви провінцій (губерній) і зовсім не ужито назв народніх: замість Волини, Київщини, Полтавщини, Таврії і т. д. на карті читаємо „Волинська губ.“; „Таврійська губ.“ і так скрізь. До речі зауважу і на правописну безсистемність. Коли вже автор карти взяв назви урядові, то треба було в них скрізь тримати і вимову російську; сего нема, в фонетиці плутанина; напр. Могилівська, Минська (так і повинно бути на українській карті), але ж в назвах українських губерній читаємо: Чернигівська, Київська, а поруч з ними Волинська, Херсонська!

Хоч се карта не гідрографічна, але все пожаданою була б більша докладність що до рік. Гляньмо хоч на правобережний напр. Дніпровий доплив — річку Рось: бачимо, що на карті вона починаєть ся трома річками, і не вгадаємо: котра ж з них Рось? Знаємо, що недалеко біля устя Роси — стоїть село Пекарі, а між ним а Канівом — українська „Мекка“ — Шевченкова могила... Нічого сего нема на карті українського народу!... З правого знов боку — не вгадаємо, котра з чотирох річок — Удай! Напис „Удай“ знаходимо вже низше Пирятина, але ж при якій саме річці стоїть Прилука? Так само і з річкою Сеймом... А річка Сушія — не мов річка якоїсь пустині, ні до якої другої річки своєї води не несе! Сула — зливаєть ся з п'ятьох річок, а не знати — котра з них Сула? Не згірш і з Ворсклою: початку її — не знайти на карті! На мою думку, назву річки треба писати при самому початку. Тоді б, глянувши на карту, зараз би і знав, що Ворскла починаєть ся в Курщині низше села Кочетки і доплив єї — Братова межує Курщину з Харківщиною.

Далі — не визначено на Дніпрі усіх головних порогів і хоча б здебільша острови: як от Дубовий, Пісчаний, Токмаків, Базавлуцький, Тавань, Кошовий...

Тай про другу значну річку — Кубань не можна не зауважити, що на карті вона геть не відповідає дійсности: Кубань починаєть ся з снігів Ельбаруса і тече колінами; аж доки не поділила ся недалеко від свого устя спершу на єрики, а потім на всілякі рукави, з них Притока і Переволока течуть в море Азовське; а головна вода Кубані леться гірлом Бугазьким в Чорне море. Притока має силу силенну єриків; з них годилось би завести на карту хоча важнійші.

Більш за все не поталанило на карті містам і місточкам на Україні з погляду статистичного. Автор карти поділив їх на три категорії: а)

що мають людности від 10 до 50 тисячів; б) від 50 до 100 і в) більш 100 тисячів. З таким статистичним поділом годити ся не можна; але й він не певний. Мабуть др. Величко користовав ся задля його з матеріялу вельми старого, а через те такі міста і місточка, що мають людности більш як 10.000, на карті зовсім не підкреслені; от напр.: в Полтавщині: Лубні, Хорол; в Черниговщині: Борзна, Кобижча, Носівка; на Волини: Овруч і т. д. Чимало міст, що на карті мають людність меншу, ніж вона є дійсно; напр. Кременчук, Миколаїв, Пинськ і т. ин. А в Криму напр. майже зовсім не визначено на побережу залюднених місцевостей: так от від Севастополя до Алупки ніби опріч Балаклави нема інших селитьб.

А від Ялти до Судака і від Симферополя до Ялти немов чиста пустиня — немов української людности тут вже зовсім нема! Правда, трошки в гору за Симферополем на північ зроблено невеличку плямку того коліру, що повинен би визначати українські селитьби, але на цілий Крим се одна єдина жовтовата плямка, та й біля неї стоїть напись: „Розенталь“; виходить з назви, що се селитьба німецька б то...

Дивують нас теж написи на гісаметричній карті „малоруських земель“ (чому не українсько-руських?); маємо тут напр. „Уровень...“ Кинемо очи по карті трохи на схід і маємо: „осади малоруські...“ Час би вже ту куляву термінольоїю залишити.

О. Кониський.

Юго-западныя желѣзныя дороги. Историко-экономическій очеркъ, составилъ П. Андреевъ. К., 1896, стор. 133.

Праця д. Андреева не єсть дійсно нарис історико-економічний; властво се та праця, що по канцеляриях російських зоветь ся „докладами“ та „записками“. Знати, що—автор орудовав дуже богатим матеріалом, та браковало йому хисту спожити той матеріял так, що б виїшла з його монографія цікава про кожну осьвічену людину. Тепер праця д. Андреева з боку історичного дає лишень указки тому, хто хотів би в загальній історії культури на Україні другої половини віку XIX не минути і історії залізниць: вона вказує, де розжити ся на потрібний матеріял. З боку економічного праця д. Андреева ще менш дає: цифрових дат хоч і досить, але щоб надати їм ваги з боку економічного, треба инакше їх згуртовати і осьвітити. А про те книжка може знадобити ся не для самих тільки залізничників.

Ініціатором будованя залізниць з Одеси до Москви (теперішніх — київо-вороніжської і „югозападної“) був ще р. 1836 цар Микола, але будовати дорогу почали року 1864. Двацять вісім років пішло на

стеження і змагання: кудю ліпше правити залізницю з Одеси? чи через Кременчук і Харків, чи через Київ? Цікаво що вже в рр. 60-х, як зайшла в Географічному товаристві російському бесіда про простованне залізницї, так П. П. Семенов (нині сенатор і президент того товариства) стоячи за Кременчук, доводив, що Київ треба лишити без залізницї, бо „промисловий розвиток не „русскої“ окраїни спрїятиме зміцняти ся сепаратистичним тенденціям, а треба будувати залізницї по країнах заселених єдино Великоросами і не займати таких, що заселені мішаниною“ (стор. 23).

Розвиток „югозападных“ (себ то правобічних українських) залізниць бачимо з того, що в р. 1880 їх було 2038 верстов, а р. 1894 стало 3492 — в один рік, а на два роки 5749 верстов. Одначе рух платних пасажирів і тягарів за 15 р. не вельми побільшало: по I і II кл. майже не перемінило ся — в I класї побільшало на 152 чолов., в II поменшало більш ніж на 116 тисячів а в III класї побільшало на 30 т. Колиж додати і дітей, так пасажирів в загалї за 15 літ побільшало майже на мільон. Найбільший зріст бачимо на пасажирах безплатних, або пільжних та на війську. Перших року 1880 перевезено 18979, а р. 1894 — 68.434. Війська перевезено р. 1880 — 246 тисячів, р. 1894 — 407 тисячів.

Перевіз збіжа в зерні з 45.347 тис. пуд. за 15 років побільшав до 175.086 і т. и. О. К-ий.

Наровые ширококолейные подъездные пути къ станціямъ Югозападныхъ желѣзныхъ дорогъ. К., 1896, стор. 519, 4^о.

В отсему здоровенному фолїантї доводить ся потреба і вигода будовання 20-ти підїздних (бічних) залізниць. В довід того призбирано і подано богацько цікавих цифр продукції того району Правобережної України, по якому проходили б нові залізницї. Хто б схотів попрацювати коло картини економічного побуту сїєї країни, тому вельми здали ся б статистично економічні дати наведені в отсїй книжцї; тільки ж брати треба їх яко сирий материял, що може мати вагу лишень в гуртї з иншими, потрібними задля повної картини економічної. О. К.

Видавництва й книжки, обговорені в с'їм томі:

Огляд часописей за р. 1896: Часописи українсько-руські:

Зоря
Житє і Слово
Правда
Учитель
Дїло
Буковина

І. А. Хойновскій — Краткія археологическія свѣдѣнія о предкахъ Славянъ и Руси, и описъ древностей, 1896.

Х. Лопаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы во Влахернахъ въ новомъ истолкованіи примѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 году, 1895.

В. Васильевскій — Авары, а не Русскіе, Феодоръ, а не Георгій. Замѣчанія на статью Х. М. Лопарева, 1896.

А. Димитріу — Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками 1895.

Е. Ѳ. Карскій — О языкѣ такъ называемыхъ Литовскихъ лѣтописей, 1894.

В. Антоновичъ — Нѣсколько данныхъ о землевладѣніи въ южной Украинѣ въ XV столѣтіи, 1896.

Н. И. Петровъ — Кіевская Рождество-предтечинская или Борисоглѣбская церковь, 1896.

А. Jelski — Wiadomość historyczna o pasierni Radziwiłłowskiej w Słucku, 1896

М. Sokołowski — Pasy metalowe polskie tak zwane lwowskie або przeworskie, 1897.

А. Андріевскій — Послѣдніе кіевскіе сотники, 1896.

Е. Worobkiewicz — Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien, 1896.

В. Лапинъ — Харьковское общество благотворенія въ 1812—1817 р., 1896.

І. Заневич — Знесенє панщини в Галичині. Причинок до історії суспільного житя і суспільних поглядів 1830—1848 рр., 1896.

В. А. Клоустоп — Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни, 1896.

Х. Яшуржпнскій — Свадьба малорусская, какъ религіозно-бытовая драма, 1896.

И. Бѣльковскій — Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованію народа, 1896.

J. Jaworski — Die Mandragora im südrussischen Volksglauben, 1896.

О. Л. Фотинскій — Краткое описаніе предметовъ древности, пожертвованныхъ въ волынское енархіальное древнехранилище по іюль 1893 г., 1893.

— Краткое описаніе памятниковъ древности поступившихъ въ волын. енарх. древи., 1894.

Волынскій историко-археологическій сборникъ. Вып. I.

Харьковскій Сборникъ, литературно-научное приложеніе къ „Харьковскому Календарю“, т. IX, 1895.

Календарь Подольской енархіи на 1897 годъ., 1896.

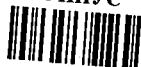
Гр. Величко — Народописна карта українсько-руського народу, 1896.

П. Андреевъ — Юго-западныя желѣзныя дороги, 1896.

Паровыя ширококолейныя подъѣздныя пути къ станціямъ Юго-западныхъ желѣзныхъ дорогъ, 1896.

НБ ПНУС

632175

НБ ПНУС

632175